

Acta Semiotica Estica XVII

Acta Semiotica Estica XVII

Tartu 2020

Koostajad ja toimetajad:
Silvi Salupere, Ott Puumeister

Kogumiku väljaandmist toetas Tartu Ülikooli Humanitaarteaduste
ja kunstide valdkond ning Filosoofia ja semiootika instituut

Keeletoimetaja:
Eva Lepik

Kaanekujundus:
Mehmet Emir Uslu

Kaanefoto:
Ott Puumeister

Toimetuskolleegium:

Henri Broms (Helsinki, Soome)
Marina Grišakova (Tartu, Eesti)
Hasso Krull (Tartu, Eesti)
Peet Lepik (Tallinn, Eesti)
Andres Luure (Tallinn, Eesti)
Aare Pily (Tartu, Eesti)
Marek Tamm (Tallinn, Eesti)
Aleksei Turovski (Tallinn, Eesti)
Jaan Valsiner (Worcester, USA)
Vilmos Voigt (Budapest, Ungari)

ISSN 1406–9563

Autoriõigus Eesti Semiootika Selts 2020

Tartu: Bookmill

SISUKORD

EESSÕNA	7
ANDRES HERKEL Budismi semiootika I. Tartu–Moskva koolkonna panus: Pjatigorski ja Mäll	10
ANDREAS VENTSEL Venemaa humanitaarabi meediadiskursus kui strateegiline narratiiv: semiootiline analüüs	33
DANIEL TAMM Antiteetiline identiteediloome semiootika ja strateegiliste narratiivide seisukohast	63
NELLY MÄEKIVI <i>Ex situ</i> loomade käitumise ja kommunikatsiooni modelleerimine.....	94
RASMUS REBANE Instinktid ja tundmused Malinowski “faatilises osaduses”	115
KRISTA SIMSON Värvi semiootikast visuaalkunstis	138
MÄRKAMISI	
Katrin Alekand, Kati Lindström Mutid ja mesilased – aegadetagune intervjuu Thomas A. Sebeokiga	161

Sisukord

Kalevi Kull, Ekaterina Velmezova	
Semiootikast Jüri Talveti vaates	176
Madli-Mai Jõe	
Infoärevuse küsimusest	188
Susanna Mett	
The Shaggs ja keeled, mis moodustavad muusika.....	193
Johanna Tõugu	
Tekno – retk enesesse.....	198
Juri Lotman	
Tekst ja auditooriumi struktuur	203
KROONIKA 2019	211
ABSTRACTS	231

Eessõna

Acta Semiotica Estica XVII number paistab taaskord silma teemade kirevusega, mis ulatuvad budismist poliitika ja loomaaialoomadeni. Teemaderingi mitmekesisus peegeldab suurepäraselt Tartu ülikooli semiootika osakonna haarde laiust – autorid, kelle seas on nii üliõpilasi kui kogenud teadlasi, on enamasti pärit just sealt. Sel korral pakume lugemiseks kuut originaalartiklit. Lisaks loomulikult Märkamiste rubriiki tõlgete, vestluste ja tähelepanekutega. Numbri lõpetab, nagu tavaks saanud, ülevaade eelmise aasta semiootika-alastest sündmustest.

Kogumiku avab **Andres Herkel** artikliga “Budismi semiootika I. Tartu–Moskva koolkonna panus: Pjatigorski ja Mäll”, mille fookuses on budismi uurimis traditsioon Tartu–Moskva semiootikakoolkonnas. Herkel toob välja, et algusaegadel töötas Tartu semiootika juures silmapaistev plejaad orientaliste ja indoloogide, kellest Aleksander Pjatigorski ja Linnart Mäll paistsid silma semiootilise lähenemisega budismile. Budismi analüüsid hoidusid nad kasutamast lääne filosoofia terminoloogiat, katsetades budismi põhiprobleemide kirjeldamisel semiootiliste vahendite vahedust. Nii ilmnes näiteks meelesündide hierarhia või mõiste *dharma* semiootiline loomus.

Budismist pöördume rahvusvaheliste suheteni. **Andreas Ventsel** kirjutab artiklis “Venemaa humanitaarabi meediadiskursus kui strateegiline narratiiv: semiootiline analüüs”, et tänapäevaste konfliktide kulgemine sõltub suurel määral meediapublikust ja pealtvaajatest. Strateegiliste narratiivide kujundamine on üks viisidest, kuidas teadlikult publikule suunatud informatsiooni hallata. Strateegilised narratiivid loovad sündmustele konteksti ja juhivad publiku “õigele” tõlgendusrajale, vältides sedasi eksimist. Artikkel kasutab strateegiliste narratiivide uurimiseks Umberto Eco mudellugeja ja mudelautori mõisteid. Konkreetseks uurimismaterjaliks on valitud see, kuidas Kremli rahastatud meediakanalid kajastasid abi, mida Venemaa osutas Itaaliale koroonaviirusega võitlemiseks.

Daniel Tamm jätkab poliitika lainel. Artikkel “Antiteetiline iden-

titeediloomes semiootika ja strateegiliste narratiivide seisukohast” vaatleb, kuidas poliitiline identiteet luuakse peegelpildina oma opponendist ja sel moel saavutatud poliitiline ühtsus rajaneb vaenlase kujutisel. Samaaegselt vaenlasega luuakse niisiis ka enesepilt, mis ilmneb vaenlase suhtes positiivsena: vaenlase halvad omadused peegelduvad enesele tagasi kiiduväärt joontena. Säärast poliitilise ühtsuse loomist käsitleb Tamm semiootika ja strateegiliste narratiivide valguses. Artikli eesmärgiks on luua teoreetiline raamistik, mille alusel uurida antiteetilist identiteediloomet. Selle saavutamiseks sünteesib autor eelnevaid poliitilise identiteedi ja identifitseerimise teooriad ning kasutab tulemust analüüsivaks Venemaa välispoliitika diskursust.

(Välis)poliitikast loomaaeda. **Nelly Mäekivi** artikkel “*Ex situ* loomade käitumise ja kommunikatsiooni modelleerimine” lähtub tõdemusest, et loomade kommunikatsiooni ja käitumise kohta on teadmist omandatud peaaesjalikult väljaspool oma loomulikku elukeskkonda (*ex situ*) elavate loomade põhjal. Ometi sõltub loomade käitumine suuresti nende elukeskkonnast, seega on loomaedades peetavate loomade põhjal kogutud teabe laiendamine liigile üldiselt problemaatiline. Mäekivi tegeleb konkreetsemalt loomaedades välja töötatud heaolumeetmega, mis peaksid kindlustama loomade füüsilise ja psühholoogilise heaolu. Võrreldes neid meetmeid liigispetsiifilise kommunikatsiooni ja käitumisega vabalt elavate loomade seas, pakub Mäekivi välja mudeli *ex situ* loomade käitumise selgitamiseks.

Rasmus Rebane juhib meid inimsuhtluse juurde. Artikkel “Instinktid ja tundmused Malinowski “faatilises osaduses”” tegeleb pealkirjale vastavalt mõiste ‘faatiline osadus’ jälgede ajamisega, jätkates eelmises *Acta* numbris algatatud teemat. Sotsiaalpsühholoogilised tahud Bronisław Malinowski arusaamast faatilises osaduses viiakse tihtipeale tagasi William McDougalli ja Alexander Shandi töödeni. Rebane näitab aga, et Malinowski toetus instinktide ja tundmuste asjus peaaesjalikult Edward Alsworth Rossi raamatule “Sotsioloogia printsiibid”. Artikkel tegeleb sellest allikast tulenevate tagajärgedega Malinowski teooria tõlgendustele.

Viimaks kunstist. Krista Simsoni artikkel “Värvi semiootikast visuaalkunstis” keskendub värvile füüsilise nähtusena ja selle rollile

tähendusloomes. Simson kasutab värvi loomuse analüüsimiseks Vassili Kandinsky, Ludwig Wittgensteini ja Fernande Saint-Martini töid. Värvit käsitletakse peamise visuaalse väljenduse vahendina ja põhimise visuaalse loome üksusena. On seega möödapääsmatu, et semiootilised katsed mõista visuaalset märgisüsteemi keelena kasutavad samamoodi värvi selle keele loomiseks ja tõlgendamiseks.

Märkamiste rubriigis saab lugeda 1999. aastal **Kati Lindströmi** ja **Katrin Alekandi** tehtud intervjuud Thomas A. Sebeokiga (kelle 100. sünniaastapäeva see aasta tähistame), mis mõjub üllatavalt värske ja kaasaegsena. **Kalevi Kulli** ja **Ekaterina Velmezova** intervjuude sari saab jätku Jüri Talveti nägemusega semiootikast. Kimbuke noorsemiootikute töid on välja kasvanud kursuse Juri Lotman ja Tartu–Moskva koolkond raames tehtud lõpuesseedest. **Madli-Mai Jõe** kirjutab Juri Lotmani “Kultuuri fenomenile” toetudes infoärevusest, **Susanna Mett** muusika keeltest ansambli The Shaggs loomingu lähtudes ja **Johanna Tõugu** teknomuusikast. Lõpetuseks järjekordne lisandus semiootikavaramusse, seekord siis **Juri Lotmani** “Tekst ja auditooriumi struktuur” Silvi Salupere tõlkes.

Toimetajad

Budismi semiootika I

Tartu-Moskva koolkonna panus: Pjatigorski ja Mäll

Andres Herkel

Artiklis vaadeldakse Tartu–Moskva semiootikakoolkonda kuulunud budoloogide, eeskätt Aleksandr Pjatigorski ja Linnart Mälli töid. Nii Pjatigorski kui ka Mäll hoidusid budismi tõlgendamisel lääne filosoofia teooriate ja terminoloogia kasutamisest. Küll aga rakendasid nad semiootilisi vahendeid, et kirjeldada seisundite hierarhiaid, personoloogilisi klassifikatsioone, psüühika ja teadvuse erinevust, teksti mõju psüühikale ja tekstiloome mehhanisme, budismi kirjelduskeelt ja *dharma* mõistet ning “nullist” ja “lõpmatuses” lähtuvaid teadvuse seisundeid. Pjatigorski–Mälli semiootikaalased tööd on budoloogia jaoks suure väärtusega, et aidata tõlgendada tekste, millele vastavad korraga erinevad teadvuse seisundid ja tõlgendustasandid.

Märksõnad: semiootika ja budoloogia, müüt ja psühholoogia, *dharma*, nulltee, *śūnyavāda*, metaloogika ja metakeelelised kirjeldused, tetralemma, Aleksandr Pjatigorski ja Linnart Mäll

Tartu–Moskva semiootikakoolkonna puhul võime rääkida terve plejaadi silmapaistvate orientalistide panusest. Orientalistidest semiootikute hulgas oli omakorda hulk indolooge: Tatjana Jelizarenkova (1929–2007), Aleksandr Sörkin (s. 1930), Boriss Ogibenin (s. 1940), Vladimir Toporov (1928–2005), Aleksandr Pjatigorski (1929–2009) ja Linnart Mäll (1938–2010). Kuna selle artikli teema piirdub semiootika panusega budoloogiasse – ja vastupidi ehk budoloogia panusega semiootikasse –, siis on alljärgneva jutu rõhuasetus just Mällil ja Pjatigorskil.

Siinjuures oleks ebatäpne piirduda vaid Tartu Ülikooli semiootikakogumikes ilmunud artiklitega. Olemuslikult kuulusid samasse voolusängi veel 1968. ja 1973. aastal ilmunud “Töid orientalistika alalt” ning 1967. aastal välja antud “Terminologia Indica I”.¹

---

¹ Kui põimunud oli semiootikakoolkonna tuumik orientalistika, indoloogia ja budoloogiaga, näitab aprillis 1967 ajalehes Tartu Riiklik Ülikool ilmunud lühisõnum Boriss Ogibeninilt. 11.–15. aprillini toimus Käärikul kevadkool, mille kolm

Orientalistikakogumikud sisaldasid budoloogia-alaseid töid ka autoreilt, kelle tekste semiootikakogumikes ei ole ja kes koolkonna üritustes vahetult ei osalenud. Neist kõige olulisem on burjaadi teadlane ja budismiõpetaja Bidja Dandaron (1914–1974). Dandaronile antud avaldamisruum on seda olulisem, et samal ajal toimus tema represseerimine nõukogude võimu poolt ehk kurikuulus Dandaroni protsess.² Mõlemad Tartus ilmunud artiklid (1968, 1973) vaatlevad budismi olulisi vormeleid tiibeti allikatele tuginedes.

Kahe budismi puudutava artikliga esineb ka Grigori Pomerants (1918–2013), filosoof ja kirjandusteadlane, dissident ja õiguskaitsja.³ Neist esimeses kritiseerib ta religiooni europotsentristilist mudelit, mille alla hinduism ja budism kuidagi ei mahu. India religioossed süsteemid toimivad ilma jumala sümbolita teoorias ja kultuure praktikas (Pomerants 1968). Teine artikkel käsitleb budismi taandumise põhjuseid keskaegsest Indiast. Too erandlik abstraktsus oligi peamine põhjus, miks budism ei juurdund (Pomerants 1973).

Ühe orientalistikaartikli on kirjutanud Aleksandr Sõrkin (1967a) “Terminologia Indicas” ning Jelena Semeka (1968) esimeses orientalistikakogumikus. Sõrkin on tuntud kui upanišadide vene keelde tõlkija, ta tööd osutavad tihti järjepidevusele upanišadide ning varase budismi mõistekasutuses.

Venekeelse *Dhammapāda* tõlke autor Vladimir Toporov oli kahtluseta päris-budoloog, ehkki oma laia haarde juures kirjutas ta kogu-

---

sümposiooni olid pühendatud hinajaana, mahajaana ja tantrajaana budismile. 30 osalejast mainitakse indolooge (Pjatigorski, Toporov, Mäll, Jelizarenkova, Oktjabrina Volkova, Aleksandr Gerassimov), sinolooge (Jelena Zavadskaja, Lev Menšikov), samuti Boriss Uspenskit ja Uku Masingut (Ogibenin 1967). Orientalistika osast semiootikakoolkonna töödes on kokkuvõtte teinud Andrei Koval (1998).

² Dandaroni protsess toimus 1972. aasta detsembris. Ta mõisteti süüdi budismi propageerimises ning see oli Dandaroni kolmas vanglakaristus (Semeka 1974; Batchelor 1994: 283–302; Bělka 2016: 46–56). Seejärel sai budoloogia tagasilöögi kogu Nõukogude Liidus, Mäll tagandati Tartu Riiklikus Ülikoolis õppejõu kohalt.

³ Pomerantsi väitekiri jäi kaitsmata, kui ta astus välja 1968. aasta Punase Väljaku protestijate kaitseks. Oma töid sai ta edaspidi KGB meeelhärmiks avaldada välismaal. 2009. aastal pälvis Pomerants koos abikaasa Zinaida Mirkinaga Norra Kirjandusakadeemia Bjørnsterne Bjørnsoni sõnavabadusauhinna. Ta oli ka esimesi Mihhail Bahtini õpilasi.

mikes erinevatel mütoloogiat ja filoloogiat puudutavatel teemadel. Budismi puudutab otseti vaid üks Toporovi semiootikaartikkel (1965).⁴

Orientalistikakogumike kõrgaeg lõppes koos Dandaroni protsessiga. “Töid orientalistika alalt” II/1 ja II/2 ilmuvad veel 1973. aastal, autorite seas Dandaron, Pomerants, Pjatigorski ja Mäll ning silmapaistev hulk maailmamainege sanskritoloog.⁵ Sama aastanumbriga VI semiootikakogumikus on Pjatigorski nime all koguni kolm erinevat artiklit. 1974. aastal Pjatigorski emigreerus. Samal aastal toimus Dandaroni lahkumine – sellest elust, nagu budistid ütlevad.⁶

Tartu kogumikud said küll edasi ilmuda ja Mäll jätkas ametist tagandamise kiuste tööd, aga orientalistikakogumike sisu jäi semiootikast järjest kaugemaks ning ka semiootikakogumike autorkond kitsenes. Mällilt ilmus veel kaheksakümnendatel väga originaalseid budoloogia-semiootika ühendalale jäävaid töid (eriti Mäll 1987b; Mäll 1989), aga kontekst oli juba pöördumatult muutunud. Mälli kõrval ei leidu neis kogumikes enam ühtegi teist budoloogi, isegi indolooge pole enam.

Niisiis on meil erinevates Tartu kogumikes hulk artikleid budismi semiootikast. Kuni emigreerumiseni 1974 oli Pjatigorskil neid rohkem, hiljem läks Mäll mööda. Jättes kõrvale suvekoolide teesid, on siin kokku võetud Pjatigorski 12 Tartu Ülikooli kogumikes avaldatud tööd aastaist 1965–1974 ning Mälli 15 tööd aastaist 1965–2000. Enamik haakub teemaga vahetult, mõni kaudsemalt. Nende artiklite tähendus nii semiootika kui ka budoloogia jaoks on kaugelt olulisem, kui tänane retseptsioon kinnitab. Sellest veendumusest juhindub mu katse mõlema mehe teoreetiline pärand kokku võtta, teha üldistusi ja

---

⁴ Lisaks avaldas Toporov Moskvas artikli Nāgārdžuna *Mūlamadhyamakakārikā* II peatüki liikumist kirjeldavate paradokside kohta (Toporov 1972) mis ennetas “Philosophy of East & West” autoreid (näiteks Siderits, O’Brien 1976).

⁵ “Töid orientalistika alalt” II/2 autorkond on Tartu tollast suletust arvestades ebatavaliselt üleilmne. Sanskriti keele ja metakeelsuse, Pāṇini grammatika ja moodsa lingvistika seostest kirjutavad oma aja ja ala tippõpetlased George Cardona (1973) USA-st, Jan Gonda (1973) Hollandist, Bimal K. Matilal (1973) ja Gajanan B. Palsule (1973) Indiast jt. Pāṇini keelekäsitlusel on semiootikaga palju kokkupuutepunkte.

⁶ Pjatigorski järelehüüe Dandaronile ilmus aastaid hiljem Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi ajalehes (Pjatigorski 1989).

küsida, milliseid võimalusi nende tööd humanitaaria edasise arengu jaoks pakuvad.

Aleksandr Pjatigorski mütoloogiline psühholoogia ja *dharm*a'de metakeel

Pjatigorski kuulub Tartu–Moskva koolkonna tuumikusse, olles ka üks kultuurisemiootika teeside autoreid (Lotman jt 2013). Tema artiklid on omaette mõttemaailmad, nad suhestuvad omavahel, samuti teiste Tartu kogumikes avaldanud autoritega. Tema tööd budismi semiootikast suhestuvad kõige enam Mälli töödega ning on neid mõjutanud.

Allpool toodud ülevaade Pjatigorski artiklitest ei ole kronoloogiline. Alustame kõige tekstikesksema tööst ning jõuame viimaks kõige laiemate üldistusteni, mis abstraheruvad üksiktekstide ja terminite käsitlusest.

“Märkusi *Dhammasangani* teksti struktuuri kohta”, ilmus kolmes osas, vastavalt IV, V ja VI semiootikakogumikus (Pjatigorski 1969; Pjatigorski 1971b; Pjatigorski 1973b). *Dhammasangani* on budismi abstraktse *dharm*a-süsteematika alustekst, millest kasvasid välja ka hilisemate koolkondade *dharm*a-klassifikatsioonid. Euroopa budoloogia keskendus algusaegadel, XIX ja osalt veel XX sajandil liiga palju paalikeelsetele suutrakogudele, kuid õpetuse kõige ehedam tuum hargneb *Dhammasangani*'st lähtudes. Siin peegeldub Pjatigorski arusaam, et budismi mõistmine peab lähtuma tööst konkreetse tekstiga. Artiklisarja kõige olulisem järeldus on psüühika ja teadvuse vastanduse esiletoomine. Psüühilised protsessid toimuvad kogu aeg, aga nende toimumine ja mõtestamine-teadvustamine ei ole üks ja sama. Mõtestamise tööriist on eristav teadvus (paali *viññāṇam*, sanskriti *vijñāna*). Psüühika algüksus ehk *dharm*a on midagi, mis aktualiseerumise korral (*dharm*a-*samaya*) teadvustatakse (vt ka Pjatigorsky 1973c).

“Varabudismi psühholoogilisest sisust” ilmus I orientalistikakogumikus (Pjatigorski 1968). Pjatigorski näitab siin kõigepealt, et budismi ei huvitanud mitte välise maailma tundmaõppimine, vaid

enesetunnetus. Vana-India õpetustes tekkisid psüühiliste seisundite⁷ muutmise praktikad ja sellele vastav terminoloogia. Tõde ei ole väärtuslik mitte kui mõistuse või tunnetustegevuse universaalne saavutus, vaid kui sisemine seisund. Algtasandil hakatakse teadvustama tavapärase (normaalse) psüühika toimimist, aga sealt edasi püüeldakse järjest kõrgemaid seisundeid. Tõde, mis kehtib madalamal tasemel, minetab kõrgemal tasemel oma tähenduse. Sellisest pragmaatikast lähtudes vaatleb artikkel järgemööda varabudistlikke mõisteid ja mõtteskeeme nagu *dharm*a, psüühilistest elementidest ja nende kogumitest koosnev isiksus (*pudgala*), kannatus (*duhkha*), neli õilist tõde, õilis kaheksaosaline tee, sõltuvusliku tekkimise ahel.⁸

“Otto Rosenberg ja budoloogia kirjelduskeele probleem”,⁹ ilmus V semiootikakogumikus (Pjatigorski 1971a). Budistliku filosoofia mõistmise probleem on konkreetse teksti mõistmise probleem. Asi pole selles, et tegemist on võõra kultuuri ja mõistestikuga, vaid raskused tulenevad meie endi mõistete ja lähtekohtade kõlbmatusest. Rosenberg suutis esimesena edukalt tegeleda budistliku metakeelega, mille abil teadvust ja isiksuse psüühikat kirjeldatakse. Ta mõistis, et ontoloogia asemel on tegemist puhta psühholoogiaga ning lääne filosoofia klišeed ei kõlba. Budistliku kirjelduskeele algalus on *dharm*a mõiste. Rosenberg eristas sõna *dharm*a erinevad tähendused: 1) omadus, atribuut; 2) substanttsiaalne kandja, teadvuse üksikelement; 3) teadvustatud element; 4) nirvaana; 5) absoluutne, tõeliselt olev; 6) Buddha õpetus; 7) asi, aine, objekt, nähtus (vt Rosenberg 1918: 83; Pjatigorski 1971a: 429; Mäll 1987b: 22).

“Teadmine kui isiksuse märk Vana-India vaimukultuuris” ilmus

---

⁷ Sõna “seisund” (vene keeles *состояние*) esineb nii Pjatigorski kui Mälli töodes tihti, mõnikord on see piiritletud kui “psüühiline seisund” või “teadvuse seisund”, Mälli tõlgetes ka “meeleseisund”. Sanskriti keeles ei ole ühte ja ainsat seisundi vastet. Kõige üldisemalt on ka *dharm*a seisund. Sõna “seisund” kätkeb endas vastuolu, sest ta viitab millelegi “seisvale”, s.t katsele eristada pidevalt muutuvast psüühika/teadvuse voost midagi, mis on paigal.

⁸ Just sellele artiklile tuginedes tegin II kursuse psühholoogiaüliõpilasena budismiga esmatutvuse. Soovitas Linnart Mäll, andes täienduseks ka Helmuth von Glasenappi India usundiloo raamatu “Brahma und Buddha” (Glasenapp 1926).

⁹ Noorena surnud Otto Rosenberg (1888–1919) oli Peterburgi koolkonna silmapaistev budoloog, japanoloog ja sinoloog. Tema seotuse kohta Eestiga vt Läänemets (2001).

orientalistikakogumikus II/1 (Pjatigorski 1973d). India vaimukultuuris ei ole teadmine faktikeskne ja seda ei saa väljast sisestada, vaid see küpseb sisemise püüdlusega. Teadmine on “teadvuse teadvustamine”, mis aitab saavutada uusi, kõrgemaid seisundeid. Saavutatud seisund on ka “isiksuse märk” ning osa personoloogilisest klassifikatsioonist. Psüühilisi seisundeid määratleb antud seisundi erinevus teistest seisunditest. Inimene võib olla mõned seisundid juba saavutanud ja mõned on tal veel saavutamata. Pjatigorski eristab ka need budistlikud terminid, mis on kõige lähemal märgi mõistele nüüdisaegses semiootikas: *lakṣanā*, *nimitta* ja *saṃjñā*. Semiootika ja budistliku märgikäsitluse juurde naaseb ta uuesti juba emigratsioonis (Piatigorsky, Zilberman 1976).

“Kolm Vana-India psühholoogia terminit” ilmus “Terminologia Indicas” (Pjatigorski 1967). Selge eristumise lääne mõistekasutusest annab “mina” mõiste. Euroopa keelte tavakasutuses ei esine “mina” tavaliselt kui psühholoogiline termin. “Minast” räägitakse psühholoogiamõistena alles siis, kui midagi on viltu, esinevad käitumis- või identiteedihäired, “mina” lõhestub või kahestub. Euroopa “mina” esineb kolmandas isikus ning kui ta on terve ja terviklik, siis vastab talle vaid üks normaalseisund. Euroopa “mina” ei ole hierarhiline ning ta määratleb end subjekti–objekti vastandusega. Hoopis teisiti toimib “mina” paralleelmõiste *ātman* vana-india kultuuris. *Ātman*’i kogemuslik tunnetamine sisaldab alati mingit kättesaamatust, mida määratleb eitus – *ātman* ei vasta lõplikult ühelegi võimalikule seisundile või omaduste summale. Seisundite hierarhia ja sellele vastavad transformatsioonid eeldavad eituslikkust, “mitte-mina” (*an-ātman*). Empiirilisele “minale” vastab pigemini brahmanismi ja varabudismi *pudgala*, mis on tõlgitud ka kui “isiksus”. Veel on vaatluse all *smṛti* (mälu) ja *manas* (meel, psüühika).

Samade kaante vahel on “Terminologia Indicas” Pjatigorski Aleksandr Gerassimoviga kahasse kirjutatud artikkel “*Citta* ja *manas* Atharvavedas” (Gerassimov, Pjatigorski 1967) ning lähedasi termineid vaagiv Aleksandr Sõrkin “Mõnede hinduistlike ja budistlike paralleelide hindamisest” (Sõrkin 1967).¹⁰ Need kolm ühisteemalist

¹⁰ Sõrkin toob india kirjanduse vanemate kihistuste seoseid budismiga esile ka mujal. Psüühiliste seisundite muutmise ja hierarhiate osas haakub Pjatigorski töödega artikkel “Suhtelise ja absoluutse eristamisest hinduistlikes tekstides”.

artiklit näitavad kavandatud terminoloogiasarja ambitsiooni, kuid kahjuks jäi esimene vihik ühtaegu ka viimaseks.

Artikkel “Varabudismi psühholoogiline süsteem ja tänapäeva psühhiaatria mõned semiootilised probleemid” ilmus VI semiootikakogumikus (Pjatigorski 1973a). Siingi on aluseks on budistlik *dharm*a-teooria, mille järgi isiksus koosneb viiest kogumist: 1) kehaline kogum; 2) tundmiskogum; 3) mõtestamiskogum; 4) meeoleukogum (ehk uute psüühiliste impulsside moodustamine) ja 5) teadvustamiskogum. Ühtaegu saab neid vaadelda psühhofüsioloogilise toimimise astmetena. Minnes sel astmestikul kehaliselt tasandilt kõrgemale, näeme nelja järgmise kogumi puhul suurt heuristilist väärtust psüühikahäirete diagnoosimisel. Häired kõrgemate kogumite toimimises tekivad üksnes siis, kui madalama taseme häire on juba ilmnenud. Näiteks kui tundeelu häired ei ole veel tundmiskogumi piirest väljunud ega mõjuta järgmiste kogumite tööd, siis on see võrreldav psühhopaatiaga. Selline inimene on emotsionaalselt sassis või empaatiavõimetu, aga tajub veel maailma adekvaatselt. Kui aga tundmiskogumi häire valgub üle piiri, ruineerides tegelikkuse mõtestamist, (psüühika algelementide) seostumist ja teadvustamist, siis see on võrreldav psühhooisiga, nagu tänapäeva psühhiaatria seda kirjeldab.

“Mõned üldised tähelepanekud mütoloogiast psühholoogi vaatekohalt” on Pjatigorski esimene Tartus ilmunud artikkel (Pjatigorski 1965). Tähelepanuväärne tekst pakub ootamatusi alates esimesest lausest: “Mütoloogia – see on teadus, mis uurib müüte”. Müüte saab seletada kolmes tähenduses, võttes abiks: 1) teise müüdi tähenduse; 2) müüdis sisalduva opositsiooni või opositsioonide tähenduse, 3) müüdiloomse seisundi tähenduse. Mütoloogial ja psühholoogial on ühine tendents saavutada binaarsete opositsioonide ületamine, nende psüühiline terviklikustamine. Algul on kaks või enam objekti oma psühholoogiliselt sisult teravalt vastandlikud (“hea–halb”, “valgus–pimedus” jne.). Hiljem see vastuolu ületatakse. Toimub ka ülenev nihe subjekti seisundis. Niisamuti on oluline see, mida peab Pjatigorski silmas siis, kui kõneleb müüdiloomse seisundist. Konkreetne müüt –

Arutluste suhteline ja absoluutne iseloom loob erinevates india tekstides väärtuste ja seisundite hierarhiaid. Suhteline hinnang ühtedele mõistetele on sõltuvuses teistest mõistetest (Sörkin 1967b).

ka siis, kui sel on objektiivsed eeldused – on psüühilise seisundi resultaati ja ühtaegu selle seisundi lahendus (Pjatigorski 1965: 45, väide 3. 2. 2.). Kuid samas on selline seisund vaid hüpetees (3. 2. 2. 1.). Siin heiestub seos psühholoogiliste transformatsioonidega ning tähendusloomega kõige laiemas mõttes.

Selles artiklis ei kasuta Pjatigorski kordagi sõna “budism” ega tee ka allikaviiteid. Epigooniliste märkustena lisan kaks tähelepanekut.

1. Vastandite ületamisele osutab budismis keskmine tee (*madhyama pratipad*), samuti tühjus (*śūnyatā*). Selliste üleminekute esilekutsumiseks ning kirjeldamiseks hakatakse kasutama nii süsteemaatilisi kui ka paradoksaalseid, nii rahustavaid kui ka šokiteraapilisi lahendusi. Need avalduvad budismi eri koolkondade rõhuasetustes.

2. Budism ei piirdu olukordade või seisundite lahendamise ja üha uute müütide abil, vaid otsib väljapääsu, seades eesmärgiks kõrge-
mad, täiuslikumad seisundid. Nende seisundite saavutamine ja saavutamise teejuhatus on budistlike (ja võiks olla ka budoloogiliste) tekstide peamine otstarve.

Pjatigorski artiklites on hulk originaalseid tähelepanekuid. Teadvuse teadvustamise ja metakeelsuse probleemi edasiarendused muutuvad omalaadseks “teadvuse filosoofiaks” või tööks teadvusega, mida Pjatigorski edendas dialoogis gruusia filosoofi Merab Mamardašviliga (Mamardašvili, Pjatigorski 1971 ja 1982). Mamardašvili ja Pjatigorski vaatlused on lähedased budismi joogatšaara ehk vidžñjanavaada suunale, mis peab keskseks teadvusega seotud mõisteid. Teadvus, mis on sageli kirjeldatud kui mittepersonaalne “varalaegas” ehk *ālaya-vijñāna*, on ainus arvestatav reaalsus. Mõtlejana on Pjatigorski pigem joogatšaara psühholoogia keskne, kui et kattub maadhjamika/šunjavaada äratusliku kõige kriitika.

Samal ajal on paradoksaalsuse ja kirjelduskeele piiride lähtekoht Pjatigorskile siiski oluline, sest teadvuse uurimisega kaasneb lakkamatu probleem – kuidas uurida teadvust teadvuse enda abil? Boriss Uspenskiga koos kirjutatud artikkel “Personoloogiline klassifikatsioon kui semiootiline probleem” sedastab: “Ainult psühholoogias või psühholoogilist aspekti arvestavates distsipliinides on võimalik see, et üks sama asi pendeldab vaatlaja, vaadeldava ja kolmanda isiku asukohtade vahel” (Pjatigorski, Uspenski 1967: 10). See *miski* peab nende positsioonide vahel pidevalt kohta muutma.

Pjatigorski toob budismi ja tegelikult kogu india filosoofia eripäradena esile psühholoogi, mütoloogi ja pragmatismi (Pjatigorski 1968). Pragmatism tähendab siinjuures seda, et iga tõe või teadmise praktiline väärtus avaldub selles, kuivõrd ta aitab kaasa kõrgemate seisundite saavutamisele. Euroopa vana- ja keskaja mõtlejad tuletasid mõistuse abil loogiliselt põhjendatud inimideaali ja hakkasid siis seda püüdlema. India targad realiseerisid ideaali kõigepealt praktikas ja kirjeldasid seda seejärel kui saavutatud kogemust (Conze 2008[1962]: 18; Pjatigorski 1968: 73–74).

Kuigi Pjatigorski on lääne budoloogias erandlik kuju, leidub tal siiski rohkem ees- ja kaasteelisi kui Otto Rosenberg üksi. Näiteks Edward Conze rõhutas vajadust käsitleda vaimset maailma hierarhilisena (Conze 2008[1962]) ning Richard Robinson hakkas eristama primaarset ja metakeelt (Robinson 1957 ja 1967).

Pjatigorski semiootikakoolkonna artiklites esitatud mõttekäigud on aga veenvad just selle poolest, et nad ei taanda budismi ühele või teisele lääne õpetusele, vaid näitavad semiootilise kirjelduskeele võimalusi – nagu ka selle piire ja piiratust.

Linnart Mälli nulltee, tekst ja tekstiloome mehhanism

Ka Mäll on semiootikakoolkonnas kohal algusest peale, tema esimene artikkel pealkirjaga “Nulltee” ilmub II kogumikus (Mäll 1965). See tekst on lakooniline, sisaldab tetralemma esituse ja soovitusel mitte klammerduda nn algbudismi rekonstrueerimisse, sest budismi hilisemast arengust on teada palju autentselt kättesaadavaid tekste. Ta esitab kolm võimalikku lähenemist budismile:

- 1) budism kui (märgi-)SÜSTEEM;
- 2) budism kui TEE;
- 3) budism kui NULLTEE.

Nullteele vastabki tetralemma $A + (-A) + [A + (-A)] + \{[A + (-A)]\} = 0$ ning seda käsitleb ta põhjalikumalt III semiootika-kogumikus koos matemaatik Ivar Kulliga (Kull, Mäll 1967).

“Ühest võimalikust lähenemisest *śūnyavāda* mõistmisele” (Mäll 1967) “Terminologia Indicas” on juba Mälli kui teadlase suur

esiletõus. Autor kordab budismi kolme vaatlusvõimalust kas SÜSTEEMINA, TEENA või NULLTEENA. Intrigeerivaim on seejuures nulltee.

Budism erineb teistest õpetustest just sellega, et tee esitatakse nullteena (*madhyamā pratipad*). Välise vaatleja jaoks on see budismis formaliseeritud õilis kaheksaosaline tee: õige vaade, õige kavatsus, õige kõne, õige tegu, õige eluviis, õige püüdlus, õige mõtlus, õige keskendumine.

Nulltee tähendab, et kõrvaldatakse vastuolu alg- ja lõpptaseme vahelt ja neid nähakse samastena. Nāgārđžuna kirjutab sellest üllatavalt selgelt: “Mis on nirvaana piir, see on ka sansaara piir – neil ei ole mitte vähimatki vahet” (Mūlamadhyamakakārikā XXV, 20.).

Sama mõtet väljendab *Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā*:

Siin, Subhūti, mõtleb bodhisattva-mahāsattva nõnda: “ma pean viima täielikku nirvaanasse loendamatu hulga olendeid. Kuid pole olemas neid, keda viia täielikku nirvaanasse. Seepärast viib ta need olendid täielikku nirvaanasse. Kuid pole ühtegi olendit, kes oleks viidud täielikku nirvaanasse ja pole seda, kes viiks täielikku nirvaanasse. [...] Bodhisattva-mahāsattva hakkab minema, kuiigi ta ei hakka kuhugi minema. [...] Keegi ei ole selle “suure sõidukiga” (mahajaana) minema hakanud, ei hakka minema ega ole minemas”. (Mäll 1998[1965]: 308)

Niisiis, SÜSTEEM tähendab budismi põhikontseptsioone nagu nelja tõde, kaheksaosalist teed, (*dharma*’de) klassifikatsioone jms – see tähendab kogu sõnalis-märgiliselt väljendatud õpetust.

TEE on juba avatud märgisüsteem: “Meie mõistes tee erinevus süsteemist seisneb selles, et märgid eralduvad denotaatidest ja neid kasutatakse eelkõige inimese teadvuse muutmiseks” (Mäll 1998[1965]: 300).

NULLTEE (ka “kesktee”) väljendub paradoksaalselt ja tetralemma võib olla selle ligilähedane kirjeldus. Märgi suhe denotaadiga on tetralemmas määratud nelja võimaliku positsiooniga (a) on denotaat või (b) ei ole denotaati, (c) on denotaat ja ei ole denotaati ning (d) ei ole ei denotaati ega selle puudumist.

Mälli järgi ei pidanud budistid absoluutseks ei teed ega süsteemi, vaid töötasid välja täiesti uue õpetuse, “mis on sedavõrd originaalne, et sellele vaevalt leidub analoogi”. See ongi *śūnyavāda* ehk “zeroloogia” (Mäll 1967: 17–18). Sellele vastavat metakirjelduse mudeli

nimetab ta “lüsioloogiliseks”, mis tähendab vabanemis- ehk virgumisõpetusele suunatust.¹¹ Lüsioloogiline mudel on hierarhiline.

Teist metakirjelduse mudelit nimetab Mäll semiootiliseks. See eeldab kolme liiki praktilise semiootika olemasolu. Julia Kristeva (1967) eeskujul¹² on need tal nimetatud süstemaatiliseks, transformatiivseks ja paragrammatiliseks semiootikaks. “Sanskriti keeles võiks neid nimetada järgmiselt: *dr̥ṣṭi* (vaade, teooria), *yoga* (muundumine) ja *śūnyatā* (nullilisus)” (Mäll 1998: 309). Metakirjelduse mudelid ilmselt ei eelda hierarhilisust, vaid on kirjeldustasemel võrdväärised. Kui me aga vaatleme budistlikke tekste, siis siin toimubki ühekorraga (a) erinevate vaadete eristamine, (b) üleneva transformatsiooni märgiliste abivahendite esitus ning (c) selle esituse nullväärse esitus.

Lõpuks toob Mäll esile ka psühholoogilise mudeli, mille aluseks on mõistusliku tegevuse kolmeastmeline kirjeldus:

Budistlikus traditsioonis on neid astmeid tähistatud terminitega *avidyā* (teadmatus, traditsiooniline mõistus), *vijñāna* (eristav teadmine, võime luua uusi märke) ja *prajñā* (mõistmine, tarkus), mille sünonüümiks on *sarvajñatā* (kõikteadmine). Seegi mudel on hierarhiline, kusjuures teadvuse arengu eesmärgiks peetakse *prajñā* tasemele jõudmist *vijñāna* kaudu. (Mäll 1998[1967]: 310)

Paar lõiku allpool jõuab Mäll veel ühe suurejoonelise järelduseni, kui leiab, et kõigil kolmel tasemel on oma suhe loogikasse: *avidyā* tasemele võiks vastata eelloogiline mõtlemine, *vijñāna* tasemele loogiline ja *prajñā* tasemele loogika ületamine.¹³ 1968. aasta orientalistika-

¹¹ “Lüsioloogia” on Mälli pakutud tuletis kreeka sõnast *λύσις* (*lüsis*) – õpetus isiku vabanemisest, mis ühtaegu tähendab uuele tasemele jõudmist.

¹² Kristeva roll Mälli esimeste tööde ja kogu Tartu–Moskva semiootika-koolkonna tutvustamisel läänes oli suur (vt ka Kristeva 1971). 1968. aastal avaldas Mälli siin vaadeldava artikli ajakiri *Tel Quel* (Mäll 1968a).

¹³ Kui üliõpilased veel aastaid hiljem sellest avastuslikust loogikajaotusest innustusid, suhtus Mäll sellesse ükskõikselt, et mitte öelda tõrjuvalt. Pärast 1968. aasta artiklit “Märkusi pradñjāpāramitistliku metaloogika kohta” ei ole ta seda motiivi uutes töedes korranud, samuti ei sisaldu too metaloogika-artikkel Mälli artiklivalimikes. Kui *prajñā* probleem on kirjelduskeele olemuslik piiratus, siis suurem häda on *avidyā* taandamine eelloogilisele mõtlemisele. Kindlasti oli Mäll

kogumiku artiklis määratleb ta *prajñā* taset ka kui määramatuse loogikat või “pradžñjāpāramitistlikku metaloogikat”, mis avaldub eeskätt *prajñāpāramitā* suutrades ning Nāgārdžuna ja Tšandrakīrti töödes (Mäll 1968b).

Loogikauniversaalide määratlemisest olulisem on aga Mälli tähelepanek, et nood kolm mõistusliku tegevuse tasandit võivad tegelikus psüühilises elus pidevalt vahetuda. Eriti tavaline on *avidyā* muutumine *vijñāna*’ks ja vastupidi. Sageli nimetatakse sellist seisundite vaheldumist sansaaraks.

Ka *avidyā* ja *vijñāna* vaheldumist ilmestab *Aṣṭasāhasrikā* tekstinäide:

Dharmad on olemas nii, nagu neid ei ole olemas. Nende olemaolematust nimetatakse teadmatuseks (*avidyā*). Neist sõltuvad sõgedad harimatud tavalised inimesed ja loovad olematuid dharmasid. Luues dharmasid püüdlevad nad kahe äärmuse poole ning ei mõista ega näe dharmasid. Sellepärast nad loovadki olematuid dharmasid. Luues dharmasid sõltuvad nad kahest äärmusest ja loovad seetõttu mineviku dharmasid, tuleviku dharmasid ja oleviku dharmasid. Neid luues, sõltuvad nad nimest ja kujust ning loovad olematuid dharmasid. (Mäll 1998[1967]: 310–311).

Nende tekstinäidetega, mis rikastavad arusaama SÜSTEEMIST, TEEST ja NULLTEEST ning kolmest erinevast metakirjelduse mudelist on Mäll jõudnud budistlike tekstide toime semiootilisel kirjeldamisel ehk kaugemale kui keegi teine siiani. Eriti kasulikud võiksid *śūnyavāda*-artiklis toodud mudelid olla näiteks Nāgārdžuna väidete loogilisusesse või loogikapuudusesse ära eksinud tõlgendajaile.¹⁴

Mis puutub lüsioloogia mõistesse, siis see ei juurdunud ning võrreldavas kontekstis kasutatakse ikkagi “soterioloogiat”. Ka Mäll ise ei korda seda hilisemates töödes. Võib aga eeldada, et Mälli algne katse kujundada “lüsioloogiast” semiootikakoolkonna firmamõiste, millel oleks teatav värskus ja eripära soterioloogiaga võrreldes, oli väga tõsine. *Śūnyavāda*-artiklis määratleb ta lüsioloogilised õpetused

---

ka 1970-ndatel kursis Peeter Tulviste kriitikaga elloogilise mõtlemise hüpoteesi kohta.

¹⁴ Pean silmas peamiselt “Keskmise Tee juurvärssidel” põhinevat tõlgendusbumi ajakirjades nagu “Philosophy East & West” jm (vt Herkel 2020).

palju laiemalt kui religioon, tema sõnul kuuluvad siia ka psühhoanalüüs, mitmesugused sotsioloogilised õpetused jne (Mäll 1967: 16).

Tuleb rõhutada, et Mäll mitte ainult ei avaldanud semiootikakogumikes artikleid, vaid esines oma ideedega ühe ajastu silmapaistvama auditooriumi ees. Semiootika suvekoolis 1968. aasta mais Käärikul rääkis ta lüsioloogja kui teaduse sisustamisest (Mäll 1968c). 1970. aasta augustis Tartu suvekoolis jagas Mäll lüsioloogilised õpetused “elementaarseteks” ja “keerulisteks”. Keerulised on need, mille puhul lõppseisundit kirjeldatakse erinevate üksteist täiendavate terminitega. Eriti keerukas on budism, kus ülmat tasandit kirjeldavate mõistete hulk on praktiliselt piiramatult. Ta isegi ei kõnele nirvaanast, vaid toob esile *prajñāpāramitā* (ületav mõistmine), *sarvajñatā* (kõikteadmine, terviku hoomamise tähenduses) ja *anuttarā-samyaksambodhi* (ülim täiuslik virgumine). Hiljem lisandub nendele veel *tathatā* ehk “nõndasus” ning neist arutlustest sünnib kaheosaline artikkel “*Prajñāpāramitā* psühholoogia neli terminit” (Mäll 1973 ja 1976). Lüsioloogia mõistet seal enam ei leidu. Seda ei ole ka veidi varem ilmunud artiklis “Budistlikust personoloogiast” (Mäll 1971).¹⁵

Mälli 1970-ndate ja 1980-ndate aastate tegevuses tõusevad esile ida tekstide tõlked eesti keelde – need pole üksnes budistlike tekstide tõlked ja mitte ainuüksi sanskritist. Budoloogia varasalve kuuluvad ennekõike “Dhammapada” (1977) ja “Bodhitšarjāvatāra” (1982). Valmib hulk entsüklopeediaartikleid venekeelsele väljaandele “Maailma rahvaste müüdid” I–II (Mäll 1998[1980–1982]: 175–222).

Nulltee teema jääb kõrvale. Mitmed artiklid, eriti “Hele tee ja tume tee” (Mäll 1983) ning “Tõlkekulg” (Mäll 1985) on kindlasti semiootika jaoks olulised, kuid mitte tingimata budismi semiootika jaoks. Ka “Dialoog “Bodhitšarjāvatāras”” (Mäll 1984) ei haaku nulltee artiklitega.

Algsete teemade juurde naasmist näitab kõigepealt 1987. aastal ilmunud “Teksti kasutamine psüühika mõjutamise vahendina” XX semiootikakogumikus. Taas põhineb see *Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā* tekstil ja polemiseerib seekord teiste tõlkijatega, eeskätt Max

¹⁵ Hiljem on olnud üksikuid tagasivaateid või tagasipöördumisi lüsioloogia juurde Märt Läänemetsal (1995: 739; 2008: 16–17), Mait Raunal (2008) ning “Ida mõtteloo leksikonis” (Mäll, Läänemets, Toome 2006: 114).

Walleseri ja Edward Conzega (Mäll 1987a). Mäll näitab, et saksa ja inglise tõlge pole ühesugusele seisundile osutavate tekstikohtade edasiandmisel päris järjekindlad. Artikli heureka on oletus suutra-teksti ja zen-budistlike koanide vastandlikust lähtekohast šoki või šokiteraapia küsimuses. Kui zen-budismis peetakse õpilase šokeerimist satori esilekutsumise eelduseks, siis *Aṣṭasāhasrikā* vastupidi hoiatab, et lugemist on mõistlik jätkata vaid sel juhul, kui tekst ei ole seni hirmu ja segadust põhjustanud.

“Dharma kui tekst ja tekstiloome mehhanism” ilmub samal aastal (Mäll 1987b), XXI semiootikakogumikus. Vaid neljal leheküljel avaneb nii Mälli artiklitele iseloomulik lühidus kui ka kontseptuaalsus. Mäll nagu Pjatigorskigi tõstab esile Rosenbergi *dharmakäsitluse*. Termini erinevatest tähendustest läheb talle korda “substantsiaalne kandja, teadvuse üksikelemendi transtsendentaalne substraat”, nagu Rosenberg selle sõnastas. Eriti väärtuslik on järgmine määratlus:

Dharmadeks nimetatakse selliste elementide tõeliselt olemasolevaid transsendentaalseid mittetunnetatavaid kandjaid – substraate, milleks jaguneb teadvuse vool oma sisuga. (Rosenberg 1918: 83; Mäll 1987b; eesti keeles Mäll 1998: 312)

Mäll läheb sammu edasi ja leiab, et *dharm*a võib korraga olla nii teadvuse element, nagu tõlgendas Rosenberg, kui ka teksti element, nagu on pakkunud Walter Liebenthal (1961). Kuivõrd aga *dharm*a tekstina ei peaks olema rangelt fikseeritud, võib teda vaadelda ka avatumalt ehk kui teksti, mis genereerib teisi tekste. Sellist tõlgendust toetab Buddha esimene jutlus, “Dharma-ratta veeremapanemine”, mida võib tõlkida ka *dharm*a mehhanismi käivitamisena (Mäll 1987b: 24).

Sellise tõlgenduse kasuks räägib budismi elav tekstitraditsioon, näiteks *prajñāpāramitā* tekstide, aga ka budismi eri koolkondade paljusus. Samuti vastab see arusaamisele, et elav tekst saab toimida ainult teda loova või temast innustust saava teadvuse kaudu. Tekst, mis on väljaspool teadvust, on seega “surnud tekst”.

XXII semiootikakogumikus on artikkel “*Śūnyatā dharm*a semiootilises mudelis”. Mäll analüüsib siin *śūnyatā* mõiste esinemist *Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā*’s, esitades seda määratlevate eitus-

sõnade loendi (“mõõtmatu”, “loendamatu”, “kadumatu” jne). Ta jõuab järeldusele, et *śūnyatā* ei ole siin mingi ontoloogiline fakt, vaid spontaanne loobumine mis tahes operatsioonidest *dharmā*’dega, mis on samal ajal ka loobumine sellisest loobumisest (Mäll 1988: 57).

“1, ∞ ja 0 kui tekstide generaatorid ja teadvuse seisundid” ilmus XXIII semiootikakogumikus ja on veel lakoonilisem, veel suurema üldistustaotlusega (Mäll 1989). Peaaegu kõiki inimkonna religioos-seid ja filosoofilisi õpetusi saab lähtekohalt taandada matemaatilistele mudelitele, milles kasutatakse vaid kolme sümbolit, need on 1, ∞ ja 0. Eeskätt muidugi on *śūnyavāda* ja mahajaana budism see, mille olulisteks sümboliteks on null ja lõpmatus. Null ehk tühjus ei tähenda mitte niivõrd millegi puudumist, kuivõrd tekkimise võimalust. Selline avatud võimalus on määratud tunnustega nagu “lõputu” ja “piiramatu”. Sellele vastav vormel on $0 < \infty$ (Mäll 1989: 152). Meenutagem ka, et Linnart Mälli eestikeelse artiklikogu pealkiri on “Nulli ja lõpmatuse kohal”.

Kui lisada veel Mälli suur kultuuriajaloo üldistus humanistlikest baastekstidest (Mäll 2000b)¹⁶ siis on tema semiootika- ja orientalistikakogumikes ilmunud artiklitele ring peale tehtud.¹⁷ Humanistlikud baastekstid väljuvad küll budismi semiootika raamidest, kuid minu meelest on siin väga oluline seos. Kui kaheksakümnendate lõpu artiklid *dharmā*’st, *śūnyatā*’st ja teksti genereerimise mehhanismist näitasid Mälli naasmist kuuekümnendate aastate nulltee juurde, siis humanistlike baastekstide puhul jõuab ta ringiga tagasi lüsioloogia juurde. Tõsi, see käib lüsioloogiast kõnelemata, aga siiski väga selgelt:

Kõigis humanistlikes baastekstides on rõhk asetatud tee ehk inimese uuenemise protsessi kirjeldamisele. Tee põhjendamine on eeldanud ka algsituatsiooni analüüsi, millest inimesel paratamatult tuleb lähtuda, ning selle enam-vähem täpset formuleerimist, kuhu inimene jõuab. (Mäll 2004: 221)

¹⁶ Humanistlikele baastekstidele keskendus Mäll elu viimasel perioodil, pälvides 2008. aastal ka riigi teaduspreemia (Mäll 2000a; 2004 ja 2005: 175–193).

¹⁷ Mälli pärandi võttis lõpuks kokku ka inglisekeelne artiklikogu “Studies in the Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā and other Essays” (Mäll 2005), mis ilmus 2003. aastal Tartus ja 2005. aastal Delhi budoloogია tippuurimusi avaldavalt kirjas-tuselt Motilal Banarsidass.

Pjatigorski ja Mäll

Mälli ja Pjatigorski vanusevahe oli üheksa aastat ning Mäll pidas Pjatigorskit oma õpetajaks. Pjatigorski Tartus avaldatud tööd ilmusid vähem kui kümne aasta jooksul ning neil on selge käekiri, nad moodustavad terviku. Mälli tööd ilmusid märksa pikema aja jooksul, tema esimestes artiklites on nooruslikku uljust ja motiive, mida ta hiljem pole korranud. Ometi teeb ta ka küpses eas suuri üldistusi, justkui naastes algusaja nulltee temaatika juurde.

Kui siinses fookuses on budismi semiootika, siis mõlema huvivaldkond tervikuna on avaram. Pjatigorski jaoks on see eeskätt semiootika ja filosoofia, Mälli jaoks inimkonna ajalugu ja kultuur. Pjatigorski budismi-artiklites on ohtralt üldistusi vanaindia vaimuilmaga ning mütoloogia ja semiootika üldiste probleemide kohta. Mäll üldistab budistlikest tekstidest õpitu noores eas “lüsioloogiliseks” arengumudeliks, aga vanemas eas juba humanistlikeks baastekstideks.

Paljude hiilgavate artiklite seas on minu meelest kummalgi üks programmiline tekst, mis on justkui järgnevate tekstide allikas ning mõtteline lähtekeht. Mällil on selleks “Ühest võimalikust lähenemisest *śūnyavāda* mõistmisele” (1967) ning Pjatigorskil “Mõned üldised tähelepanekud mütoloogiast psühholoogi vaatekohalt” (1965). Kui Mälli puhul on võtmetekst väljaspool kahtlust, siis Pjatigorski puhul pean ilmselt põhjendama.

Too mütoloogiat puudutav tekst on teistest üldistavam, ka vastuolulisem. Ainsas mulle teadaolevas katses Tartu–Moskva koolkonna orientalistikaosa kokku võtta (Koval 1998) ei mahu see artikkel ei budoloogiale, indoloogiale ega indoeuropeistika alla. Teda justnagu pole, aga ometi ta on. Selles tekstis puuduvad viited, see on isiklike mõttekäikude kontsentraat. Osa üksikasju avatakse järgmistes Pjatigorski artiklites. Kui aga otsida mütoloogia-artiklile analoogi, siis meenutab see oma struktuurilt Wittgensteini “Loogilis-filosoofilist traktaati”.

Sarnasus algab õieti juba sellest, kuidas ideid vormistatakse. Pjatigorski kasutab *Tractatus*'ele iseloomulikku mõttekäikude ja lausungite numereerimist. Ta alustab lõikude numereerimist punktiga 0. 1. (“Mütoloogia, see on teadus, mis uurib müüte.”) ja Wittgenstein punktiga 1. (“Maailm on kõik, millega on tegu”) (Wittgenstein 1996). Wittgenstein jõuab numereerimisel viiekohaliste positsioonideni, Pjatigorski neljakohaliseni. Tegelikult kasutab Pjatigorski sellist

formaliseeritud stiili pea kõigi oma Tartu kogumike artiklite puhul (erandiks on mõned, mis kahasse kirjutatud). Ja huvitav küll, mõnes artiklis teeb nii ka Mäll, sealhulgas just “Ühest võimalikust lähene- misest *śūnyavāda* mõistmisele” puhul.

Sellest väidete formaliseerimise eripärast edasi minnes on paslik küsida, kas ja millistele lääne mõtlejatele Pjatigorski ja Mäll oma töödes tuginevad ning kellele viitavad. Näiteks viide Wittgensteinile on Pjatigorskil olemas (1973c: 337). Ta mainib Wittgensteini isegi mütoloogia-artiklis, nimetades teda “üheks meie aja suurimaks vaimuks”, et temaga sejärel vaielda.

Kas see, et Pjatigorski ja vähemal määral Mäll vormistasid mõtte- käike Wittgensteinile sarnaselt, teeb neist budoloogidena wittgenstei- niaanid? Selline Wittgensteini-võrdluste ja temast lähtuvas lingvisti- lises võtmes tõlgendamise suund on XX sajandi lõpu budoloogias selgelt esil (Tuck 1990). Pigem aga esitab Pjatigorski Wittgensteini lingvistilisele lähenemisele psühholoogiast lähtuva alternatiivi. Kui vaadata, kellele lääne mõtlejatest ja teadlastest Pjatigorski viitab, siis erineb see teistest budoloogidest või ida-lääne filosoofia võrdlevaist vaatejaist. Tema joonealustes märkustes on palju osutusi psühholoo- gidele ja psühhiaatritele, kuid õige vähe filosoofidele.¹⁸

Mäll oma kirjalikes tekstides väldib eeskujusid, mis taandavad budismi mõnele lääne mõtlejale või mõttevoolule. Ühes kirjakoahas ta siiski osutab, et ajastuüleised võrdlused (näiteks *śūnyavāda* ja XX sajandi relativismi vahel) “on täiesti mõeldavad” (Mäll 1967: 13), samuti oli ajakiri “Philosophy East & West” pidevalt tema töölaual. Kuid budismi peamiseks tõlgendusala useks ei kõlba lääne mõõdu- puud, vaid eeskätt budism ise. Sellise lähenemise eeskujudena tõstavad nii Pjatigorski kui ka Mäll esile Rosenbergi ja Conze.

Ideed, mis neid köidavad, on pigem semiootika töövahendid: psüühilised seisundid ja transformatsioonid nende vahel; personoloo- gilised klassifikatsioonid; *dharma* kui märk, tekst ja teadvuse vool; metapsühholoogia, metaloogika ja metakeelelised kirjeldused; vas-

---

¹⁸ Hiljem pühendus Pjatigorski teadvust analüüsidest filosoofiale väga põhjali- kult. Oluline on tähele panna, et ta ei selgita budismi olemasolevate Euroopa õpetuste kaudu, vaid pigem näeb siin sellist mõtlemiseeskujut, mis on historismist ja ideoloogilistest müütidest puhastatud. Kõige kriitilisem oli ta selliste väljamõeldud teooriate suhtes nagu marksism ja psühhoanalüüs.

tandeid sisaldavate müütide neutraliseerimine ja keskmine tee nende vahel ehk nulltee jne.

Mõistetes, mida Pjatigorski ja Mäll erinevate rõhuasetustega kasutasid, avaldub ka nende ideede omavaheline kommunikatsioon. See võib esile tulla ootamatuteski seostes. Näiteks, kui Mäll hakkas rääkima tekstiloomemehhanismist (eriti Mäll 1987b), siis kas ei ole selle juured mitte ainult Mälli enda varasemates töödes (Mäll 1965 ja 1967), vaid ka selles, kuidas Pjatigorski (1965) kirjeldas müüdidloome mehhanismi ning olukordi, milles see rakendub?

Maksab heita pilk ka Pjatigorski ja Juri Lotmani ettekandele III suvekoosis 1968, kus nad kirjeldasid fikseeritud tekstikorpusel põhinevat suletud kultuuritüüpi ning sellele vastanduvat mittesuletud kultuuritüüpi. Viimane vaatleb end “nullist”, “eimiskist” tekkivana ning kogub ajas järjest enam tõe elemente, mille täius saavutatakse tulevikus (Lotman, Pjatigorski 2010[1968]: 91). Mälli hilisemad mõttearendused räägivad eri tüüpi õpetustest, kus (a) üks on seotud kõiksusega ning kõiksus omakorda taandub ühele; (b) null kätkeb endas lõpmatu hulga võimalusi ja lõpmatus omakorda on taandatav nulliks (Mäll 1989).

Ühes ülevaateartiklis (Revzina 1973: 566) leidub osutus 1970. aasta augustis Mälli ettekande järel lahatud vaidlusküsimusele, kas me saame rääkida budismist selle sõna üldistatud mõistes. Mäll arvas, et sellist budismi pole olemas, sest budismis on sama palju erinevaid koolkondi kui Euroopa filosoofias. Pjatigorski vaidles vastu, et kõigil budismi koolkondadel on ühisosa, budismi tuleks mõista kindla meelelaadi, teksti- ja inimtüübi ühtsusena, mille puhul saame rääkida kogu budismi iseloomustavatest invariantidest. Ilmselt oli mõlemal õigus ja mõlemad eksisid. Aga seegi on vaid hüpotees. Täpselt ühesuguste vaadete korral poleks meil tekstiloo meehhanismi ega olnuks ka vajadust selle artikli järele.

Paar järeldust

Pjatigorskit ja Mälli huvitasid eeskätt seisundid ja nendega seotud transformatsioonid, mitte vastused euroopa filosoofia põhiküsimustele, millele vastamist ei pea budistlikud tekstid kuigi oluliseks ning

millele nad üheseid vastuseid ka ei anna.

Pjatigorski ja Mälli artiklid peaksid senisest hoopis enam tuge pakkuma budistlike tekstide tõlgendamisel, eriti just selliste tekstide ja kirjakohtade puhul, mille osas tõlgendusvaidlus ei taha lõppeda. Nad ei paku seejuures lõplikke vastuseid, vaid avatud mudeli ja teistsuguse kirjelduskeele.

Pjatigorski ja Mälli mudelite eelis seisneb selles, et nad aitavad uurijal toime tulla olukorradega, kus üks tekst võib esile kutsuda erinevaid teadvuse seisundeid ning olla sellele vastavalt ka erinevalt tõlgendatud.

Kirjandus

- Batchelor, Stephen 1994. *Awakening of the West: The Encounter of Buddhism and Western Culture*. Berkeley: Parallax.
- Bělka, Luboš 2016. *Mandala and History. Bidia Dandarovich Dandaron and Buryat Buddhism*. Brno: Masarykova univerzita.
- Bodhitšarjāvātāra / Śāntideva* 1982. Sanskriti keelest tõlkinud, kommentaarid ja eessõna Linnart Mäll. Tallinn: Perioodika.
- Cardona, George 1973. Cause and causal agent: The Pāṇinian view. *Tõid orientalistika alalt* II(2): 354–383.
- Conze, Edward 2008[1962]. *Buddhist thought in India. Three phases of Buddhist philosophy*. London: G. Allen & Unwin.
- Dandaron, Bidja 1968 = Дандарон, Б. Д. Элементы зависимого происхождения по тибетским источникам. *Tõid orientalistika alalt* I: 213–233.
- 1973 = Дандарон, Б. Д. Содержание мантры ОМ-МА-НИ-ПАД-МЭ-ХУМ. *Tõid orientalistika alalt* II(2): 463–477.
- Dhammapada* 1977. Paali keelest tõlkinud Linnart Mäll. Tallinn: Perioodika.
- Gerassimov, Aleksandr; Pjatigorski, Aleksandr 1967 = Герасимов, А. В., Пятигорский, А. М. Citta и manas в Атхарваведе. *Terminologia Indica* I: 3–9.
- Glennanapp, Helmuth von 1926. *Brahma und Buddha. Die Religionen indiens in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Berlin: Deutsche Buchgemeinschaft.
- Gonda, Jan 1973. Pāṇini and modern linguistics. *Tõid orientalistika alalt* II(2): 337–353.
- Herkel, Andres 2020. Quo vadis, nāgārdžuniaana? (Kommentaar Mūlamadhyamakakārikā I–V juurde). *Idakiri: Eesti Akadeemilise Oriantaalseltsi aastaraamat 2019*. Tartu: EAO, 41–51.
- Ivanov, Vjatšeslav, Lotman, Juri, Pjatigorski, Aleksandr, Toporov, Vladimir, Uspenskij, Boris 2013[1973]. Theses on the Semiotic Study of the Cultures. –

- Salupere, S; Torop, P; Kull, K. (ed.). *Beginnings of the Semiotics of Culture (Tartu Semiotics Library 13)*: 78–104.
- Koval, Andrei 1998 = Коваль А. Н. Востоковедческая тематика в “Трудах по знаковым системам”. – Неклюдов, С. Ю. (Сост. и ред.). *Московско-Тартуская семиотическая школа*. Москва: Языки Русской Культуры, 341–378.
- Kristeva, Julia 1967. Pour une sémiologie des paragrammes. *Tel Quel* 29: 53–75. — 2015[1969]. Semiootika ekspansioon. *Acta Semiotica Estica* XII: 148–165.
- Kull, Ivar; Mäll, Linnart 1967 = Кулль И., Мялль Л. К проблеме тетралеммы. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* III: 60–63.
- Lieenthal, Walter 1961. Ding und Dharma: Ein Wort zu Jaspers “Nagarjuna”. *Asiatische Studien* 14: 15–32.
- Lotman, Juri; Pjatigorski, Aleksandr 2010[1968]. Tekst ja funktsioon. – Lotman, Juri. *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 86–98.
- Läänemets, Märt 1995. Linnart Mäll ja Tartu orientalistika. *Keel ja Kirjandus* 11: 736–745.
- 2001. Budoloog Otto Rosenberg ja Eesti. *Tuna* IV(1): 66–75.
- 2008. Linnart Mäll – looja ja tõlkija. *Idakiri: Eesti Akadeemilise Oriantaalseltsi aastaraamat 2007*. Tartu: EAO, 11–20.
- Mamardašvili, Merab; Pjatigorski, Aleksandr 1971 = Мамардашвили, М., Пятигорский А. М. 1971. Три беседы о метатеории сознания (краткое введение в учение виджнянавады). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* V: 345–376.
- 1982 = Мамардашвили, М., Пятигорский А. М. *Символ и сознание*. Иерусалим: Малер.
- Matilal, Bimal K. 1973. The notion of substance and quality in ancient Indian grammar. *Tõid orientalistika alalt* II(2): 384–407.
- Mäll, Linnart 1965 = Мялль, Л. Нулевой путь. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* II: 189–191.
- 1967 = Мялль, Л. Об одном возможном подходе к пониманию Śūnyavāda. *Terminologia Indica* I: 13–24.
- 1968a. Une approche possible du Śūnyavāda. *Tel Quel* 32: 54–62.
- 1968b. Märkusi pradžñjāpāramitistliku metaloogika kohta. *Tõid orientalistika alalt* I: 267–277.
- 1968c. = Мялль, Л. К основам лизиологий. – III Летняя школа по вторичным моделирующим системам. Кяэрику, 10–20 мая 1968 г.: Тезисы. Тарту, 249.
- 1970 = Мялль, Л. Три термина праджняпарамитской психологий – IV Летняя школа по вторичным моделирующим системам. Тарту, 17–24 августа 1970 г.: Тезисы. Тарту, 110.
- 1971 = Мялль, Л. К буддийской персонологии (бодхисаттва в “Аштасахасрике Праджняпарамите”). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* V: 124–132.

- 1973 = Мялль, Л. Четыре термина праджняпарамитской психологий I. *Tõid orientalistika alalt* II(1): 202–213.
- 1976 = Мялль, Л. Четыре термина праджняпарамитской психологий II. *Tõid orientalistika alalt* III: 93–124.
- 1980–1982 = Мялль, Л. Буддийская мифология. – Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира*. Т. 1-2. Москва: Советская энциклопедия.
- 1983 = Мялль, Л. Светлый путь и тёмный путь. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* XVI: 106–114.
- 1984 = Мялль, Л. Диалог в “Бодхичарьяватаре”. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* XVII: 45–47.
- 1985. Tõlkekulg. – *Poeetilise teksti tüpologia, tõlke ja retseptiooni probleeme. TRÜ Toimetised* 709: 43–60.
- 1987a = Мялль, Л. Использование текста как средства психического воздействия (по материалам “Аштасахасрике Праджняпарамиты”). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* XX: 30–38.
- 1987b = Мялль, Л. Дхарма – текст и текстопорождающий механизм. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* XXI: 22–25.
- 1988 = Мялль, Л. Шуньята в семиотической модели дхармы. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* XXII: 52–58.
- 1989 = Мялль, Л. 1, ∞ и 0 как генераторы текстов и как состояния сознания. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* XXIII: 151–152.
- 1998. *Nulli ja lõpmatuse kohal*. Tartu: Ilmamaa.
- 2000a. “Gīta” kui humanistlik baastekst. – *Bhagavadgīta*. (Tõlkinud ja kommenteerinud L. Mäll.) Tartu: Biblio, 5–16.
- 2000b. The concept of humanistic base texts. *Sign Systems Studies* 28: 281–287.
- 2004. Humanistlike baastekstide kontseptsioon. – Mäll, L. *Budismi pühad raamatud* I. Tartu: Lux Orientis, 213–229.
- 2005. *Studies in the Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā and other Essays*. Delhi: Motilal Banarsidass. (First Edition: Tartu 2003).
- Mäll, Linnart; Läänemets, Märt; Toome, Teet 2006. *Ida mõtteloo leksikon. Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia*. Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus.
- Ogibenin, Boriss 1967. Kääriku kroonika. *Tartu Riiklik Ülikool* 27. mai, lk 3.
- Palsule, Gajanan B. 1973. Some views of Pāṇini and his followers on object-language and meta-language. *Tõid orientalistika alalt* II(2): 310–321.
- Pjatigorski, Aleksandr 1965 = Пятигорский А. М. Некоторые общие замечания о мифологии с точки зрения психолога. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* II: 38–48.
- 1967 = Пятигорский А. М. Три термина древнеиндийской психологии. *Terminologia Indica* I: 25–40.
- 1968 = Пятигорский А. М. О психологическом содержании учения раннего буддизма. *Tõid orientalistika alalt* I: 170–212.

- 1969 = Пятигорский А. М. Замечания о структуре текста Дхаммасангани I. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* IV: 169–172.
- 1971a = Пятигорский А. М. О. О. Розенберг и проблема языка описания в буддологии (к пятидесятилетию выхода в свет книги О. О. Розенберга “Проблемы буддийской философии”). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* V: 423–436.
- 1971b = Пятигорский А. М. Замечания о структуре текста Дхаммасангани II. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* V: 120–124.
- 1973a = Пятигорский А. М. Психологическая система раннего буддизма и некоторые семиотические проблемы теории современной психиатрии. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* VI: 191–200.
- 1973b. = Пятигорский А. М. Замечания о структуре текста Дхаммасангани III. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* VI: 276–281.
- 1973с = Пятигорский А. М. Введение в психологию Абхидхаммы (Несколько замечаний по психосемантике). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* VI: 330–340.
- 1973d = Пятигорский А. М. “Знание” как “знак личности” в духовной культуре древней Индии. *Tõid orientalistika alalt* II(1): 216–264.
- 1984. *The Buddhist Philosophy of Thought. Essays in Interpretation*. London: Curzon.
- 1989 [1975]. Dandaroni lahkumine (Reminestsents). *EAO Sõnumitooja* 23–24: 2–3.
- Pjatigorski, Aleksandr 2018 = Пятигорский А. М. *Избранные статьи по индологии и буддологии: 1960-1970-е годы*. Москва: РГГУ.
- Pjatigorski, Aleksandr; Uspenski, Boriss 1967 = Пятигорский А. М., Успенский Б. А. Персонологическая классификация как семиотическая проблема. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* III: 7–29.
- Piatigorsky, Alexander; Zilberman, David 1976. The Emergence of Semiotics in India: Some Approaches to understanding lakṣaṇā in Hindu and Buddhist philosophical usages. *Semiotica* 17(3): 255–265.
- Pomerants, Grigori 1968 = Померанц Г. С. Европоцентрическая модель религии и “парадоксальные” религии Индии (буддизм и индуизм). *Tõid orientalistika alalt* I: 250–266.
- 1973 = Померанц Г. С. О причинах упадка буддизма в средневековой Индии. *Tõid orientalistika alalt* II(2): 273–308.
- Raun, Mait 2008. Mõni ääremärkus lüsioloogiale. *Idakiri: Eesti Akadeemilise Oriantaalseltsi aastaraamat 2007*. Tartu: EAO, 94–110.
- Rezvina, Olga 1973 = Ревзина О. Г. IV Летняя школа по вторичным моделирующим системам. (Тарту, 17 – 24 августа 1970 г.). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* VI: 553–566.
- Robinson, Richard 1957. Some logical aspects of Nagarjuna’s system. *Philosophy East & West* 6(4): 291–308.

- 1967. *Early Madhyamikas in India and China*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Rosenberg, Otto 1918 = Розенберг О. О. *Проблемы буддийской философии*. Петроград: Издание Факультета Восточных языков Петроградского университета.
- 1924. *Die Probleme der buddhistischen Philosophie*. – Walleser, Max (Hrsg.). *Materialen zur Kunde des Buddhismus* 7/8. Heidelberg.
- Semeka, Jelena 1968 = Семека Е. С. Сингальское государство и буддийская Сангха. *Töid orientalistika alalt* I: 234–249.
- 1974 = Семека Е. С. Дело Дандарона. (Флоренция) Firenze: Aurore.
- Siderits, Mark; O'Brien, Derwin 1976. Zeno and Nāgārjuna on motion. *Philosophy of East & West* 26(3): 281–299.
- Sörkin, Aleksandr 1967a = Сыркин, А. Я. К оценке некоторых индуистско-буддийских параллелей. *Terminologia Indica* I: 41–51.
- 1967b = Сыркин А. Я. К различению “относительного” и “абсолютного” в индуистских текстах. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* III: 39–44.
- Toporov, Vladimir 1965 = Топоров В. Н. Заметки о буддийском изобразительном искусстве в связи с вопросом о семиотике космологических представлений. *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* II: 221–230.
- 1972 = Топоров В. Н. Мадхьямики и элеаты. – Конрад, Н. И.; Бонгард-Левин Г. М. (ред.). *Индийская культура и буддизм*. Москва: Наука, 51–68.
- Tuck, Andrew 1990. *Comparative Philosophy and the Philosophy of Scholarship: On the Western Interpretation of Nagarjuna*. Oxford: Oxford University Press.
- Wittgenstein, Ludvig 1996[1922]. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tartu: Imamaa.

Venemaa humanitaarabi meediadiskursus kui strateegiline narratiiv: semiootiline analüüs

Andreas Ventsel

Tänapäeval on meediaauditoorium oluline osaline konfliktide kujundamise protsessis. Artiklis analüüsitakse Kremli toetatud sise- ja välisauditooriumile suunatud meediakanaleid (RT, Pervõi Kanal ja NTV) ning keskendutakse 2020. aasta kevadel koroonapandeemia ajal Venemaa Föderatsiooni Itaaliale osutatud humanitaarabi uudistediskursusele. Üks vahend, millega kujundatakse auditooriumi arvamust konkreetse sündmuse tähenduse kohta ja legitimeeritakse konflikti osapoolte tegevusi, on strateegilised narratiivid.

Artikkel lähtub eeldusest, et strateegilisest narratiivist saame rääkida juhul, kui on võimalik tuvastada selles esitatud eesmärgi ja sihtauditooriumi ühtsus. Käesolevas artiklis täiendatakse *strateegilise narratiivi* käsitlust Umberto Eco *mudellugeja* ja *-autori* kontseptsiooniga, mis võimaldab meil analüüsida strateegiliste narratiivide eesmärkide ja sihtauditooriumi ühtsuse konstrueerimise tekstuaalseid strateegiaid. Publiku tõlgendamisprotsessi suunamiseks kujundatakse uudislugudes mudellugeja ehk ideaalne vastuvõtja, mille funktsiooniks on auditooriumis aktualiseerida need koodid ja intertekstuaalsed viited, mille loo autor on sellesse strateegiliselt kavandanud.

Märksõnad: strateegiline narratiiv, mudellugeja, Venemaa COVID-19 humanitaarabi Itaaliale, semiootiline meediaanalüüs

Tänapäeva infomõjutustegevuste olulisteks osalisteks on pealtvaatajad ja auditooriumid, kes osalevad aktiivselt konflikti kujundamises. Niisuguse tegevuse peamiseks eesmärgiks on mõjutada sihtmärgistatud auditooriumi arvamust. “Seda sihtrühma saab kasutada diplomaatilise, majandusliku ja sõjalise surve tugevdamiseks, mistõttu peetakse informatsiooni hübriidse mõjutamisspektri oluliseks komponendiks” (Pamment jt 2018: 9). Infomõjutustegevuste valdkonna konfliktikujundamine keskendub ennekõike tähenduse konstrueerimisele, millega luuakse pilt sündmusest koos sinna kuuluvate tegelaste, nendevaheliste suhete ja põhjus-tagajärg seletusega. Üheks olulises konfliktikujundamise kanaliks on meedia, kus lisaks maailmas toimuva vahendamisele antakse ka seletusi toimunu kohta.

Artikkel keskendub 2020. aastal maailma raputanud COVID-19 kriisile, täpsemalt Itaaliale osutatud humanitaarabi Kremli-sponsoritud meediakajastuse analüüsile. Itaalia oli märtsi keskpaigas koroonaviirusest enim räsitud riik maailmas, haigusesse surnute arv moodustas Itaalias tol hetkel ligi 40% kogu maailmas viirusesse surnud ohvrite hulgast, ületades 7000 piiri ja nakatunuid oli ca 74 000. Venemaa Föderatsiooni president Vladimir Putini ja Itaalia peaministri Giuseppe Conte 21. märtsil toimunud kõneluste tulemusel lepitati kokku, et Venemaa toimetab Itaaliasse suures koguses erinevaid viiruse vastu võitlemise vahendeid (nt ca 600 ventilaatorit) ja meditsiinipersonali (100 sõjaväe viroloogi ja epidemioloogi). Järgmisel päeval, 22. märtsil maandusid esimesed Vene sõjaväe transpordilennukid abivahenditega Bergamo lennujaamas Põhja-Itaalias. Samal ajal alustas Vene trikolooriga ehitud sõjaväe veoautode kolonn abi toimetamist Bergamosse, Itaalia koroonaviiruse epitsentrisse, mida vahendati erinevates maailma meediakanalites. Mitme välispoliitika ja sõjanduseksperdi arvates oli Putini abipaketi, mille nimi on “From Russia With Love”, taga võimalus edendada Venemaa geopoliitilisi ja diplomaatilisi huve, samal ajal kui Conte võttis abi vastu, et tagada head isiklikud suhted Moskvaga (Anteleva, Jacoboni 2020).

Artiklis käsitlen humanitaarabi meediakajastust *strateegilise narratiivi* kontseptsiooni raamistikus. Strateegilisi narratiive võib kirjeldada kui “vahendeid, mille abil poliitilised toimijad püüavad konstrueerida arusaama rahvusvahelise poliitika minevikust, olevikust ja tulevikust, et selle kaudu sise- ja välistoimijate käitumist kujundada” (Miskimmon jt 2017: 6). Meediatarbija tõlgendushorisondid on loomult heterogeensed, nagu erinevad ka eesmärgid, mis suunas meediakajastuste abil soovitakse sise- ja välisauditooriumi hoiakuid kujundada. Niisugune tõlgendusraamistike erinevus ilmnes kujukalt COVID-19-ga kaasnenud teadmatus ja hirmu situatsioonis, kui (sotsiaal)meedias hakkasid plahvatuslikult levima kõikvõimalikud seletused ja vandenõuteooriad viiruse algpõhjuste ja süüdlaste kohta kuni viiruse kui sellise eitamiseni. Siinne analüüs keskendub Venemaa riiklikult toetatud meediakanalite – ingliskeelse RT ja venekeelsete Pervõi Kanal ning NTV – uudissaadetele märtsi keskpaigast kuni aprilli lõpuni 2020. Uudisžanri esmaseks funktsiooniks on teadupärast edastada auditooriumile uudisväärtuslikku teavet, piirates seejuures lugeja uudise tajumist olulisimate faktide asetamisega täht-

suse järjekorda (Pöttker 2005: 51–53). Seetõttu peaksid uudistes olema kajastatud peamised sündmust konstitueerivad tegelased ja nendevahelised suhted. Artiklis uuringi, 1) millised olid peamised erinevused ja sarnasused RT, Pervõi Kanal ja NTV uudistes esitatud Venemaa humanitaarabi narratiivides ja nendes esitatud osapoolte kujutamises, 2) millisel viisil kujutati neid osapooli konfliktis olevatena ja 3) milliseid Venemaa strateegilisi eesmärke võis niisugune konflikti konstrueerimine kanda. Selleks kombineerin strateegilise narratiivi käsitluse Umberto Eco *mudellugeja* ja *-autori* kontseptsiooniga. Niisugune teoreetiline raamistik aitab võrdlevalt analüüsida, kuidas Venemaa ennast humanitaarabi andjana sise- ja välisauditooriumile presenteerib, keda esitab probleemi põhjustajana ning milliste üldisemate Venemaa strateegiliste eesmärkidega humanitaarabi diskursus seotud oli.

Humanitaarabi kasutamist strateegilises kommunikatsioonis on akadeemiliselt käsitlenud varemgi: hübriidsõja raamistikus on põhjalikumalt analüüsitud Ukraina konfliktiga seoses Venemaa humanitaarabiaktsioone Donetski aladele aastatel 2014–2015 (Värk 2017), mida Ukraina keskvoim nägi nn separatistidele relva- ja laskemoona tarne ning Ukrainas võidelnud venelaste surnukehade Venemaale tagasiviimise kanalina. Koroonaviirusega seotud humanitaarabist on riiklike mainekujundamise projektide raamistikus analüüsitud Venemaa ja Hiina abisaadetsi ja sellega kaasnenud meediakajastusi (Woodruff 2020; Throwing coronavirus... 2020). Samas pakub artikkel terviklikumat analüüsiraamistikku, ühendades strateegilise narratiivi kontseptsiooni, ennekõike Wagnssoni ja Barzanje antagonistliku strateegilise narratiivi käsitluse (2019) kvalitatiivse semiootilise analüüsi meetodiga. Esimene pakub strateegilise narratiivi analüüsiks vajalikke analüüsifookuseid, mudellugeja mõiste aga võimaldab meediakajastustes eristada erinevate sihtauditooriumite “kõnetamise” mehhanisme ja täiendab Wagnssoni ja Barzanje mudelit sõnumite strateegilise narratsiooni (*strategic narration*) ühtsuse analüüsimisel.

Seejuures ei sea artikkel eesmärgiks analüüsida, kas ja kuidas Venemaa antud abi Itaaliale oli kriitilise tähtsusega. Samuti ei taha ma väita, et Itaaliale osutatud abi oli üksnes meediatrikk ja seal taga ei olnud Venemaa siirast soovi hädasolijat aidata. Nagu osutavad rahvusvaheliste suhete uurijad ja strateegilise narratiivi kontseptsio-

ooni arendajad Ben O’Loughlin, Alister Miskimmon ja Laura Roselle, on kriitilised hinnagud poliitiliste toimijate “pahatahtlike kavatsuste või hea tahte kohta, ilma tegeliku otsekontaktita, nõrgad argumentid” (O’Loughlin jt 2017: 51). Pealegi osutasid Itaaliale, mida koroonaviirus Euroopa riikidest esimesena kõige ulatuslikumalt tabas, abi ka teised riigid (nt Saksamaa, Hiina jne). Samuti tarnisid meditsiinivarustust ka riigid, kelle vahel on läbisaamine pehmelts öeldes pingeline (Venemaa ja Hiina abi USA-le). Minu analüüs puudutab üksnes representatsiooni tasandit ehk siis, kuidas seda humanitaarabi toimetamist meedias esitati ja kuidas see meediasündmuse esitus suhestus ühtlasi Venemaa geopoliitiliste eesmärkidega.

Artikkel jaotub kolme ossa. Esmalt esitan strateegilise narratiivi mudellugeja teoreetilise raamistiku. Sellele järgneb meediadiskursuse analüüs ning kolmandas, kokkuvõttes osas võrdlen vene- ja ingliskeelse uudislugude peamisi kattuvusi ja erinevusi.

Mudellugeja kui strateegilise narratiivi keskne komponent

Tänapäeva infomõjutuskanalite amplituuda, mille vahendusel on võimalik legitimeerida oma agendat või destabiliseerida välisriikide ühiskondi, hõlmab nii diplomaatilisi kanaleid, sotsiaalmeedia mõjuisikuid, kui ka traditsioonilisi meediaväljaandeid (nii kodu- kui välismaiseid TV-kanaleid, ajalehti jne), kus oma ideid propageeritakse. Üheks auditooriumi hoiakute kujundamise vahendiks, mida neis kanalites kasutatakse, on strateegilised narratiivid.

Strateegilised narratiivid loovad erinevaid infokilde organiseerides konteksti, mis peaks ideaalis suunama publikut tähenduse kujundamisel (Madisson, Ventsel 2020). Seetõttu peavad strateegiliste narratiivide kujundajad arvestama sihtrühmade praeguste vaadete ja ootustega ning olema kursis auditooriumi identiteedi seisukohalt tundlike teemadega. Samamoodi on oluline tunda auditooriumi tähendusloomepraktikaid, nt kas seal on levinud pigem pildiline või verbaalne sõnumite raamimise loogika, millised suhtlusstiilid on tavapärased jne. Sihtauditooriumi ja konkreetse suhtluskonteksti tundmine aitab vajadusel aktiveerida auditooriumi

mälus olevad tähendusloome mehhanismid, millega kujundada ja suunata tõlgendusradu. Seega on semiootika perspektiivist oluline küsimus, milliste sihtrühmale tuttavlike sümbolite, tekstide ja muude diskursiivsete võtete kaudu on strateegiline narratiiv üles ehitatud.

Strateegilise narratiivi kaudu mõjutamise aluseks on autori–teksti–vastuvõtja suhe, mis eeldab kommunikatsioonipartneritel mälu ühisosa. Et sõnum täidaks saatja soovitud eesmärged, peab selle tõlgenduslik aspekt olema osa “tema generatsioonimehhanismist: teksti genereerida tähendab käivitada strateegia, mille koostisosaks on teiste käikude ettenägemine” (Eco 2005: 61). Strateegilise narratiivi kujundaja seisukohast on niisugune lugeja võimalike tõlgenduskäikude ettenägemisega arvestamine ja ka selle suunamine põhjustatud ühelt poolt pragmaatilistest eesmärkidest, s.t sõnumi autor soovib, et tema sõnumit mõistetakse temale sobival viisil (Madisson, Ventsel 2020: 25). Teisalt aga ka kommunikatiivse tegevuse optimeerimisest, sest olukorras, kus iga sõnumi koostisosa peab lugejale defineerima, muutuks sõnum liigmahukaks ja kaotaks auditooriumi tähelepanu (samas).

Selleks, et kindlustada sõnumi võimalikult täpne dekodeerimine, konstrueerib autor teksti loomisel mudellugeja, kes peaks ideaalis olema võimeline aktualiseerima samu kompetentsusi (koodid, kontekst jne), mida autor soovib, et ta teksti lugejas aktualiseeriks. Eco (2005: 62) toob välja järgnevad vahendid: baassõnastiku valik (mis on vajalik, et tekstis kasutatavad sõnad oleks sihtauditooriumi poolt elementaarsemantilisel tasandil ära tuntavad); leksikaalne ja stilistiline valik (mida on vaja, et auditoorium tekstis kasutatavad sõnad, slängi jne ära tunneks); samuti žanrilised tunnused (osutavad autori kavatsusele luua tekst, mille mudellugejalt eeldatakse kas filosoofia, kirjanduse, poliitika vms diskursusega kursisolekut); tavastsenaariumi valik (mis määrab, kuidas narratiivides kujutatakse tegelaste spetsiifilisi omadusi ja nende tegevuste trajektoori).

Kuigi ühelt poolt eeldab autor mudellugeja kompetentsust, siis teisest küljest ta ka kehtestab selle. On tüüpiline olukord, kus auditooriumi liikmetel on erinevad ja katkendlikud mälukillud mingi sündmuse ja selle võimalike põhjuste kohta, s.t, et lugejal puudub mingite konnotatsioonide osas piisav kompetents. Kui strateegilise narratiivi autor suudab neid mälukilde oma loos pakutud seletusskeemiga ühendada, võib ta sellega auditooriumis koherentse tõlgen-

dushorisoni äratada, millel on oma terviklikkuses potentsiaali lugeja edaspidiseid tõlgendusradu kujundama hakata (Madisson, Ventsel 2020: 26). Seega ehitab iga tekst samal ajal ka ise lugejat (Eco 2005: 63), kujundades esmalt strateegilise narratiivi potentsiaalse sihtauditooriumi, mis teeb hiljem võimalikuks selle narratiiviga soovitud eesmärkide saavutamise. Just uudistekstides loodav sihtauditooriumi ja neis esitatud strateegiliste eesmärkide ühtsus kujundab tekstides ühtse mudellugeja, millel on potentsiaali kutsuda reaalses lugejates esile muutusi sündmuste mõistmisel, mis lõppkokkuvõtteks peaks teenima tekstilooja strateegilisi eesmärke.

Eco pakutav metodoloogia võimaldab lisaks mudellugejale ühtlasi analüüsida saatja enesepilti ehk mudelautori modelleerimist. Eriti oluliseks muutub see siis, kui autori positsioon ei ole tekstis otseselt esitatud (nt deiktuliselt “mina” vormis), vaid ilmneb vahendatud tekstilistes võtetes (Ventsel 2016). Strateegilistes narratiivides on autoripositsioon tihti varjatud, kuna selle liigne eksplitseerimine võib lugejale paljastada narratiivi kujundaja manipuleerivad kavatsused.

Mudellugeja ja mudelautor on Eco järgi seega tekstuaalse strateegia tüübid, mis on *tekstiliselt määratletud* ning seetõttu diskursuse tasandil uuritavad. Selle strateegia tingimused peavad olema rahuldavad, et tekst saaks oma potentsiaalses sisus aktualiseeruda (Eco 2005: 69) ja teenida strateegilise narratiiviga taotletud eesmärke.

Enne konkreetse analüüsi juurde minemist esitan mõningad olulisemad Venemaa Föderatsiooni strateegilised narratiivid, mida varasemad uurijad on Venemaa sise- ja välisauditooriumi meediaanalüüsis tuvastanud. See võimaldab mul edaspidi näidata, kas ja kuidas sarnased narratiivid olid presenteeritud Venemaa Itaaliale osutatud humanitaarabi meediadiskursuses.

Venemaa sise- ja välispoliitilised strateegilised narratiivid

Strateegilistes narratiivides on riigipoolne identiteedi projitseerimine suunatud nii kodu- kui ka välismaisele publikule (Szostek 2016). Need ei saa oma eesmärkides kardinaalselt erineda, vaid peavad üksteist toetama. Erinevus on pigem rõhuasetustes ning narratiivi

ülesehitamisel kasutatud konkreetsetes diskursiivsetes võtetes ja keeletes kujundites. Nii on mitmed uurijad (Zakem jt 2018) osutanud, et VF-i strateegiliste narratiivide eesmärkideks on ühelt poolt mobiliseerida ja hoida riigisest poliitilist toetust riigi juhtkonnale, teiselt poolt aga esitleda riigi ametlikke seisukohti ning poliitikat välismaisele auditooriumile. Hinck, Klüber ja Cooley on osutanud, et need narratiivid aitavad konstrueerida vene identiteedi sisemist ühtekuuluvust, vältides samal ajal lääneriikide kriitikat (2018, vt ka Eidman 2016).

Lääne ja “Vene maailma” kujutatakse niisugustes lugudes permanentes konfliktisituatsioonis olevaina, kusjuures Venemaa levitatud meedianarratiivide maailmavaateline tuum on üsna lihtsakoeline – Venemaa on stabiilne ja rahulik, samal ajal kui lääts (eriti USA, kes on Venemaa silmis ainus võrdne vaenlane geopoliitilises mõttes) on ebastabiilne ja agressiivne (Hansson jt 2021). Lääne väidetavat russofoobset suhtumist seostatakse ka kartusega Venemaa kasvava poliitilise ja majandusliku mõju ees.

Venemaa käsitluses tuginevad praegused rahvusvahelised suhted USA hegemoonial ja diktaadil, mistõttu on Venemaa üheks peamiseks geopoliitiliseks eesmärgiks niisuguse bipolaarse maailmakorra väljavahetamine multipolaarse lähenemisega rahvusvahelistele suhetele (Miskimmon, O’Loughlin 2017). Eesmärgi saavutamiseks propageeritakse välisauditooriumile suunatud strateegilises kommunikatsioonis läänemaailma ja NATO terviklikkuse lõhestamise ideed, mis USA juhtpositsiooni nõrgestaks. Selleks püütakse tekitada ebakõlasid liikmesriikide vahel ja külvata lääne auditooriumis usaldamatust sealsete riiklike institutsioonide ja meedia vastu. Lõhestamise kujutamisel on keskne USA näitamine Euroopa riikide silmis nõrga (Pomerantsev, Weiss 2014; Tüür 2020) ning oma erapoolikuid huve teeniva agressiivse riigina. Selle jaoks on vajalik liitlaste senist julgeolekukeskkonda õhnestavate pingete loomine ning mulje kujundamine, et liitlassuhted ähvardavad kohe kokku kukkuda. Teise peamise eesmärgina on välja toodud Euroopa Liidu ühtsuse murenemise kujutamist. Nende eesmärkide saavutamiseks kasutatakse nii diplomaatilisi vahendeid (Yablokov 2015), lääne meediakanalite kokkuostmist ja sealsetes meediakanalites levitatavaid sõnumeid (Wagnsson, Barzanje 2019; van Herpen 2015), kui ka sekkutakse kohalikesse valimistesse (Pamment jt 2018; Russia raport... 2020).

Samal ajal kujutatakse venekeelses inforuumis NATO ja EL-i järjepidevat laienemist agressioonina, mis on otseseks ohuks VF-i julgeolekule (Makhasvhili 2017). Götz (2018: 7) on osutanud, et lääne liberaalseid väärtuseid ja Venemaa-vaenulikke poliitilisi otsuseid kritiseerides kasutab VF samas seda kriitikat ka venekeelse identiteedi tugevdamisel ja välisvaenlase konstrueerimisel, vähendades sellega siseopositsiooni mõju Kremli võimuladvikule.

Venemaa Itaaliale osutatud humanitaarabi meediakajastuse analüüs

Allpool tutvustan lühidalt analüüsi metodoloogiat, s.t kirjeldan valimi moodustamise põhimõtteid ja analüüsi käiku. Analüüsi struktureerimisel kasutan Wagnssoni ja Barzanje (2019) uurimuses välja toodud strateegilise narratiivi uurimisfookuseid, mida täiendan eespool tutvustatud mudellugeja analüüsimeetodiga.

Valimi koostamine ja analüüsimeetod

Siinne analüüs hõlmab meediakanalite RT, NTV ja Pervõi Kanal uudissaateid. RT on suurima vaatajaskonnaga Kremli sponsoreeritud ingliskeelne meediakanal. NTV ja Pervõi Kanal on aga 2017. a uuringu järgi venekeelse meediaruumi enimvaadatud kanalid (Levada 2017). Sama uuring osutab ka, et teleuudised on suure osa Venemaa elanikkonna jaoks peamised päevauudiste ammutamise allikad. Kuigi mõned analüüsitud uudislood vahendavad ka otseselt Kremli võimuringkonda kuuluvate isikute seisukohti, ei ole analüüsi esmane eesmärk ligi pääseda Vene valitsuse häälele, vaid ennekõike riigi sponsoreeritud meedianarratiivile, mille kaudu toimub auditooriumi eelistuste kujundamine. Analüüsiks valitud kanalitest on RT Venemaa valitsuse põhiline ingliskeelne meediaväljaanne, mille ülesandeks on Venemaa poliitika ja avaliku elu kohta välismaal uudiseid levitada (Ramsay, Robersshaw 2019: 11). NTV ja Pervõi Kanal, nagu enamik Vene meediakanalid, on Putini valitsemise teisel perioodil aga selgelt Kremli jõustruktuuride kontrolli all (Pomerantsev, Weiss 2014; van Herpen 2015), mis lubab õigustatult

eeldada, et seal levitatavad narratiivid on saanud Kremli heakskiidu.

Valitud uudislood hõlmavad umbkaudu ühte kuud 15. märtsist kuni aprilli keskpaigani 2020. aastal, s.t algavad uudisest, kus hakati rääkima Venemaa humanitaarabist Itaaliale ja lõppevad ajaga, kus meedia tähelepanu piirdus harvade meeldetuletustega vene sõjaväe-meedikute tegevusest Itaalia koroonaeepitsentris. Uudisväärtuse vähenemine võis olla tingitud ka asjaolust, et aprilli keskpaigaks oli Venemaal koroonaviirusesse nakatanute hulk kriitiliselt kasvanud, mille tagajärjel kehtestati esimesed liikumiskiirangud (Moskvas kehtestati liikumiskiirangud 30. märtsil, teistes regioonides hiljem) ning teiste abistamisest rääkimise asemel keskenduti meedias siseriiklike koroonaprobleemide kajastamisele.

Meedia uudistevoost eristasin analüüsimiseks uudised, mis sisaldasid sõnapaari “Russian humanitarian aid”, “From Russia with Love”, “Italian aid”. See võimaldas mul teha esialgse valimi (n=70), millest lähilugemise järel eraldas Venemaa teistest humanitaarabi aktsioonidest (nt saatis Moskva aprilli alguses samasugust abi Serbiale) kõnelevad uudised. Kui niisuguseid aktsioone kajastati uudises koos Itaaliale osutatud abiga, siis lülitasin selle analüüsitava materjali hulka. Kokku moodustab analüüsitava tekstikorpuse *ca* 30 venekeelset ja 25 ingliskeelset uudislugu. Analüüsitud korpusest jäid välja tekstid, kus Itaaliale osutatud abi mainiti üksnes n-ö ääremärkusena, s.t peamise uudisteema kõrvalosutusena.

Analüüsi struktureerimiseks kasutasin Wagnssoni ja Barzanje (2019) strateegilise narratiivi uurimisraamistikku. Autorid eristavad 4 uurimisfaasi/fookust, mille analüüs aitab paremini selgitada strateegiliste narratiivide alusloogikat ja nendega saavutatavaid eesmärke: 1) lugude identifitseerimine, 2) episoodide organiseerimine, 3) identifitseeritud narratiivide sündmuste ja seal esinevate tegelaste temporaalne suhestamine ja 4) põhinnarratiivile vastanduvate sündmuste selektiivne temporaalne kajastamine. Nende nelja fookuse semiootiliseks analüüsiks kasutasin mudellugeja kontseptsiooni, mis aitas iga fookuse puhul eristada neid tekstistrateegiaid, mille kaudu sooviti uudistes kujundada lugeja tõlgendushorizonti ja esitada Venemaa peamisi strateegilisi eesmärke. Analüüsis vaatlesin iga fookuse all esmalt NTV ja Pervõi Kanali uudiseid ja järgnevalt RT ingliskeelseid uudiseid. See võimaldas paremini välja tuua sõnumite sihtauditooriumi eripärast tingitud tekstistrateegiad, mille üle arutlen

hiljem kokkuvõtvas diskussioonis. Iga fookuse iseloomustamiseks valisin paar pikemat tsitaati konkreetsest uudisloost, millele lisasin viiteid uudislugudele, kus sarnaseid diskursiivseid võtteid oli narratiivi ülesehitamisel kasutatud. Enamik analüüsitud uudislugudest olid multimodaalse ülesehitusega: TV uudistesaaetes näidatud uudislõik oli uuritavates meediakanalites kas transkribeeritud verbaalseks tekstiks koos videolingiga, kusjuures tekst kattus peaaegu sõna sõnalt videos esitatuga või moodustus uudislugu tekstist, mida saatis teksti täiendav video. Analüüsis keskendusin ennekõike verbaalsele tekstile ning mõnel üksikul juhul osutan visuaalsele materjalile, mis verbaalses tekstis edastatud sõnumit toetas, kuid mida ei olnud verbaalsena uudises kajastatud.

Metodoloogilises plaanis on oluline rõhutada, et üks meediatekst võib sisaldada mitmeid, mõnikord ka vastuolulisi narratiive; mõnikord pole aga uudislugudes selget strateegilist narratiivi üldsegi esitatud. Samuti on strateegiliste narratiivide tegelik eesmärk sageli hajutatud erinevatesse tekstidesse, sest strateegiliste narratiivide edukus sõltub paljuski sellest, kuidas selle otsest manipulatiivset eesmärki on publiku eest varjatud. “Seetõttu on narratiivi ühtsus ja eesmärk teatud määral alati analüüsi käigus loodud mentaalne konstruktsioon” (Madisson, Ventsel 2020: 24). Venemaa strateegiliste narratiivide ühtsuse analüüsimisel kombineeringi Wagnssoni ja Barzanje lähenemist Eco mudellugeja kontseptsiooniga, mis võimaldab analüüsi erinevatel tasanditel näidata neid tekstilisi võtteid, millega uudistekstides sooviti auditooriumi mõjutada.

Lugude identifitseerimise tasand

Wagnsson ja Barzanje (2019: 5) pakutud raamistikus keskendub analüüsi esimene faas sündmuste ja nende konteksti väljaselgitamisele: milliseid lugusid ja all-lugusid on võimalik identifitseerida? Milline sündmuste ja tegelaste kujutamine seal prevaleerib ja kuidas neid narratiivse ahela ja koherentsuse loomise nimel kombineeritakse? Selle faasi mudellugeja konstrueerimise semiootilisteks vahenditeks võivad olla *baassõnastik*, mis määrab väljendite elementaarsed semantilised omadused, mis toimivad minimaalsete tähenduspostulaatide või implikatsioonireeglitena (Eco 2005: 84), *retooriline*

ja stilistiline hüperkodeerimine (Eco 2005: 85), milles lugeja peaks suutma tuvastada nii kujundlikke väljendeid kui ka spetsiifilise stiililise varjundiga väljendeid. Lugude ja tegelaste identifikatsiooni tasandit kujundavad ka loos kasutatavad sümbolid, mis loovad auditooriumis ühise *locus commune* (Selg, Ventsel 2020) etc.

Peamised lood ja tegelased venekeelses meedias

Venekeelses meedias kohtas Itaaliaga seotud koroonaviiruse puhangu kajastust märtsi algusest. See intensiivistus märtsi keskpaigast, kui Itaaliast kujunes Euroopa koroonapuhangu epitsenter. Lisaks koroonaohvrite statistika kajastamisele kujundati uudislugudes konteksti viiruspuhanguga kaasnevatest raskustest. “Kõige õudsem on see, et nakatunud inimeste arv kasvab iga päevaga ja haiglates pole kõigi jaoks piisavalt ventilaatoreid” (Как Европа...2020). Siin on ühe probleemina osutatud meditsiinivarustuse puudulikkusele, mis hiljem moodustab olulise osa Venemaa abisaadetise kogupaketist. Kuid märtsi keskpaigas (15.03) räägitakse uudistes veel kogu Euroopat tabanud koroonapuhangust, millele viitab ka uudise pealkiri: “Kuidas Euroopa saab hakkama koroonaviiruse epideemiaga” ja Itaalia koroonakriisi raskustele eraldi veel ei keskenduta.

Venemaa abisaadetisega seotud narratiivi konflikti ja selle osapoolte tunnusjooned hakkavad mudellugejas konkretiseeruma alates 21. märtsist, s.o päeval, mil Venemaa teatas oma abisaadetisest Itaaliale. Loo peamiste komponentidena kujutati agressiivset koroonaviirust ja viiruse tagajärgi, epideemia tõttu peamisi kannatajaid ja koroonavastase alliansi moodustamist. Lisaks Itaaliale kui viiruse tõttu enim kannatanud riigile tõuseb esile Euroopa Liidu kujutamine konflikti ühe osapoolena, mida konstrueeritakse peamiselt kahest aspektist: ühelt poolt rõhutatakse, et Itaalia on ELi osa, ühise pere liige, teiselt poolt aga näidatakse, kuidas EL on Itaalia koroonavastases võitluses hüljanud. Sellele osutab nii pealkirjatasand, nt “EL jättis Itaalia üksi võitluses tapjaviirusega” (ЕС оставил Италию... 2020), “Igaüks iseenda eest: koroonaviirus proovib ühtse Euroopa idee tugevust” (Каждый сам за себя... 2020), kui ka artiklite sisutasand, kus räägitakse ELi abi puudulikkusest ja üksikute ELi liikmesriikide kehtestatud maskide ja ravimite tarnepiirangutest, mida esitatakse omakasupüüdliku aktsioonina. Seejuures ei räägita uudistes Itaalia riikliku meditsiinüsteemi valmisolekust (või õigemini selle

puudumisest) koroonaviirusega tegelemisel, vaid ennekõike luuakse Itaaliast pilti kui viiruse ja EL kriisiabi meetmete puudumise tõttu kannatajast. Olulise diskursiivse võtena näeme muutust koroonaviiruse enda kujutamises: see on “tapjaviirus”; viirusele omistatakse subjektiivsus ja aktiivsus, millega Itaalia peab üksi jäetuna võitlema.

21. märtsi õhtul edastati esmauudis Venemaa Föderatsiooni Itaaliale antud abisaadetise kohta, kus Venemaa astub esile narratiivi konstitueeriva keskse jõuna. Artikli pealkiri tsiteeris Venemaa president Vladimir Putini sõnu: “Putin: VF aitab Itaaliat võitluses koroonaviirusega” (Путин: РФ поможет... 2020). Sama päeva uudistes esitatakse ka Venemaa abiandmise motiivid, milles rõhutatakse Venemaa abipaketi humanitaarseid kaalutlusi. Kremli pressiesindaja Dmitri Peskov selgitab abi humanitaarset tausta:

Hetkel seisavad peaaegu kõik maailma riigid silmitsi tõsise koroonaviiruse ohuga. Tema võitmiseks peame ühendama kõigi pingutused ja võimalused. Ainult nii, koos, saavad kõik riigid selle viiruse leviku kontrolli alla võtta. (Кремль: Россия поможет... 2020, Самолеты ВКС России... 2020)

Peskov osutab oma sõnavõtus üleilmse abi osutamise vajadusele, mis uudiste üldise tonaalsuse juures, mis kajastab ennekõike ELi osavõtmatus Itaalia abistamisel, lisab väärtust Venemaa aktsiooni erandlikkusele. Lisaks kannab Itaalia humanitaarabi aktsioon nime “From Russia with Love”, mis samuti aktsenteerib üksnes omakasupüüdmatusid (“armastus”) motiive ja rõhutab Venemaa aktiivset rolli (Для оказания помощи... 2020).

Lisaks Venemaalt läkitatud abile osutatakse 22. märtsi NTV uudistes Hiinale kui aktiivsele osalisele, kes samamoodi on otsustanud Itaaliat koroonavastases võitluses abistada. Seejuures kontekstualiseeritakse Hiina saadetud humanitaarabi sarnaselt Venemaa abigasaadetisega ELi ühtsust ja solidaarsust õnnestavas raamistikus: “Itaallastele, kellel on praegu kõige raskem, tuli abi mitte nende Euroopa naabritelt, vaid Hiinast. Peking saadab arstide ja varustusega lennuki Apenniiniidele” (Каждый сам за себя... 2020). Näeme, et lisaks Hiina abistamisaktsioonist informeerimisele, on mudellugeja funktsiooniks sihtauditooriumile 1) ELi võimetust kirjeldava konteksti loomine ja 2) Hiina ning Venemaa kui humanitaarsetest kaalutlustest lähtuvate riikide alliansi kuvandi esitamine.

Peamised lood ja tegelased Kremli ingliskeelses meedias

Kremli ingliskeelses meedias joonistusid välja sarnased narratiivsed arengud ja peategelased. Abistamise narratiiv algab 21. märtsi RT uudisega, kus räägitakse Putini Itaaliale pakutavast abist (Putin offers to send... 2020). Järgmistel päevadel lisanduvad artiklid, mis täpsustavad abisaadetise suurust ja kirjeldavad üksikasjalikult saadetiste koheletoimetamist. Lisaks Venemaale osutatakse RT-s Hiina Rahvavabariigile kui ühele abiandjale, kelle poole on Itaalia valitsus koos Hispaania ja teiste Euroopa riikidega pöördunud, kuna

Brüssel on nad [Itaalia – A. V.] saatuse hoolde jätnud, nii et kas see on siis ime, kui Itaalia, Hispaania ja teised Euroopa riigid pöördusid ekspertteadmiste ja meditsiinitarvikute saamiseks Moskva ja Pekingi poole? (Wilson 2020)

Seejuures osutavad nii artikli pealkirjas “COVID-19 vastumeetmena pöörduvad Euroopa enim kannatanud riigid abi saamiseks “kurja” Venemaa ja Hiina poole” kasutatavad jutumärgid kui ka artikli sisu, et lääne meedia on loonud Venemaast ja Hiinast kolli (“undisputed bogeymen” (samas)), kes tõelise kriisi ajal aga näitavad ainsate riikidena üles inimlikku kaastunnet. Mudellugeja loomisel kasutatakse siin RT auditooriumile juba tuttavat tõlgendusraami: lääs peab Venemaa vastu infosõda, külvab russofoobiat ja püüab igati Venemaa rahvusvahelist mainet õõnestada (Pomerantsev, Weiss 2014).

EL-vastast süüdistusnarratiivi toetatakse uudistes erinevate kõneisikute seisukohtadega, nii võib 24. märtsi RTst lugeda Itaalia endise välisministri Franco Frattini seisukohta: “ELi esialgne vastus koroonaviiruse massilisele puhangule Itaalias oli suures osas ebapiisav ja Euroopa solidaarsuse puudumine avas ukseid Venemaale ja Hiinale” (EU left Italy... 2020, vt Failed liberalism left us... 2020) jättes samas täpsustamata, mida on mõeldud “ebapiisava” all. Sõnumile usaldusväärseks lisamiseks osutatakse “endistele”, mis on tüüpiline strateegilise kommunikatsiooni võte (Silverman 2015), kuna lugeja tähelepanu köidab ennekõike Frattini endine töökoht: Itaalia välisminister, mis lisab sõnumile autoriteeti.

Narratiivi episoodide organiseerimise tasand

Analüüsi teine faas käsitleb narratiivis esitatud *episoodide organiseerimist* ning seda, kuidas loos konkreetset arengud välja valitakse ja need omavahel seotakse. Nagu osutavad Wagnsson ja Barzanje, ei tooda uudisloos alati välja sündmustevahelisi seoseid ja sündmust moodustavate episoodide loogikat (Wagnsson, Barzanje 2019: 6). Niisuguses olukorras peab lugeja ise tühikud täitma. Selleks luuakse tekstides mudellugeja, mille eesmärgiks on suunata lugejat teksti kootud “tühimikke” täitma ja loo tähenduslikuks narratiiviks siduma (vt Eco 2005: 57–58). Sõltuvalt sõnumiga taotletavast eesmärgist ja sihtauditooriumist võivad niisuguseks sündmusi lugeja jaoks tervikus siduvaks alusloogikaks olla ka tavastsenariumite inferentsid, mis määravad narratiivi tegelastele teatud tegevusraamistiku (samas, 86). Teise tekstistrateegiana võime osutada ideoloogilisele hüperkodeerimisele, kus narratiivis konstrueeritud mudellugeja ideoloogiline maailmapilt võtab arvesse empiirilise lugeja ideoloogilisi vaateid (samas, 91). Kui lugeja reaalses tekstitarbimise situatsioonis saab kirjeldatud moel seoseid luues teksti kaasautoriks, suureneb tõenäosus, et ta internaliseerib edastatud sõnumi.

Episoodide seostamine venekeelses meedias

Siinses juhtumianalüüsis ilmnes ühe peamise konflikti kujutamise alusloogikana sõjastsenarium (vt pikemalt Madisson, Ventsel 2020: 61–90). Mudellugeja oli tekstides konstrueeritud viisil, mille eesmärgiks oli suunata lugejat kasutama sõjastsenariumi kogu diskursuse tõlgendamisel: uudiste sõnakasutus juhtis lugejat konflikti tõlgendamise karmi võitlusena, kus narratiivi tegelasi määratleti tihti sõjale omaste tunnuste kaudu. Eespool osutasin juba mõningatele sõjateemaatikaga seotud sõnakasutustele (nt “võitlus”, “võit” Peskovi sõnavõtus; “tapjaviirus” pealkirjades jne). Sarnase sõjastsenariumina kujutatakse ka vene meedikute abisaadetise kohtaletoimetamist:

Vene sõjaväe arstid alustasid rännak-marssi Itaaliasse Bergamosse, et aidata kohalikel arstidel võidelda koroonaviiruse epideemia vastu. Meie spetsialistid peavad läbima 600-kilomeetrise teekonna, kus neid saadavad karabinjeerid. (Российские военные врачи... 2020)

Nii “rännak-marss” kui “võitlus” osutavad sõjastsenaariumi baassõnavarale, rääkimata artikli pealkirjast, mis osutab vene sõjameedikutele kui narratiivi peategelastele. Seda toetas uudise visuaalne ülesehitus fotode ja videode näol, kus näidati Itaalia kitsaid linnatänavaid läbivaid Vene trikolooridega ehitud sõjaväeautode kolonne. Samuti kajastati mitmel puhul Venemaa transportlennukitele meditsiinivarustuse pealelaadimist ja selle Itaalias mahalaadimist, kus lisaks Vene sõjaväelastele viibisid kohal Venemaa abile kiitust ja tunnustust jagavad kõrged Itaalia valitsuse esindajad (vt Из России в Италию... 2020; Помощь в борьбе... 2020).

Lisaks mudellugeja sõjastsenaariumile, millega sooviti suunata auditooriumit humanitaarabisaadetist tõlgendama Venemaa sõjaväes tatatud aktsioonina ja selle võimekuse manifestatsioonina, olid uudistes episoodid ühendatud viisil, mis löid erinevate episoodide vahel näiva põhjus-tagajärg seose. Ennekõike ilmnes see protagonistide ja antagonistide tegevuste tagajärgede kirjeldamisel. Nii kirjutati 24. märtsil, Venemaa abisaadetise kolmandal päeval, koroonavõitluse edusammudest Itaalias:

Juba teist päeva järjest tulevad julgustavad uudised Itaaliast. Nakkusjuhtumite arv seal väheneb ja riigi kodanikud tänavad Venemaad abi eest. Mõned itaallased vahetavad isegi oma kodu lähedal ELi lipud vene lipu vastu. (Еще 3 самолета... 2020, vt ka На севере Италии... 2020)

Esmalt antakse lugejale teada, et Itaalias on olukord muutumas paremuse suunas ja sama lause teine pool kõneleb itaallaste tänust Venemaale. Tänu üheks väljundiks on ka Venemaa trikoloori heiskamine itaallaste kodumajadele, mis vahetavad välja seal varem lehvinud ELi lipud. Kuigi pole esitatud ühtegi statistikat või muud kinnitavat tõendit Venemaa abi ja nakatumise vähenemise seose kohta ega öelda otse, et Venemaa humanitaarabi on koroonavõitluse edusammude otsene põhjus, luuakse tekstides niisugune näiv loogiline seos. ELi lippude väljavahetamine Venemaa lippude vastu markeerib siin taas üht peamist Venemaa strateegilist eesmärki: näidata ELi nõrkust ja lihtrahva usaldamatust selle institutsiooni vastu ning ühtlasi kujundada mudelautorist – Venemaast – positiivset kuvandit.

Eelmisega haakuv võtte oli uudislugude tausta strateegiline konstrueerimine. Mitmetes uudistes, mille pealkiri viitas Itaaliale ja

Venemaa abile, esitati andmeid ka teiste ELi liikmesriikide koroonahvritest ja kirjeldati üksikasjalikult nendes riikides kehtestatud viirusevastaseid meetmeid (karantiin, liikumispiirangud jne). Väga sageli räägiti samas uudisloos (enamasti lõpus) riikidest, kus on hakatud piiranguid juba leevendama:

Hiina vabastab juba homme Hubei provintsi, kus koroonaviirus COVID-19 esmakordselt ilmus, karantiinipiirangutest. Ainult Wuhani linn jääb 8. aprillini suletuks. Piirkond veetis piirangute all umbes 2 kuud. (Еще 3 самолета... 2020, vt ka Российские военные врачи... 2020)

Siin oli mudellugeja konstrueeritud viisil, mille eesmärgiks oli suunata lugeja võrdlema erinevaid riike võitluses koroonaviirusega ning ühtlasi lubas see mõningaid riike (nt Hiinat) edukamatena presenteerida ja teisi, ennekõike Lääne-Euroopat, ebaõnnestujatena kujutada. Seejuures ei anta lugejale adekvaatseks võrdluseks vajalikku taustainformatsiooni: nt, millised olid 2 kuu jooksul Hiinas karantiinipiirangud, milline oli sealne ohvrite arv jne.

Episoodide seostamine Kremli ingliskeelses meedias

RT ingliskeelses meediakajastustes ilmnes sõjastsenaarium veelgi intensiivsemalt: sellele osutasid uudiste pealkirjad “Vene sõjaline toetus on “väga vajalik” Itaalia “kriitilises” lahingus COVID-19 vastu, ütles Lombardia asepresident” (Russian military support... 2020) jne, sõnakasutus “kriitiline lahing”, mida omakorda saatsid eraldi lingid Vene sõjaväekolonna kajastavate videodega: “VAATA: Vene armee toimetab Rooma lähedal asuvasse õhubaasi meditsiiniabi, mida Moskva koroonaviirusest laastatud Itaalia abistamiseks annab” (WATCH... 2020), “Vene sõjalennukid koos meedikute ja tarvikutega maanduvad koroonaviirusest räsitud Itaalias (VIDEO)” (Russian military planes... 2020) jne. Uudistes kirjeldati täpselt abi suurust, Venemaa sõjaväemeedikute koostööd Itaalia kolleegidega “võitluses” koroonaviirusega ning näidati tänulikke “sõjas” ellujääjaid, patsiente. Niisuguste uudiste ja nendele lisatud videomaterjali-linkidega kujundati mudellugeja, mille eesmärgiks oli auditooriumile demonstreerida Venemaa sõjaväe võimekust ja üleolekut, kuna abi osutati NATO ja Euroopa Liidu liikmesriigile.

Lisaks episoodide ühendavale sõjastsenaariumile püüti tekstides

luua seos Euroopa Liidu koroonakriisiga hakkamasaamise probleemide ja liberaalse maailmavaate vahel, mis on hävitanud EL-is otsustusvõimelise poliitikategemise mehhanismid:

Kuna kedagi ei huvita enam geopoliitika, geostrateegia ega isegi poliitika [...] siis avastame, et kuningas on alasti ja pandeemia olukorras ei saa liberalism valitseda, sest tagasi tulevad vanad asjad: suveräänsus, piirid, mis peavad olema suletud, iseseisev riik, riigipea valikuvõimalus, politsei ja sõjaväe võim [...] See on fantastiline. Ma olen juba kakskümmend aastat öelnud, et need asjad on hädavajalikud. Olukorra [koroonakriisi – A. V.] tõttu tulevad suveräänsuse ideaalid tagasi stiilselt. (Failed liberalism left... 2020)

Selles prantsuse filosoofi Michel Onfray tsitaadis, mis on võetud tema intervjuust prantsuskeelsele RT-le ja mis oli tervikuna esitatud ka ingliskeelses RTs, näeme, kuidas need Venemaa poliitikadiskursust konstitueerivad märksõnad (geopoliitika, tugev juht, sõjaväe ja politsei tugevus jne) on just need omadused, mida kujutatakse Euroopa riikides ja Euroopa Liidus puuduvatena. Seega kasutakse siin eelmainitud *ideoloogilist hüperkooderingut* (Eco 2005: 91), mis lisaks ELi nõrkuste kujutamisele osutab Venemaa poliitilise režiimi eelistele. Sellise võtte eesmärgiks on luua diskursuses positiivne kuvand mudelautorist – Venemaast, mis ühtlasi kattub niisuguse sihtauditooriumi eelistustega, kes näeb Venemaa poliitilise korra ideaalidel ka Euroopas tulevikku (vt ka This is how... 2020).

Kokkuvõttes olid peamised episoodide organiseerimise võtted Kremli vene- ja ingliskeelses meedias sarnased: kasutati sõjastsenaariumit, mis erinevad uudislööde lugejale ühtsesse tervikusse koondas; episoodid olid uudistekstides ühendatud viisil, mis rõhutasid muljet Venemaast kui kriisiaja aktiivsest poliitilisest aktorist. Seda muljet tugevdati veelgi võrdluses otsustusvõimetu ELi bürokraatliku masinavärgiga, mis koroonaleviku takistamisel osutus ebatõhusaks.

Narratiivi sündmuste ja tegelaste temporaalse suhestatuse tasand

Strateegilise narratiivi analüüsi kolmandas faasis on fookuses sündmuste ja seal esinevate tegelaste *temporaalne suhestatus*. Milline on tegelaste koht ja rollid esitatud narratiivis? (Wagnsson, Barzanje

2019: 8) Kellele omistatakse narratiivis aktiivne, kellele passiivne roll? Sündmuste analüüs puudutab aga eelkõige narratiivi ajalisi suhteid: *Missugused on tüüpilised temporaalsed suhted ja kuidas neid kehtestatakse? Kas narratiiv on minevikule/tulevikule orienteeritud? Kas probleem/lahendus asub minevikus/tulevikus?* (samas). Keelelisi vahendeid, millega tegelaste ja sündmuste ajalist kuvandit luua on mitmeid: faasides I ja II juba osutasime nendele, samamoodi saab neid suhteid markeerida deiktikute ja ohu akuutsuse markeerimise abil (Ventsel 2011, 2016, vt ka Ventsel, Madisson 2019)

Tegelaste ja sündmuste temporaalne kujutamine venekeelses meedias
Venekeelses meedias, nagu esimeses faasis kirjeldasime, kujutati peamise kangelasena itaallastele abi osutavat Venemaad, kes võtab üle ELi ja NATO kohustuse enimkannatanud liikmesriike aidata. Kui Venemaad, keda Itaaliaga seovad pikaajalised sõprusuhted (Циркачи Тоньи благодарят... 2020), näidatakse aktiivse probleemilahendajana, siis ELi ja selle liikmesriike kujutati passiivsetena ja omahuvide eest väljas olevatena:

Itaalia valitsus sõna otseses mõttes karjus abi järele. Riigi põhjaosas (Lombardias) on katastroofiliselt puudu maskidest, ravimitest ja mis kõige tähtsam – ventilaatoritest. Tavalised itaallased ootasid naabrite abi. (EC оставил Италию... 2020)

Koroonaviiruse pandeemia tabas Euroopa ühtsust ootamatult. Idee vennalikust perest lõppes ideega “iga mees iseenda eest”. Ükski ELi riik ei vastanud abipalvele, kui Itaalia saatis spetsiaalse Euroopa kriisimehhanismi kaudu kriisiabitaotluse ravimite saamiseks. (Каждый сам за себя... 2020, vt ka 14 военных самолетов... 2020)

Ohu suurust ja ELi ükskõiksust koroonaviirusega tegelemisel ja Itaalia abistamisel võimendatakse Itaalia valitsuse ja lihtinimeste abipalvete kirjeldamisel fraasidega “sõna otseses mõttes karjus”, “Ükski ELi riik ei vastanud abipalvele”. Seejuures ei räägita põhjustest, miks EL kohe abipalvele vastata ei saanud ega räägita hilisematest naaberriikide abisaadetistest Itaaliale.

Ühtne Euroopa varises kokku mõne päevaga, niipea kui Brüsseli eurobürookraadid seisid silmitsi mitte müütilise, vaid reaalse ohuga – koroonaviirusega [...] Koroonaviirus hävitab õhukese struktuuri, mida

nimetatakse Euroopa Liiduks. Üle 50 aasta tagasi ehitatud maja on tunnistanud avariiliseks. (ЕС оставил Италию... 2020)

Näeme, et Venemaa humanitaarabi uudisdiskursuses kattub Euroopat haaranud pandeemia leviku põhjuste ja sellega kaasnevate tagajärgede kujutamine Venemaa strateegiliste narratiivide ühe peamise eesmärgiga: näidata ELi nõrkust ja peatset kokkuvarisemist. Lisaks rõhutatakse, et EL on ennekõike poliitikute (“eliidi”) ja bürokraatia sünnitus (“brüsseli eurobürokraadid”), mitte lihtinimeste huve teeniv ühendus (vrd Venemaad seovad Itaaliaga mitteformaalsed sõpussuhted). Seejuures osutatakse uudises, et sageli on EL institutsioonid võidelnud väljamõeldud (“müütiliste”) ohtude vastu. Kuigi lõigus ei täpsustata, mida täpsemalt “müütilise” ohu all silmas peetakse, võib venekeelne lugeja siin ise “tühimiku” täita: Vene meedias kujutatakse Venemaad üheselt Euroopa Liidu sanktsioonidega ebaõiglaselt karistatud olevat ja lääne meedias kujutatud Venemaa ohtu esitatakse kui russofoobide levitatud müüti.

Niisugust ELi passiivsust esitati institutsiooni olemusliku käitumismustrina, mis ei ole tingitud üksnes erakordsest pandeemiaolukorrast, vaid on pikemaajalise protsessi tunnus. Mudellugeja oli organiseeritud viisil, mille eesmärgiks oli suunata lugejat nägema ELi sisevastuoludes vaevleva institutsioonina, mille lõpliku lagunemist koroonakriis üksnes kiirendab. Uudistesse lisati niisuguse seisukoha illustreerimiseks kommentaare kohalikele itaallastel (sageli anonüümselt), mis väljendasid reeglina rahulolematust ELiga ja tänulikust Venemaale: “Mul on hea meel, et lõpuks sai näha ilma maskita Euroopa Liidu nägu. Sellises väga raskes olukorras, kriisi ajal, ei astu Euroopa sammugi ühe seda moodustava riigi nimel” (ЕС оставил Италию... 2020), ning kirjeldati teisi lihtsate itaalia inimeste tänuaktsioone, nt Vene sõjaväemeedikute vene keeles tänamist (Вы не остались равнодушными... 2020), Itaalia artistide pandeemiajärgseid tänukontserte Venemaal, Vene meedikutele tänutäheks borši keetmist (В Италии бороться... 2020) jne.

Tegelaste ja sündmuste temporaalne kujutamine Kremli ingliskeelses meedias

Kremlimeelses ingliskeelsele auditooriumile suunatud meedias kohtas sarnast loo peategelaste kujutamist nagu venekeelses meedias.

Selgesti joonistusid välja Venemaa positiivne kuvand ja lääne institutsioonide, ennekõike ELi ja NATO negatiivne kuvand. Koroonavõitluse tagajärgede kujutamisel kasutati mudellugeja loomisel audiooriumile tuttavat baassõnavara ja retoorilist kodeerimist: Itaalia üksijätmine on sümptom ELi integratsiooni läbikukkumisest. 24. märtsi RT uudislugu võtab selle kokku järgnevalt:

Kahekordse välisministri ja OSCE esindaja [Franco Frantini – A. V.] sõnul alahindas EL viirust ja süüdistas Itaalia riiklikku tervishoiusüsteemi koroonakriisiga hakkama saamisel. Selle tulemusel ei suutnud üleeuroopalist solidaarsust kuulutav Brüssel tegutseda, kui seda solidaarsust vajati kriisi ajal. Lõpuks mõjutas see kriisi kogu blokki. (EU left Italy... 2020, vt ka European solidarity... 2020)

Lisaks Euroopa Liidule kui peamisele ebaõnnestujale Euroopa koroonavastases võitluses (sellele osutab Brüssel kui Euroopa Liidu mitteametlik pealinn) näeme tsitaadis teiste Euroopa riikide ja ELi Itaalia-suunalisi süüdistusi. Niisuguste süüdistamismängude eesmärk on võimendada pingeid ELi institutsioonide ja abivajava Itaalia valitsuse vahel. Oluline on, et Euroopa Liidu ühishäärtuste näivusele osutatakse siin Itaalia endise välisministri suu läbi, s.t, et ka ELi endised esindajad tunnistavad, et ELi projekt on üksnes “paberil” ja mingist sisemisest solidaarsusest riikide vahel ei saa rääkida.

Kokkuvõttes iseloomustas nii vene- kui ingliskeelset mediakajastust konflikti võimendamine, mida tihti esitati antiteetilise konflikti alusloogikale toetudes. Mudellugejas esitati konflikti osapooli ja nende tegevusi peegelprojektiivselt – ühele positiivsele identiteeditunnusele vastandub teise miinusemärgiline identiteeditunnus: Venemaa humanitaarsele ja ennastsalgavale abile vastandub ELi täielik ükskõiksus ja lähtumine printsibist “igauks iseenda eest”. Seejuures kujutatakse ELi ükskõiksust pikaajalise instutsionaalse võõrandumisenähtusest rahvast ja seda moodustavatest liikmesriikidest, mis lõppkokkuvõttes viib ELi lagunemiseni. Niisugune peegelprojektiivne konfliktikujutamine on tihti iseloomulik sõjastenaariumile ülesehitatud mudellugejale (vt nt Madisson, Ventsel 2020: 65–68, aga ka Tamm 2020). Käesoleval juhul haakus see Venemaa üldisemate strateegiliste narratiivide eesmärkidega: esitada ELi sisemiselt lõhestatuna, moraalselt allakäinuna, millele vastandub rahumeelne, üldinimlikke väärtusi kandev Venemaa.

Narratiivi selektiivse kohanduse ja vastunarratiivide tasand

Analüüsi neljanda faasi keskmes on narratiivi *selektiivne temporaalne kohandus*, kus uuritakse põhinarratiivile vastanduvaid sündmuste kajastusi ja neid, mis tervikuna välja jäetakse. Wagnssoni ja Barzanje (2019: 11) sõnul on alternatiivsete, peanarratiivi nõrgestavate allnarratiivide funktsiooniks peamise strateegilise eesmärgi vähem jõuliseks ja ähvardavaks muutmine, kuna sõnumi läbinähtavalt propagandistlik tonaalsus võib lugejas tekitada sõnumi suhtes kriitilist eelhäälestust. Prantsuse semiootik Roland Barthes 1989[1968] on sarnast mehhanismi iseloomustanud reaalsuse efekti loomise võttena. Ilukirjandusteoses loovad narratiiviga nõrgalt või sootuks seostatatud tegelaste, paiga ja tegevuse pisidetailid loole reaalsuse atmosfääri, muudavad selle lugeja tegelikkuse-kogemusele sarnasemaks. Meedias levitatavate strateegiliste narratiivide kontekstis peavad niisugused detailid lisama usutavust (neutraalsust) uudisloole ja varjama strateegilist omahuvi.

Lugude kohandamine ja vastunarratiivid venekeelses meedias

Venekeelses meedias võib välja tuua kaks peamist teemat, mis niisugust peanarratiivi nõrgestavat funktsiooni kandsid. Esiteks räägiti Euroopa riikide ja USA koroonaviiruse vastu võitlemise meetmetest. Tõsi, enamasti esitatud neid siseriiklike meetmetena, mitte abina Itaaliale. Samuti räägiti Itaalia abistamise kontekstis korduvalt Hiina humanitaarabist, mida võib ühelt poolt vaadelda kui Venemaa ainuabistaja rolli vähendamist, kuid samas luuakse sellega diskursiivsel tasandil strateegiline liitlassuhe Venemaa ja Hiina vahel.

Rohkemat tähelepanu võitsid aga lääne meedias korduvalt avaldatud kahtlused Venemaa abi omakasupüüdmataste motiivide suhtes. Hajutamaks süüdistusi, et tegemist oli Venemaa propagandaetendusega, asuti vasturünnakule Venemaa Föderatsiooni välisministeeriumi tasandil:

Venemaa abi Itaaliale koroonaviiruse vastases võitluses on humanitaarse iseloomuga ega ole seotud poliitilise tegevuskavaga. Seda ütles Vene välisministeeriumi pressiesindaja Maria Zahharova брифингил. Samuti nimetas ta Itaalia ajalehes *La Stampa* avaldatud arvamust Venemaa abi kasutuse kohta laimavaks. (МИД назвал фальшивкой... 2020)

Katsed näidata abistamist teistsugusel viisil kui humanitaarse aktsioonina said meedias kriitika osaliseks. Venemaa välisministeeriumi pressiesindaja Maria Zahharova kommenteeris NATO peasekretäri seisukohta Venemaa abi kohta, et iga NATO liikmesriik otsustab ise, kellelt abi küsida ja vastu võtta, just rõhuasetusega üldinimlikkusele: “Kõik riigid peavad üksteist aitama põhimõtteliselt” (Генсек НАТО оценил... 2020). Samuti rõhutati, et Venemaa abi Itaaliale ei kahjusta kuidagi riigisisest valmisolekut koroonaviirusega võitlemisel. (Россия отправила в Италию... 2020)

Lugude kohandamine ja vastunarratiivid Kremli ingliskeelses meedias

Venemaa toetatud ingliskeelses meedias kujunes aga abisaadetise humanitaarse aspekti kaitsmine üheks olulisemaks narratiiviks, kus lääne meediat kujutati narratiivi aktiivse osapoolena. Mitmed RT uudislood süüdistasid lääne meediat otseselt laimuse ja valetamise (MacDonald 2020a; 2020b), mille eesmärgiks on külvata russofoobiat ja varjata sellega enda, s.t ELi ja NATO tegemat jätmisi:

EL reageeris Itaalia COVID-19 kriisile nii häbiväärselt, et blokk vabandas, kuna Rooma palvele vastasid teised rahvad, sealhulgas Venemaa. Nüüd aga peavad ajakirjanikud seda [Venemaa – A. V.] abi “mõjutamisoperatsiooniks” (Ryan 2020).

Ka teiste Venemaa koroonaviirusega seotud abisaadetistega seoses räägiti lääne meedia ja teatud poliitiliste jõudude kallutatusest (THIS IS NUTS!... 2020).

Seejuures leidis RTs artikleid, mis tunnistasid Venemaa Itaalia abisaadetise propagandistlikku eesmärki ja ka teiste EL liikmesriikide abi Itaaliale:

Teeme kohe alguses selgeks, et Venemaa abistamisel oli vaieldamatult tugev PR ja ka praktiline element. [...] Sellega seoses tasub mainida ka seda, et mõned teised Euroopa riigid on üritanud itaallasi aidata. Hoolimata nende enda koroonapuhangutest võtsid Saksamaa ja Prantsusmaa vastu itaalia patsiente ja saatsid ravimeid. Ometi tunnevad paljud Itaalias, et nad [teised Euroopa riigid – A. V.] pole piisavalt teinud. (MacDonald 2020a)

Tsitaadi viimane lause aga vähendab teiste Euroopa riikide panust, kuna ütleb selgesti, et lihtsate itaallaste silmis oli ELi liikmesriikide abi ebapiisav. Sarnaselt tsiteeritud lõigule peetakse abi ebapiisavaks ka teistes artiklites ning osutatakse, et EL püüab Itaaliat süüdistada koroonaviirusele reageerimisel, rõhudes ennekõike itaallaste rahvuslikule eripärale – allumatusele: “Paljud väitsid, et see kõik toimus itaallaste harjumuste tõttu, kuna itaallased ei austa reegleid. Järsku mõistsid nad, et kõik teised riigid olid võrdselt [koroonast – A. V.] mõjutatud” (EU left Italy... 2020). Teine lause osutatud lõigus annab selgesti märku, et itaallaste eripära polnud siin süüdlane, vaid kogu Euroopat tabas sama saatus, s.t süüdlast tuleb otsida mujalt.

27. märtsi RT-s on pikem uudis Saksamaa abist, kus aga samuti abi tõhusus ja siirus seatakse küsilause lisamisega kahtluse alla:

Nädalaid pärast seda, kui [Itaalia – A. V.] riigi ülekoormatud tervishoiusüsteem vajas kõige rohkem abi, pakub Saksamaa, et võtab vastu käputäie koroonaviiruse patsiente Itaaliast, kes on kannatanud pandeemia käes. Kas see on hilinevad kahetsus või lisab veelgi solvumist kannatanutele? (European solidarity?... 2020).

Lisaks võimendatakse siin Saksamaa abi hilinemist, sest see on täpselt nädal peale Venemaa esmaabisaadetist ja vähendatakse naeruvääristavalt abi suurust (“käputäis”).

Võib öelda, et lugude kohandamisel ja vastunarratiivide esitamisel ilmnes suurim erinevus vene- ja ingliskeelse Venemaa Itaalia-abi meediakajastuses. Samas esitati neid peanarratiivi pehmendavaid lugusid (teiste EL riikide abi, Venemaa PR eesmärke jne) viisil, mis kattus kujutusega lääne meediast, mis peab russofoobiat külvavat infosõda, mis on mitme uurija arvates üks levinumaid narratiive Vene meedias (Pomerantsev, Weiss 2014; Darczewska, Żochowski 2015; Hinck jt 2018). Seega töötasid need vastunarratiivid, mis olid mudellugejasse konstrueeritud kui strateegilised *reaalsuse efekti loomise* mehhanismid ja mis pidid jätma auditooriumis mulje uudisdiskursuse neutraalsusest, paradoksaalsel kombel teist suurt narratiivi toetavalt.

Kokkuvõte

Siinne lähenemine lähtus eeldusest, et saame strateegilisest narratiivist rääkida juhul, kui tekstides on võimalik tuvastada ühtne eesmärk, mille loomisel mängivad rolli ka sarnasused tegelaskujude ja nende funktsioonide kujutamisel. Semiootiline lähenemine strateegilistele narratiividele võimaldas näidata, milliste tekstistrateegiate abil konstrueeritakse tekstides mudellugeja, mis neid eespool osutatud narratiivi osiseid ühtseks koondab.

Kremlis toetatud vene- ja ingliskeelsete uudiste analüüs võimaldas Venemaa humanitaarabi diskursust käsitleda strateegilise narratiivina, kuna oli võimalik tuvastada seda konstitueeriva mudellugeja tüüpilised tunnused. Peamiste protagonistidena esitati nii vene- kui ingliskeelses uudislugudes Venemaad (ja teataval määral ka Hiinat), kelle otsustav tegevus – abiaktsioonid meedikute ja meditsiinitarvikute ning laborite näol – aitas Itaaliat kõige kriitilisemal ajal võitluses koroonaeptideemiaga. Peamise antagonistina kujutati Euroopa Liitu ja selle liikmesriike, kelle tegevusetuse tõttu oli Itaalia sunnitud Venemaalt abi paluma. Narratiivi ühtsuse loomisel kujutati Venemaa abiaktsiooni rõhutatult sõjastenaariumi ja seda moodustava baassõnavara kaudu. Uudistes iseloomustati humanitaarabi narratiivi osapooli emotsionaalsete hinnangute lisamisega (nt lihtnimeste ja eksministrite kommentaarid). Kõik need mudellugeja tunnused võimaldasid narratiivi autoril kujundada sihtauditooriumi ühtset tõlgendushorisonti, mis ideaalis peaks empiirilise lugeja tõlgendusradu suunama strateegilise narratiivi autorile soovitud suunas.

Venemaa Itaalia-abi meediakajastuses konstrueeritud mudellugeja tugines antiteetilisel alusloogikal, mille eesmärgiks oli suunata lugejat meedias loetut hindama must-valgel skaalal: tugev ja stabiilne Venemaa – nõrk ja ebastabiilne Euroopa. Kuigi tegemist oli rahuaja sündmusega, esitati Venemaa humanitaarabi-aktsiooni sõjastenaariumi kaudu, millega sooviti reaalselt lugejat suunata seda tõlgendama sõjalise võimekuse manifestatsioonina. Niisugune diskursuse antiteetiline aluskonstruktsioon loob võimaluse miinusvõtteliseks tõlgendussituatsiooniks: ühe osapoole kirjelduse olemasolul tuletatakse teise osapoole tunnused implitsiitselt kui vastandmärgilised, nt EL poliitikat pärssivast liberalismist saab positiivse poliitilise ideoloogia tunnustena tuletada tekstis liberalismitunnustena määratletud

vastandväärtusi. Selle võtte abil sai Venemaa endast luua positiivse mudelautori kuvandi, ilma et oleks otseselt Venemaa poliitilisest režiimist rääkinud, ja adresseerida oma sõnumit välisauditooriumi sellele segmendile, kes niisuguste poliitiliste väärtustega samastuvad.

Narratiivi ülesehitamisel kasutatud antiteetiline sõjastsenaariumi alusstruktuur sobitub suurepäraselt Wagnssoni ja Barzenje esitatud antagonistliku narratsiooni kolme põhistrateegiaga, milleks on: 1) mahasurumine, mis taotleb narratiivi osapoolte vahel staatuse nihke saavutamist; 2) destruktsioon, mis on suunatud narratiivi teise osapoole võimekuse hävitamisele ja 3) suunamine, mille eesmärk on narratiivi implitsiitsete stiimulite ja meelituste abil suunata narratiiviga auditooriumi käitumist (2019). Kremli toetatud vene- ja ingliskeelse meediakajastuse üheks peamiseks sihiks oli Venemaa rahvusvahelise prestiiži tõus, mida püüti saavutada enda kriisiajategevust üksnes humanitaarsetest ja omakasupüüdmatutest ajenditest lähtuvana kujutamiseks. Samal ajal näidati ELi (ja ka NATOt) võimetutena kriisile adekvaatselt reageerima ning kujutati ELi ja Itaalia vastastikust süüdistamist kui märki Euroopa ühtsuse lagunemisest. Nagu osutavad Pamment jt, ei määratle narratiive mitte ainult faktiliste väidete trajektoor, vaid võib-olla veelgi olulisem on nende lõpp-punkti määratlemine, auditooriumi jaoks positiivse ja elujõulise oleviku-identiteedi ja atraktiivse tulevikuvisioni esitamine (2018: 29). Venemaa esitatud humanitaarabi narratiiv oli kui miniversioon suuremast Venemaa tõusu ja võimsuse ning läänemaailma allakäigu narratiivist.

Peamise erinevusena ilmnis Venemaa Itaaliale osutatud humanitaarabi vastunarratiivide osakaal ingliskeelses meedias. Siin pidi strateegiline autor mudellugeja loomisel rohkem arvestama reaalse auditooriumi heterogeensusega ja võimalusega, et auditooriumile on tuttavad ka teistsugused teemakäsitlused (s.t mitte üksnes Kremli kontrollitud venekeelses meedias vahendatud) Venemaa Itaaliale osutatud humanitaarabi narratiivist. Samuti on tõenäoline, et ingliskeelsele meediatarbijale on teada ka taustainformatsioon teiste ELi riikide probleemidest viirusetõrjumisel, mis olid nende riikide Itaaliasuunaliste abiaktsoonide hilinemise põhjuseks. Samas toimisid need vastunarratiivid pigem kui strateegilised *reaalsuse efekti* loomise mehhanismid, varjates strateegilise narratiivi manipulatiivseid eesmärgi ja toetasid Vene ingliskeelse meedia ühte peamist narratiivi:

lääs peab Venemaa vastu infosõda ja külvab russofoobiat.

Kuigi mudellugeja võimaldas meediakajastustes eristada välis- ja siseauditooriumi “kõnetamise” mehhanisme, oleks need tekstistrateegiatega erinevused selgemini välja joonistunud lokaalsema keelekasutuse analüüsis. Inglisekeelne RT eeldab siiski unifitseeritud ettekujutust mudellugejast, mille ühendavaks kommunikatiivseks keeleks on läänemaailma *lingua franca* ehk inglise keel, ning võrdlev analüüs näiteks itaaliakeelse Sputnikuga oleks andnud siin kindasti nüansseeritumaid ja rohkem auditooriumi spetsiifikale viitavaid tulemusi. Samuti oleks huvitav uurida retseptiooni tasandit ning pärida, kas ja kui võrd vastuvõtlik oli auditoorium niisugusele strateegilisele meediakajastusele. Kuid see eeldaks juba teistsuguseid analüüsimeetodeid kui siinses artiklis pakutud semiootilise strateegilise narratiivi käsitlus.

Kirjandus

- Antelava, Natalia; Iacoboni, Jacopo 2020. The influence operation behind Russia's coronavirus aid to Italy. How the Kremlin is using Covid-19 crisis to undermine NATO and the EU.
<https://www.codastory.com/disinformation/soft-power/russia-coronavirus-aid-italy/>
- Barthes, Roland 1989[1968]. The reality effect. In: *The Rustle of Language*. Berkeley: University of California Press, 141–148.
- Darczewska, Jolanta; Żochowski, Piotr 2015. *Russophobia in the Kremlin's Strategy: A Weapon of Mass Destruction*. (Point of View 56) Warsaw: Centre of East European Studies.
- Eco, Umberto 2005. *Lector in fabula*. Tartu: Tartu University Press.
- Eidman, Igor 2016. *Das System Putin: Wohin steuert das neue russische Reich?* München: Ludwig Buchverlag
- Hansson, Sten; Madisson, Mari-Liis; Ventsel, Andreas 2021. Discourses of blame in Russia's strategic cyber security narratives: The case of 5G. – Mölder, H; Sazonov, V. (eds.). *The Russian Federation in the Global Information Warfare. Influence Operations in Europe and Its Neighbourhood*. Springer (ilmumas).
- Herpen van, Marcel H 2015. *Putin's Propaganda Machine*. Lanham: The Rowman & Littlefield Publishing Group.
- Hinck, Robert S.; Kluver, Randolph; Cooley, Skye 2018. Russia re-envisioning the world: strategic narratives in Russian broadcast and news media during 2015. *Russian Journal of Communication* 10(1): 21–37.

- Jacoboni, Jacopo 2020. Coronavirus, la telefonata Conte-Putin agita il governo: “Più che aiuti arrivano militari russi in Italia”. *La Stampa* 25.03.
- Götz, Elias; Merlen, Camille-Renaud 2019. Russia and the Question of World Order. *European Politics and Society* 20(2): 133–153.
- Levada Mediascope 2017.
- Madisson, Mari-Liis; Ventsel, Andreas 2020. *Strategic Conspiracy Narratives: A Semiotic Approach*. Routledge.
- Makhasvhili, Levan 2017. The Russian information war and propaganda narratives in the European Union and the EU-s eastern partnership countries. *International Journal of Social Science and Humanity* 7(5): 309–313.
- Miskimmon, Alister; O’Loughlin, Ben; Roselle, Laura 2017. Introduction. – Miskimmon, Alister; O’Loughlin, Ben; Roselle, Laura (eds.). *Forging the World: Strategic Narratives and International Relations*. University of Michigan Press, 1–22.
- Miskimmon, Alister; O’Loughlin, Ben 2017. Russia’s narratives of global order: great power legacies in a polycentric world. *Politics and Governance* 5(3): 111–120.
- O’Loughlin, Ben; Miskimmon, Alister; Roselle, Laura 2017. Strategic narratives: methods and ethics. – Miskimmon, Alister; O’Loughlin, Ben; Roselle, Laura (eds.). *Forging the World: Strategic Narratives and International Relations*. University of Michigan Press. 23–55.
- Pamment, James; Nothhaft, Howard; Agardh-Twetman, Henrik; Fjällhed, Alicia 2018. *Countering Information Influence Activities: The State of the Art, version 1.4* (1 July 2018). Department of Strategic Communication, Lund University.
- Pomerantsev, Peter; Weiss, Michael 2014. *The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and Money*. New York: Institute of Modern Russia.
- Pöttker, Horst 2005. *The News Pyramid and its Origin from the American Journalism in th the 19 Century. Diffusion of the News Paradigm 1850–2000*. Göteborg University: Nordicom.
- Ramsay, Gordon; Robertshaw, Sam 2019. *Weaponising news RT, Sputnik and targeted disinformation*. King’s College London Centre for the Study of Media, Communication & Power.
- Russia raport by Intelligence and Security Committee of Parliament 2020. <https://docs.google.com/a/independent.gov.uk/viewer?a=v&pid=sites&srcid=aW5kZXBlbmRlbnQuZ292LnVrfGlzY3xneDo1Y2RhMGEyN2Y3NjM0WFI>
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas 2020. *Introducing relational political analysis. Political Semiotics as a Theory and Method*. Palgrave Macmillan.
- Silverman, Craig 2015. *Lies, Damn Lies, and Viral Content*. Columbia Journalism School.
- Szostek, Joanna 2016. Defence and promotion of desired state identity in Russia’s strategic narrative. *Geopolitics* 22(3): 571–593.

- Tamm, Daniel 2020. Antiteetiline identiteedilooe semiootika ja strateegiliste narratiivide seisukohast. *Acta Semiotica Estica* XVII: 63–93.
- Tüür, Oliver 2020. *Venemaa Föderatsiooni poolt Eesti vastu suunatud desinformatsiooni sisaldavad narratiivid*. MA thesis. Tartu: Estonian Military Academy.
- Ventsel, Andreas 2011. “Lenin is the Stalin of today”: A deictic approach to the cult of the leader. *Russian Journal of Communication* 4: 38–52.
- Ventsel, Andreas 2016. Rhetorical transformation in Estonian political discourse during World War II. *Semiotica: Journal of the International Association for Semiotic Studies* 208: 103–132.
- Ventsel, Andreas; Madisson, Mari-Liis 2019. Semiotics of threats: discourse on the vulnerability of the Estonian identity card. *Sign Systems Studies* 47(1/2): 108–133.
- Ventsel, Andreas; Hansson, Sten; Madisson, Mari-Liis; Sazonov, Vladimir 2019. Discourse of fear in strategic narratives: The case of Russia’s Zapad war games. *Media, War & Conflict*. [10.1177/1750635219856552](https://doi.org/10.1177/1750635219856552).
- Värk, René 2017. Legal Element of Russia’s Hybrid Warfare. *ENDC Occasional Papers* 6: 45–51.
- Wagnsson, Charlotte; Barzanje, Costan 2019. A framework for analysing antagonistic narrative strategies: A Russian tale of Swedish decline. *Media, War & Conflict*. [10.1177/1750635219884343](https://doi.org/10.1177/1750635219884343)
- Woodruff Swan, Betsy 2020. State report: Russian, Chinese and Iranian disinformation narratives echo one another. *Politico* 04/21/2020.
- Yablokov, Ilja 2015. Conspiracy theories as a Russian public diplomacy tool: The case of Russia Today (RT). *Politics* 35 (3/4): 301–315.
- Zakem, Vera; Saunders, Paul; Hasimova, Umida; Hammerberg, Kathleen P. 2018. *Mapping Russian Media Network: Media’s Role in Russian Foreign Policy and Decision-making*. Washington DC: CNA.

Analüüsimaterjal

- Для оказания помощи Италии в борьбе с коронавирусом из России отправляются восемь бригад военных вирусологов (2020) – Pervõi Kanal 22.03. <https://www.1tv.ru/news/2020-03-22/382369>
- ЕС оставил Италию один на один с вирусом-убийцей (2020) – NTV 21.03. <https://www.ntv.ru/novosti/2308600/>
- Еще 3 самолета ВКС РФ с вирусологами и оборудованием прибыли в Италию (2020) – NTV 24.03. <https://www.ntv.ru/novosti/2310167/>
- EU left Italy ‘practically alone’ to fight coronavirus, so Rome looked for help elsewhere, incl Russia – ex-FM Frattini to RT (2020). – RT 24.03. <https://www.rt.com/news/483897-italy-eu-coronavirus-solidarity-russia/>

- European solidarity? Germany offers to take in a few dozen of Italy's 80,000+ Covid-19 patients in hollow goodwill gesture (2020) – RT 27.03. <https://www.rt.com/news/484210-germany-european-solidarity-italy-insult/>
- 'Failed liberalism left us without masks': Covid-19 crisis exposed Western liberal democracy, brought back ideals of 'sovereignty' (2020) – RT 25.03. <https://www.rt.com/news/484094-michel-onfray-covid19-liberalism/>
- Генсек НАТО оценил отправку российских военврачей в Италию (2020) – NTV 01.04 <https://www.ntv.ru/novosti/2315301/>
- Из России в Италию прибыли врачебные бригады и мобильные комплексы для борьбы с коронавирусом (2020) – Pervõi Kanal 23.03. <https://www.1tv.ru/news/2020-03-23/382415>
- Как Европа справляется с эпидемией коронавируса (2020) – NTV 15.03. <https://www.ntv.ru/novosti/2305900/>
- Каждый сам за себя: коронавирус испытывает на прочность идеи единой Европы (2020) – NTV 22.03. <https://www.ntv.ru/novosti/2309380/>
- Кремль: Россия поможет Италии из гуманитарных соображений (2020) – NTV 21.03 <https://www.ntv.ru/novosti/2308861/>
- MacDonald, Brian (2020a) How disinformation really works: Activists linked to pro-NATO think tank smear Russian Covid-19 aid to Italy – RT 31.03 <https://www.rt.com/news/484593-disinformation-russian-aid-italy-covid/>
- MacDonald, Bryan (2020b) Eternal negativity of the one-track mind: Think tank session on Russian response to Covid-19 exposes futility of racket. – RT 08.04 <https://www.rt.com/russia/485316-russian-response-coronavirus-cepа/>
- МИД назвал фальшивкой публикацию итальянской газеты о помощи РФ по коронавирусу (2020) – NTV 02.04 <https://www.ntv.ru/novosti/2315724/>
- На севере Италии российские военные врачи совместно с итальянскими коллегами вылечили от коронавируса 29 человек (2020) – Pervõi Kanal 21.04. <https://www.1tv.ru/news/2020-04-21/384355>
- Помощь в борьбе с коронавирусом Италии оказывает Россия (2020) – Pervõi Kanal 29.03. <https://www.1tv.ru/news/2020-03-29/382817>
- Путин: РФ поможет Италии в борьбе с коронавирусом (2020) – NTV 21.03 <https://www.ntv.ru/novosti/2308822/>
- Putin offers to send medical personnel & equipment to help Italy contain coronavirus outbreak (2020) – RT 21.03. <https://www.rt.com/russia/483743-italy-russia-coronavirus-putin/>
- Российские военные врачи отправились в итальянский Бергамо на борьбу с COVID-19 (2020)- NTV 25.03. <https://www.ntv.ru/novosti/2310781/>
- Россия отправила в Италию сотню вирусологов и эпидемиологов (2020) – NTV 23.03. <https://www.ntv.ru/novosti/2309921/>
- Russian military support 'much needed' in Italy's 'critical' battle against Covid-19 – Lombardy VP (2020) – RT 28.03 <https://www.rt.com/news/484299-italy-russian-medics-bergamo-coronavirus/>

- Russian military planes with medics & supplies land in coronavirus-hit Italy (VIDEO) (2020) – RT 22.03. <https://www.rt.com/russia/483796-russian-military-coronavirus-aid-italy/>
- Ryan, Danielle (2020). Russian aid to Italy, dubbed an ‘influence operation’ by EU-partnered media outfit, is indeed shameful — for Europe. – RT 03.04. <https://www.rt.com/op-ed/484921-russian-aid-italy-influence/>
- Самолеты ВКС России доставят в Италию помощь для борьбы с коронавирусом (2020) – Pervõi Kanal 22.03. <https://www.1tv.ru/news/2020-03-22/382360>
- Циркачи Тоньи благодарят Россию за помощь Италии (2020) – NTV 25.03 <https://www.ntv.ru/novosti/2310986/>
- This is how UK media covers Britain’s Covid-19 response & that is how it covers Russia’s (is this FAIR journalism?) – RT 18.04. <https://www.rt.com/uk/486229-british-media-russia-coronavirus/>
- ‘This is NUTS!’ Russiagaters see red over Putin’s planeload of corona-aid for Trump, queue to look gift-horse in mouth (2020) – RT 31.03. <https://www.rt.com/usa/484630-russiagaters-russia-us-coronavirus-supplies/>
- Throwing coronavirus disinfo at wall to see what sticks. – EU vs DISINFORMATION 20.04.2020.
- В Италии бороться с коронавирусом помогают российские военные (2020) – Pervõi Kanal 03.04. <https://www.1tv.ru/news/2020-04-03/383163>
- «Вы не остались равнодушными»: итальянцы благодарят Россию на русском языке (2020) – NTV 02.04 <https://www.ntv.ru/novosti/2315704/>
- WATCH Russian Army deliver medical aid at airbase near Rome as Moscow rallies to help coronavirus-ravaged Italy (2020) – RT 23.03. <https://www.rt.com/news/483800-russian-aid-italy-covid19/>
- Wilson, Damian 2020. With united Europe MIA in its Covid-19 response, worst-hit nations turn to 'evil' Russia & China for help (2020) – RT 23.03. <https://www.rt.com/op-ed/483865-europe-coronavirus-russia-china/>
- 14 военных самолетов прибыли из России в Италию для помощи в борьбе с коронавирусом (2020) – Pervõi Kanal 24.03. <https://www.1tv.ru/news/2020-03-24/382502>

Antiteetiline identiteedilooe semiootika ja strateegiliste narratiivide seisukohast¹

Daniel Tamm

Alljärgnev artikkel käsitleb üht võimalikku identiteedilooe viisi, kus enese kirjeldamine käib antiteetilisena kujutatud antikultuuri kaudu. Sellisel juhul sõltub mingi poliitiline ühtsus omaenese peegelpildina loodud diametraalse vaenlase figuurist, mille loomine tuleb siin kõne alla nii semiootika kui ka strateegiliste narratiivide vaatevinklist. Esimene võimaldab seletada antiteetilise tähendusloome eripära, samas kui teine lubab osutada konkreetsetele strateegiatele, mille abil antiteetlist identiteeti alal hoitakse ja õigustatakse. Nende sidumise tulemuseks on vastav analüüsivahend, mis kirjeldab nii antiteetilise identiteedilooe funktsioone kui ka selle piire, mis avalduvad näiteks julgeolekudilemma näol. Loodud mudel leiab seejärel näitlikustamist Venemaa Föderatsiooni välispoliitika põhjal.

Märksõnad: identiteet, semiootiline hegemooniateooria, strateegiline narratiiv, antagonism, agonism, anti- ja mittekultuur, julgeolekudilemma, Venemaa välispoliitika

“Igasuguse semiootilise süsteemi puhul on põhiküsimusteks esiteks tema suhe välise, süsteemi piiride taguse maailmaga ning teiseks staatika ja dünaamika vahekord”, sedastab Juri Lotman (2001: 9) “Kultuuri ja plahvatuse” avalõigus, märkides seejärel, et viimane kipub kerkima just süsteemi identiteedi kontekstis. Identiteet ja selle sõltuvus välisest teisest on ka järgneva teksti keskmes, konkreetsemalt tuleb kõne alla selle avaldumine poliitilises sfääris, millele diametraalsed vastuseisud eriomased on.

Valitud fookuse valguses moodustab artikli teoreetilise põhja seetõttu põiming Tartu–Moskva koolkonna arendatud kultuurisemiootikast (mida esindavad siin eeskätt Juri Lotman ja Boriss Uspenski) ning Essexi kriitilise diskursuseanalüüsi koolkonna käsitlustest (põhi-

---

¹ Artikli valmimist toetas SHVFI19127 “Strateegiline narratiiv julgeolekudilemma kujundajana”.

liselt Ernesto Laclau ja Chantal Mouffe'i). Teisisõnu semiootiline hegemooniateooria (vt nt Ventsel 2009; Ruutsoo, Selg 2012; Madisson, Ventsel 2014, kuid ka Mihkelsaar 2016 ning Selg, Ventsel 2018). Vajadus säärase täienduse järele võrsub Tartu–Moskva koolkonna rõhutatult apoliitilisest hoiakust, mis raskendab poliitikal orienteeritud analüüse. Osalt oli see tingitud Nõukogude Liidu valitsenud ideoloogilistest oludest (Waldstein 2008), osalt asjaosaliste isiklikest eelistustest (Uspenski 2013: 23). Ometigi on nende uurimuste poliitiline kontekst ja potentsiaal selgelt tunnetatavad.

Semiootilise hegemooniateooria esimesed sillasambad on üles ladunud Peeter Selg ja Andreas Ventsel (2008; 2009; 2010), avades teatavat ontoloogilist kongeniaalsust Lotmani ja Laclau mõtlemises. Tajutav ilmneb meile üksnes tähendusliku reaalsusena, kas siis diskursiivse (Laclau) või semiootilise (Lotman) vahendatusena, mistap olemuslikult järgivad nad Selgi ja Ventseli sõnul sama joont. Sellega seoses käsitlen ma siinse töö raames võrdväärsete mõistetena esiteks diskursiivset välja ja semiosfääri kui “iga objekti olemise konstitueerimise teoreetilist horisonti” (Lipping 2002: 1192) ning teiseks diskursust ja kultuuri kui esimestega isomorfseid allüksuseid, mis nende raames moodustuvad. Esimene paar kuulub niisiis ontoloogilisele (“olemise kui sellise”) ning teine ontoloogilisele (“eksisteerivate entiteetide”) tasandile (Lipping 2015: 429). Käesoleva teksti teoreetiline teravik langeb just semiootilise hegemooniateooria ontoloogilisele tasandile, kus vaatluse alla tuleb poliitiliste suhete ja strateegiate kontseptualiseerimine.

Tinglikult võib artikli eesmärgi(d) jagada kahte lehte, eristades selle teoreetilisi ja praktilisi püüdlusi. Teoreetilises plaanis seisneb töö uuenduslikkus Mouffe'i kirjeldatud antagonistliku ja agonistliku suhte esmakordsel sidumisel Lotmani visandatud binaarse ja ternaarse kultuuritüübiga. See lubab omakorda välja joonistada kaks poliitilise identifitseerimise tüüpjuhtu, luues seeläbi teoreetilise tugipinna, millelt tõukudes antiteetilist identiteediloomet mõista. Antiteetilise tähendus- ja identiteediloometeema on mitmeid asjakohaseid töid ka varem läbinud (vt nt Ventsel 2006; Lepik 2007; Madisson 2012; Madisson, Ventsel 2012; 2018; Kasekamp jt 2018; Tamm 2019), kuid seni on selle strateegiline tahk veel läbi kirjutamata. Praktilisema poole pealt võtabki seejärel kuju vastav analüüsivahend: strateegilise narratiivina avalduv antiteetilise identiteediloometeema mudel ühes seda

suunavate diskursiivsete strateegiate ja poliitiliste implikatsioonidega. Nendest tasub eraldi esile tõsta kaks uutset süü tõrjumise strateegiat ja julgeolekudilemma kontseptsiooni. Kuigi tegemist on pigem uue analüüsivahendi eriteluga kui juhtumianalüüsiga, ilmestab seda sekundaarsetele allikatele toetuv metaanalüüs, mis keskendub Venemaa Föderatsiooni välispoliitikale ja seda suunavatele strateegilistele narratiividele. Ülaltoodu võtavad kokku kolm peamist küsimust: (1) Millised on antiteetilise identiteediloo semiootilised mehhanismid? (2) Kuidas iseloomustada seda strateegiliste narratiivide raamistikus? (3) Kuidas avaldub antiteetiline identiteediloo Venemaa Föderatsiooni strateegilistes narratiivides? Nendest johtvalt jaguneb kolmeks ka artikkel ise, kus iga osa võtab vastata ühele küsimusele.

Antiteetilise identiteediloo teoreetilised alused

Erinevusel põhinev poliitiline identiteet

Identiteeti mõistan ma intersubjektiivse suhtena, kus erinevad osapooled määratlevad end vastastikusel lävimisel üksteise kaudu (Makarychev, Yatsyk 2017: 24). Samas, olgugi et identiteedid läbi eristava piiritlemise vormuvad, pole tegu ei ühemõttelise ega -mõõtme-lise liigendusega. Pigem kujutab see endast “samastumisvõimaluste võrgustikku”, mistap “identiteedi postuleerimine sõltub suuresti sellest, kelle suhtes ja kelle jaoks end määratletakse” (Kotov 2005: 186). Abstraktsiooni huvides saab fikseeritud identiteetidest küll rääkida, ent näilisest staatikast olulisem on identifitseerimine kui dunaamilise identiteediloo protsess. Sarnastelt alustelt läheneb identiteedile ka Lotman, tõdedes et “igale kultuurile on kultuurivälise ruumi olemasolu tema enda olemasolu vältimatu tingimus ning ühtaegu ka tema esimene samm enesemääratlemissuhte poole” (Lotman 1999b: 50). Seda välisest tõukuvat identiteediloo suunavad sealjuures kaks vastassuunalist protsessi: ühest küljest tuleb väline endasse haarata, seda kasvõi nimeliselt tunnustades. Teisest küljest tuleb kujutelm “teisest” väljaspool asuvatele kultuuriilmadele projitseerida (Lotman 1999c: 67), et ennast sellest lahku lüüa. Nii järeldub, et eristavaks identifitseerimiseks vajalik välisus pärineb

suuresti kultuuri enda seest, kuivõrd kultuur tuletab “endast väljapoo-
le jääva desorganisatsiooni tüübi” oma sisemisest organiseeritusest
(Lotman 1999a: 17). Nõnda vastab igale kultuuritüübile ka “talle
ainuomane mitte-kultuuri tüüp” (Lotman jt 2013: 106).²

Epistemoloogilise vahemärkusena tasub siin aga eristada nii indi-
viduaalset ja kollektiivset kui ka tegelikku ja deklareeritud identiteeti
(Kotov 2005: 185). Kuigi iga kollektiivne kuuluvus mõjutab parata-
matult ka indiviidi enda identiteeti, ei saa ühte teisest tuletada.
Lahknevus tegeliku ja deklareeritud identiteedi vahel võrsub seevastu
tõsiasjast, et igasugune enesekirjeldus kätkeb endas normatiivsust,
mis midagi alati marginaliseerib (samas, 184). Siin on tähelepanu all
kollektiivne deklareeritud identiteet, mis kujutab endast metatasandil
samuti teatavat väljavõtet tegelikkusest (ja lõplikule objektiivsusele
seega ei pretendeeri).

Koos kollektiivse deklareeritud identiteediga paotub aga juba
identiteediloomelise poliitiline mõõde. Minge kultuuri semiootilise
mehhanismi olemuse saab nimelt tuletada selle piiri ülesehitusest,
mille settimine toimub enesekirjelduse staadiumis, kus kultuur oma
piirid ära teadvustab ja end tervikuna kirjeldab (Lotman 2001: 195).
Selle identifikatsioonimomendi raames võtab kuju kultuuri ideeline
enesemudel ehk omamüüt (Lotman jt 2013: 125), mis saab kultuuri
sisemise ebaühtluse valguses olla aga ainult ebatäpne idealisatsioon
(Lotman 1999a: 18–19). Pigem toimub ühtsuseni jõudmine nõnda, et
kultuuri üks osa loob enda kirjeldamiseks teatava metakeele ja katsub
selle norme seejärel tervele kultuurile laiendada (Lotman 1990: 128).
Loodud mudelist irduvad elemendid heidetakse sealjuures kõrvale,
kuna metakirjelduse seisukohast neil tähtsust ei ole, ning kuju võtab
tuuma perifeeriast eristav hierarhia (Lotman 2002: 2652). Esimene
üritab oma kõrgema organiseerituse kaudu esindada kultuuri kui
tervikut, samas kui perifeeriasse nihkuvad elemendid, mida tuumast
sirgub metakeel sama hästi kirjeldada ei suuda. Laiendamaks seda
seisukohta eksplitsiitselt poliitilisele kontekstile, tuleb järgmisena
aga paika panna poliitilisuse enda sisu, mille määratlemisel lähtun ma

---

² Kusjuures väljastpoolt vaadatuna kujutab “mitte-kultuurina” kõnetatu endast
lihtsalt teistsugust kultuuri, millele kultuur oma arusaama välisest manab
(Lotman jt 2013: 106). Mittesemiootiline on ta ainult kõnealuse kultuuri kohaselt,
kuna ei kasuta samu keeli (Lotman 1999b: 50).

Carl Schmittist algavast traditsioonist.

Schmitti sõnul seisneb poliitilisuse olemus sõbra ja vaenlase eristuses ning suveräänsus omakorda võimes seda eristust luua (Schmitt 2002[1932]: 56). Teisiti öeldes eeldab säärane ühtsus “vaenlase reaalsel võimalikkust ning seega mingit teist kaaseksisteerivat poliitilist ühtsust” (samas, 60). Poliitilise identiteedi puhul püsib esiplaanil niisiis välise vajadus, kuid sellele lisandub antagonistlik dimensioon. Samuti astub mängu küsimus võimust, kuivõrd Schmitti järgi on piir sõbra ja vaenlase vahel just suverääni tõmmata ega pole kuidagi olemuslikult ette antud. Nõnda võib kokkuvõttes väita, et esiteks eeldab igasugune identiteediloome välist(amist) ning teiseks, et see protsess omandab poliitilise mõõtme juhul kui mingi kollektiivne identiteet kangastub välistava vastandumise kaudu. Kohe kerkivad aga kaks täpsustavat küsimust, millest esimene puudutab võimu. Kui poliitiline identiteet on antagonismist läbi imbutunud, siis kuidas ja kelle mahitusel käib selle vastasseisu fikseerimine? Ning teiseks, sisemise ja välise vahekorraga seoses, kuidas on võimalik neid välistava vastanduse valguses suhestada? Esimesele on pühendatud arvestatav osa Essexi koolkonna teoreetilisest pärandist, mis kirjeldab üksikasjalikumalt (Schmittist tõukuva) poliitilisuse enda loogikat ja moodustab töö ontoloogilise aluse. Teisele aitab aga vastata Tartu–Moskva koolkonna teoreetiline raamistik, mis eritleb välisele osutamise võimalikkust ja lubab seda suhet modelleerida, kehastades endas töö ontoloogilist aspekti. Ehk siis esmalt poliitilise terviku enda tingimused ja seejärel selle võimalikud vahekorrad välisega.

Antagonismi kohalolu (tühi) tähistamine

Essexi koolkonna järgi ehitub igasugune (poliitiline) ühtsus üles diskursiivselt, eeldades teatavat tähenduste liigendust, mis selle terviku looks (Laclau, Mouffe 1985: 105). Täenduslik tervik moodustub niisiis erinevuste süsteemina, kus erinevuslikud elemendid on ühendatud mingi samaväärsussuhte alusel diskursuse momentideks (samas, 112). Tervikustamine ise on aga võimalik vaid piiride valguses, mille markeerimine on samas problemaatiline. Kui seda oleks võimalik otseselt teha, kuuluksid need piirjooned samuti

süsteemi sisse ja hõivaksid koha teiste erinevuste reas (Laclau 2015b: 189). Sestap tuleb seesmise ja välimise selgeks eristuseks “postuleerida sealpoolsus, mis ei ole üks järjekordne erinevus, vaid on miski, mis ohustab kõiki erinevusi selles kontekstis – või pigem, et see kontekst kui säärane moodustubki [...] radikaalse teisesuse välistamise akti kaudu” (Laclau 2015c: 207).

Antagonistlik operatsioon paneb ühtsusele seega aluse, kuid ähvardab seda samal ajal ka lõhkuda (Laclau 2015c: 208). Terviku täius ilmneb seekaudu nimelt alati puuduolevana, kuna see põhineb vastandusel süsteemivälisega, mida ei ole võimalik representeerida. Samaväärsusahela konsolideerimiseks on järgmisena tarvis teatud sõlmpunkti, mis sarnasusi raamiks ja seda äraolevat totaalsust esindaks (Laclau 2015b: 198). Siin astuvad mängu tühjad tähistajad. Nendest võib mõelda kui diskursuse nimedest, mis representeerivad välistusest sündinud tervikut, sedasi süsteemi süstemaatilist sümboliseerides (Laclau 2015c: 208). Selleks peab üks samaväärsusruumi kuuluv tähistaja tühjenema oma esialgsest sisust, et hõlmata endasse kõik samaväärsusahela erinevused (Laclau 2015b: 192). Näiteks võib tühjadeks tähistajateks pidada valimisloosungeid nagu “Vali kord”. Olles end esmalt erinevana kehtestanud ning teistest parteidest välistanud, tuleb erakonnal oma pakutav poliitika liita ühte samaväärsusahelasse, mida kroonib tühi tähistaja kui keskne hüüdlause, mis kogu programmi esindab. Sealjuures on võimatu öelda, mida “korra valimine/valjus” ise tähendab: tähistajana vastandub ta esiteks väidetavale korralagedusele (täiuse puudumisele) ja osutab teiseks kogu valimisplatvormile (samaväärsusahelale), kuid partikulaarne sisu sellel puudub.

Ühes tühjade tähistajatega sisenebki valemisse võim, kuna olemusliku antagonismi fikseerimiseks ei leidu ühtki loomulikku alust (Laclau, Mouffe 1985: 131). Selle vältimatu vastasseisu sisustamise nimel käib pidev vägikaikavedu, kus erinevad toimijad pretendeerivad terviku esindamisele, katsudes võimalikult palju ühiskondlikke nõudmisi ühte diskursusesse koondada (Laclau 2015a: 95). Seda suhet, mille alusel mingi tühi tähistaja poliitilise ühtsuse paika paneb ehk kindla diskursuse kehtestab, tuleb seega mõista hegemoonilise suhtena (Laclau 2015b: 197), kuid see traageldus ei saa kunagi olla täielik. Alati püsib võimalus, et ühte aheldatud erinevused kootakse järgmisena kokku teisiti, kuna ükski diskursus ei suuda ära liigendada

kogu diskursiivset välja (Laclau, Mouffe 1985: 113). Selle põhimõtteline avatus muudab võimalikuks nii hegemoonilise korra kehtestamise kui ka selle lagunemise (samas, 142).

Poliitilisest antagonismist agonistliku poliitikani

Järgmisena kerkitab päevakorda küsimus sellest, kuidas neid antagonismist läbitud poliitilisi ühtsusi koos toimivatena kirjeldada. Chantal Mouffe'i vastus seisneb eristuses poliitilisuse ja poliitika vahel. Poliitilisuse all mõistab ta antagonistlikku dimensiooni, mis on igasugustes sotsiaalsetes suhetes olemas, pidades poliitika all silmas seevastu teatavat praktikate ja institutsioonide kogumit, mis üritavad sellel välistustest lõhenenud väljal (ehk poliitilisuse tingimustes) ühist eksistentsi ning mingit kindlat korda hallata (Mouffe 2000: 101). Mingi laiema juba kokku traageldatud poliitilise ühtsuse pinnal (näiteks pluralistliku demokraatliku raames) osutub aga vähemalt ajutiselt võimalikuks ka alternatiivne antagonistlik suhe, mida Mouffe kirjeldab agonistlikuna.

Vaenlase asemel kujutab "teine" endast sellisel juhul pigem vastast (Mouffe 2000: 13). Agonistlikus suhtes jagavad osapooled esiteks teatud ühist sümboolset ruumi (sealhulgas pluralismi eetost) ja teadvustavad teiseks üksteise legitiimsust (Mouffe 2005: 20). Samas toonitab Mouffe (2005: 21), et vaenlaste teisenemine vastas- teks pluralistliku demokraatia tingimustes pelgalt mahendab antago- nismi, kuna vastaste esituses põrkuvad siiski erinevad hegemoonilised projektid, mis ei tulene mingist etteantud essentsialistlikust tuumast ja mille vahelisi konflikte pole ratsionaalselt võimalik tasalülitada. Samuti ei kao nende kõrvalt kusagile ka puhtalt antago- nistlikud vastasseisud, kus osapooled on omavahel lootusetult lepitamatud. Demokraatliku poliitika sihiks ei saa niisiis olla mitte välise vastandumise ületus, vaid selle rajava antagonismi maanda- mine agonistliku pluralismi pinnasel (Mouffe 2000: 101–103).³

Sealjuures jääb Mouffe aga küllaltki kidakeelseks selle osas, kuidas tee antagonismist agonismini välja peaks nägema. Just siin

---

³ Teisisõnu on Mouffe'i visioon siiski kaugel Jürgen Habermasi kommunika- tiivsel ratsionaalsusel rajanevast avaliku sfääri ideest.

tasub minu hinnangul pöörduda Lotmani kirjeldatud ternaarse ja binaarse kultuuritüübi poole, mis käsitlevad endast väljajäävat ruumi vastavalt kas (agonistliku) mitte-kultuuri või (antagonistliku) antikultuurina.⁴ Säärane süntees looks agonismi ja antagonismi silmas pidades esiteks võimaluse kirjeldada viise, kuidas käib poliitika pinnal vastaste ja vaenlastega lävimine, et eritleda teiseks nende sisemist loogikat ja kontseptualiseerida kolmandaks siiret antagonismist agonismini.

Ternaarset ja binaarset tüüpi kultuurid

Ternaarsusesse kalduvates kultuurides on seda moodustavad elemendid jaotunud ebahühtlaselt, kuna neid korrastav metakeel on reeglite süsteemina suhteliselt paindlik (Lotman 2007a: 24). Kui mitte-kultuur kujutab endast kaost, mis ei täida parasjagu kultuuri enda reegleid, vastandudes sisemisele korrastatusele välise korrastamatusena, siis sellele vastav kultuur mõtestab ennast alati, püüdes endale allutada ka mitte-kultuuri sfääri, sedasi oma enesekirjeldust ühtlasi reaalsusega ühildades (Lotman, Uspenski 2013: 225–226). Sisemine ühtsus on sel juhul tagatud kindlate normide ja reeglitega (Lotman 2010a: 61), mistap suhet väljendus- ja sisutasandi (ehk tähistaja ja tähistatava) vahel käsitletakse konventsionaalsena: oluline on sisu, mitte konkreetne nimi, mis seda tähistab (Lotman, Uspenski 2013: 217). Seega võib ternaarsuse raames rääkida tühjate tähistajate paljususest, mis üritavad kõik omale meelepärasel moel fikseerida erinevaid samaväärsusahelaid, et esindada seeläbi kogukonna puuduvat täiust. Kuid selle diskursuse sisemise pluralismi tõttu osutuvad säärased hegemoonilised projektid võrdlemisi ebapüsivaks.

Binaarses süsteemis kangastub kultuuri maailmapilt seevastu küllaltki jäigana, kuna orienteeritud on see eeskätt sisemisele ühtlusele (Lotman 2001: 191). Binaarsuse domineerides näeb kultuur end

---

⁴ Kuigi Lotman seda viimast seost ise ei eksplitseeri, on see tema töödest siiski otseselt tuletatav. Veel väärrib märkimist, et mujal kirjeldab Lotman (1999d) sarnase tüpoloogilise kaksikjaotusena ka kontsentrilist ja ekstsentrilist mudelit. Ent kuna binaarsetest ning ternaarsetest kultuuritüüpidest kõneleb ta otsesemalt poliitilises kontekstis, eelistan siin seda mõistepaari.

normeeritud tekstide koguna, kus tähenduslikuks osutub ainult eelnevale pretsedendile vastav sisu (Lotman 2010a: 61). Väljendus- ja sisutasand osutuvad lahutamatu seotuks: rõhk on ühel ja õigel väljendusel (Lotman, Uspenski 2013: 217–218). Sallivust binaarne struktuur ei tunnista, mistõttu kipub igasugune konflikt hargnema moraalsel tasandil, kus kohtuvad hea ja kuri (Lotman 2007a: 26). Kuna seesmiselt kirjeldab binaarne kultuur end võimalikult homogeensena, osutub vastasseisu teiseks osapooleks harilikult väline vaenlane, mille varal oma ühtsust ja moraalsust kinnitada (Lotman 2007a: 40). See kujutab endast aga kultuuri peegelpildiprojektsiooni, “mille seosed kultuuriga ei kao, kuid asenduvad vastasmärgilistega” (Lotman, Uspenski 2013: 224). Väline mitte-kultuur heiestub niisiis anti- ehk miinusmärgiga kultuurina, mille kultuur tuletab omaenda näo järgi, vastandades “õigele” “valet”.

Essexi koolkonna hegemooniateooria vaatenurgast saab siin tähele panna olukorda, kus diskursust reguleerib üks hegemooniline jõud, kes on suutnud selle (suhteliselt) püsiva totaalsuse mingite tühjade tähistajate abil luua. Kuna lõplik sisemine ühtsus on aga mõistagi võimatu, visandub binaarse kultuuri enesemudel sealjuures pidevalt edasi-lükkuva ideaalina (Lotman 2001: 188). Seetõttu reageerib binaarne kultuur teistmoodi ka kriisidele. Suurema murrangu tulemusel luuakse uus mitte eelnenu jätku, vaid selle eituseks (Lotman 2007a: 31). Isegi kui empiirilisel on tajutav “paljuteguriline ja järjepidevalt kulgev areng”, domineerib eneseteadvuse tasandil idee “senise täielikust ning tingimusteta hävitamisest ning uue apokalüptilisest sünist” (Lotman 2001: 196).

Antiteetiline identiteediloom semiootiline modelleerimine

Toodud kõrvutusest kooruvad niisiis välja kaks poliitilise identiteedilooma tüüpjuhtu: agonistlik ehk ternaarne suhe mitte-kultuuriga ning antagonistlik ehk binaarne suhe antikultuuriga. Agonistliku suhte korral lävitakse mitte-kultuuriga kui vastase ehk “sõbraliku vaenlasega” Mouffe’i sõnastuses, vastandades korrastatust korrastamatuks. Vastastikuse legitimeerimise tingimus osutab aga mitmete võimalike väljendusviiside tunnustamisele. Antagonistlik suhe põhineb seevastu vahekorral, kus õige ja vale vastandamise vahel jääb

ühisosaks vähe ruumi. Välisega suhestumisele vastavalt saab edasi eritleda asjaosaliste sisemist loogikat. Väliste vaadete sallimine väljendub ternaarsete kultuuride puhul ka sisemises pluralismis. Selle koherentsust dikteerib jagatud reeglistik, mille raames vohavad mitmed potentsiaalsed tühjade tähistajatega tipnevad hegemoonilised projektid, peegeldades tuuma ja perifeeria paindlikku vahekorda. Binaarse mehhanismi puhul on esiplaanil aga väljendustasand ja selle ühtsus. Hegemoonia on selles absoluutsem ning võimukeskme nihkumine toimub vähemalt enesekirjelduse tasandil radikaalse murrangu, mitte dünaamilise protsessi kaudu.

Antiteetilisest identiteediloomest saab rääkida binaarsuse prevaaleerimise piirjuhul, kus poliitilise ühtsuse terviklikkuse seisukohast tarviliku vastanduse aluseks on täiel määral iseendast tuletatud anti-kultuur. Ometigi on antagonism kui selline (vähemalt Essexi koolkonna kohaselt) tähendusliku terviklikkuse seisukohast vältimatu, nagu eespool selgus. Samamoodi väidab ka Lotman (2016a: 152), et “tähenduslik on ainult see, millel on antitees”. Mõnes mõttes on igasugune poliitiline identiteediloomes seega antiteetiline. Kuid samamoodi johtus eespool, et selle olemusliku antagonismi väljendamiseks on erinevaid viise. Antiteetilisena käsitan ma siin seetõttu kitsamalt identiteediloomet, kus kogukonna puuduv täius on markeeritud välise ohu ja sellele vastandumise kaudu. Ning kuna viimane on tuletatud esimesest, paneb see aluse esmapilgul paradoksaalsele situatsioonile, kus kultuur vastandub justkui iseendale, kirjeldades end kui enesest välistatud negatiivsuse eitust. Selle sisemine positiivsus tuleneb aga kummagi liitmisest – kaks miinust annavad kokku plussi.

Ometigi kätkeb üleminek staatilisest süsteemist dünaamilisele süsteemivälisete elementide tungimist süsteemi. Kultuuri kui dünaamilist “mõtlevat objekti” iseloomustab Lotmani (2002: 2644) järgi lisaks informatsiooni säilitamisele, mõtestamisele ja edastamisele ka võime moodustada uusi teateid. Viimane eeldab aga sisemist mitmepalgelisust ning dialoogi välise võõraga, kuna loovmõtlemise tingimusteks on teatav koodide kattumatus ja sellest tulenev tinglik tõlge (Lotman 1999c: 63). Äärmusliku binaarsuse ja antiteetilise identiteediloomes korral näib seevastu asjakohasem mudel üheselt kodeeritud mehhanismist, mille totaalsuse taga seisab üks hegemooniline jõud. Sellisel juhul valitseb seal täielik teadmine ning mõistmine, kuna kogu keskkond on mõtestatud “õige” ja “vale” dihhotoomia abil ning

igasugusele üles kerkivale informatsioonile järgneb üks kahest etteantud reaktsioonist (Lotman 2002: 2656–2657). Kuigi jätkusuutlikuks ei saa säärast süsteemi pidada, sest maailma keerukust ei ole see pädev haarama. Ometigi tõestab ajalugu, et poliitilisel areenil võivad niisugused ilmingud küllaltki püsivateks osutuda. Artikli alguses esitatud küsimust ümber sõnastades võib siin seega pärida, kuidas saab binaarne süsteem areneda, säilitades samas oma antiteetilise identiteedi? Selle seletamiseks tuleb esiteks taas rõhutada erinevust tegeliku ja deklareeritud identiteedi vahel. Ideaalne enesemudel on kultuuri reaalsest kirevusest alati kitsam ning samamoodi ei suuda poliitilisel väljal kehtestatud kollektiivne ühtsus kunagi hõlmata kultuuri kõiki sfääre (Lotman 1999c: 73). Asja iva see osutus aga ainult paotab. Selle edasiseks avamiseks vaatangi järgmisena strateegilise narratiivi raamistikule toetudes, millistel põhimõtetel antiteetiline identiteediloom töötab: milliseid eesmärke see võib teenida ning kuidas on tagatud selle dünaamilisus ning püsivus.

Antiteetiline identiteediloom strateegiliste narratiivide raamistikus

Strateegilised narratiivid

Strateegilisi narratiive mõistan ma kui eesmärgipäraselt kujundatud lugusid, mis koondavad tähenduslikke sündmuste ahelaid, fikseerides nendes figureerivad tegelased ning teatava tegevuskäigu. Strateegiliste narratiivide abil proovivad poliitilised toimijad luua püsivat tõlgenduskeskkonda, mis aitaks kollektiivil mõtestada seda, kust nad tulevad, kus nad on praegu ja kuhu nad on teel, et õigustada mingisuguseid poliitilisi meetmeid ning mõjutada auditooriumi käitumist narratiivi autorile soovitud suunas (Miskimmon jt 2013: 7).

Täpsemalt saab eristada kolme tüüpi strateegilisi narratiive. Esiteks süsteeminarratiivid, mis kirjeldavad seda, kuidas hoomata mingit poliitilist korda (näiteks rahvusvahelist) ning selle ülesehitust. Teiseks identiteedinarratiivid, mis defineerivad täpsemalt erinevate toimijate väärtused, omadused ja eesmärgid, ning kolmandaks poliitikanarratiivid (*policy narratives*), mille eesmärk on konkreetseid

poliitilisi käike visioneerida ja õigustada (Miskimmon jt 2017: 8). Lahku saab neid lüüa aga ainult tinglikult, sest tegelikkuses põimuvad omavahel kõik kolm toodud tasandit. Üldse on igasugune strateegiline narratiiv ja selle ühtsus pigem analüüsi käigus vormuv mentaalne konstruktsioon, mis koosneb mitmetest põimuvatest diskursustest ja alanarratiividest, ega pole igas tekstis tervikuna leitav (Ventsel jt 2018: 106). Nii kujutab ka antiteetiline identiteediloome endast eeskätt strateegilist identiteedinarratiivi, samas kui sellest johtuvad ühtlasi mitmed süsteemi- ja poliitikanarratiive puudutavad järeloomid.

Antiteetilise identiteediloome funktsioonid

Peamisteks antiteetilise identiteediloome eesmärkideks võib pidada ühe hegemoonse korra kehtestamist ja sellest sündiva poliitilise identiteedi ühtlustamist. Kaootilistes tingimustes “vajab rahvas mingit korda ning selle korra tegelik sisu muutub teisejärguliseks kaalutluseks” (Laclau 2015b: 198), mistõttu just segaduste aeg soosib stabiilsust töötava binaarse kultuuritüübi püünele pääsu. Siin vaatan ma selle kahte peamist funktsiooni: projektsiooni ja peegelprojektsiooni teel hegemoonia jõustamist ning autokommunikatiivset tähendusloomet, mille raames on koodteksti mõiste kaudu võimalik seletada ka antiteesil rajaneva identiteedi sisemist dünaamikat.

Antiteetiline identiteediloome väljendub läbi kahe isomorfse samaväärsusahela, millest esimene, välist koondav, moodustatakse projektiivselt, ja teine, sisemist ühtlustav, omakorda peegelprojektiivselt. Teisele poole välistuse piirjoont manatakse sisemised erinevused, mis juurduvat hegemooniat õõnestada ähvardavad. Kehtestatavast normist irduvat ei pagendata mitte kultuuri perifeeriasse, nagu ternaarse tüübi puhul, vaid puhast negatiivsust kehastava välispooluse kilda. Näiteks erinevaid vähemusi ei kirjeldata sellisel juhul mitte ainult erinevatena, aga ka tervikule hävituslikena. Säärane miinusmärgiline modelleerimine avaldub sealjuures kahes plaanis.

Antikultuuri sisu (semantika) esitatakse antisümmeetriliselt ning selle ülesehitus (topoloogia) sümmeetriliselt. See tähendab, et ühest küljest peegeldatakse binaarse kultuuri omadused endast välja pahu-pidistena, pluss–miinus opositsioonis (Lepik 2007: 67). Nõnda vastandub näiteks “meie” kõrgele kõlblusele ja puhtuse astmele

“nende” moraalne mandumine ja räpane olek. Teisest küljest on tähtis ka selle projektsiooni relevantsus, mistap antikultuuri topoloogia tuletatakse samuti endast, aga sedapuhku samapidi ehk bilateraalselt. Seega leiab “meie” vankumatus oma traditsioonide kaitsel seejärel vaste “nende” samaväärses jäikusel oma äraspidiste tavade eest seisest. Kultuuri antonüümis peab kajastuma asjade samasugune väljendus, mis väljendab samas vale sisu (Lotman, Uspenski 2013: 223). Kuna sisu ja väljendus on binaarses kultuuritüübis (vähemalt ideaalis) lahutamatu seotud, saab välise erinevus sisemisest avalduda ainult vastandmärgilisena. Selle põhjal pandi näiteks varauusajal Lääne-Euroopas vohanud nõiajahi käigus paika kaheosaline “nõia-kompleks” (Lotman 2007b: 56). Nõidade ketserlik väärusk sündis kõigepealt õiget usku (s.o kristlust) pahupidi pöörates ja parodeerides. Satanismi sümboliteks osutusid tagurpidi rist, paremalt vasakule lugemine, mustad küünlad jne. Ent sama oluline oli antikultuse kummardajate konstrueerimine “kahjurliku ühendusena”, et tirida päevavalgele see, kuidas nad ohustavad ühtlasi meie õigetpidi paiknevaid väärtusi.

Olles ära täheldanud korra puudumise ja projitseerinud selle endast tuletatud puudujäägi endast välja, muutub järgmisena tarvilikuks sisemise ühtsuse kinnistamine. Antiteetilise identiteedilooma puhul luuakse selle positiivsus kahte eitust ühendades ehk peegelprojektiivselt: “meie” on defineeritud negatiivse “teise” antiteesina. “Kõigepealt omistatakse “meie” hädad “nendele” ja seejärel luuakse peegelprojektiivne antitees: [...] markeeritud 0-tunnus” kui nende häda puudumine meie mail (Lepik 2007: 72). Eespool toodud näitega jätkates saab “meie” traditsioonidest esmalt “nende” moraalne mandumine, millele vastandudes jõuab järg tagasi nendesamade traditsioonideni. Ühe samaväärsusloogika alusel kerkivad kummalgi pool poliitilist rajajoont esile “kaks translatiivselt sümmeetrilist jada (mis omavahel on mõistagi semantiliselt antisümmeetrilised)” (samas, 70).

Seeläbi ajab hegmooniline jõud oma juuri aina sügavamale, kuna kõik selle ebakõlad adresseeritakse kujuteldavale antikogukonnale, millele vastandudes taastoodetakse enda sisemist harmooniat. Pooltoonid kaovad ja tähenduslikuks osutuvad ainult süno- ja antonüümid. Lotmani (1999b: 50) sedastuses saab tähenduslik tervik toimida vaid väljaspoolduse valguses ja selle kultuurivälise reaalsusega kontaktis. Kuid kuna iga selline kokkupuude ähvardab kultuuri ka teisendada

(Lotman 1999c: 70), on binaarse ühtsuse huvides eelistatav lävida oma antiteesiga, mis peegelpildina kehtivat kinnistab. Sellise enesevaatluse tagajärjel muutub “mina” iseenda jaoks “teiseks” (Lepik 2007: 76) ning käivitub autokommunikatiivne infovahetus, mis mängib antiteetilises identiteediloomes tähtsat rolli.

Õigupoolest on autokommunikatsioon olulisel kohal igasuguses identifikatsioonimomendis, kuna kultuuri enesekirjeldus kujuneb välja just selle kaudu (Lotman 2010c: 140). Antiteetilise identiteediloomel puhul kipub see aga domineerima, kuna huvi väljastpoolt saabuva informatsiooni vastu on madal. Autokommunikatiivset situatsiooni iseloomustab Lotmani (samas, 141) järgi teate saatja ja vastuvõtja ühtesulamine, kus edastatavast sõnumist osutub olulisemaks lisakood, mis lubab tõlkida juba teadaoleva sisu uude tähenduste süsteemi, omistades sellele seeläbi “uue sõnumi jooned” (samas, 129). Seega ei täida autokommunikatsioon kultuuris mitte ainult mnemoonilist funktsiooni, vaid lubab olemasoleva info pinnalt ka uusi seoseid luua (Lotman 2010b: 73–74).

Antiteetilist identiteediloomet silmas pidades tähendab see sama-äärsusloogika ülemvõimu, mis sätestab selle, mis mingi kultuuri kui diskursuse raames üldse tähenduslikuks osutub. Suhtlus välisega toimub sellisel juhul ainult läbi sellise sisu, mis juba teadaolevat kas kinnitab või aitab seda uute asjadega seostada. Selle seosteraamistiku ehitust aitab omakorda eritleda koodteksti mõiste. Koodtekst kujutab endast nimelt invariantselt organiseeritud seoste süsteemi, mis lubab kultuuris käibivaid tähendusi ühe mõttemalli abil liigendada (Lotman 2016b: 271). Sealjuures pole koodteksti näol tegemist mitte mingite reeglite abstraktse kogumiga (mis oleks iseloomulik ternaarsele kultuuritüübile), vaid nimelt tekstiga, mis on hõivanud tähistussüsteemi hierarhia haripunkti (teatav paralleel on siin tõmmatav tühja tähistaja terminiga). Antiteetilise identiteediloomel valitsedes vormub antiteesi loogikast lähtuv koodtekst, mis korrastab kultuuris ringlevate teadete primaarset semantikat ümber (Lepik 2007: 80). Sisemist korda konsolideerides muutub jagatud sisu ühilduvusest olulisemaks selle antisümmeetriline väljendus diametraalselt vastanduvana esitatud vaenlase kujus.

Sedasi võib ühtlasi suureneda end antiteesi najal ühildava terviku sisemine antinoomia. Isomorfismi põhimõtet absolutiseeriva koodteksti kaudu võivad selle variantidena esineda ka erinevad vasturääki-

vused (Lotman, Mints 2016: 305).⁵ Näiteks võib binaarse kultuuri ajalugu uuriv teadlane üllatusega avastada, “et “endisaja” loosungi all viiakse vahel ellu julgeid uuendusi, “uuendused” aga osutuvad tihtipeale vanade traditsioonide puhtanisti verbaalseks ümbernimetamiseks” (Lotman 2007a: 31). Vaatamata kõikidele püüetele kogu diskursiivset välja ühe binaarse vastuseisu alla koolutada, ähvardavad seda aga alati hägustada konkureerivad hegemoonilised projektid. Neid võimaldavad tõrjuda erinevad nahahoidmisstrateegiad, millest kahte kirjeldan ma pikemalt.⁶

Vaenlase semiootiline relvitustamine

Semiootilise relvitustamisena käsitlen ma siin sellist nahahoidmisstrateegiat, kus ühe teksti tähendust teisendatakse nii, et selle kaudu ei saa antiteesi autorit süüdistada. Selle laiem eesmärk on mingi mõiste hõivamine, et panna esiteks paika selle kandja ja korrastada teiseks ümber selle primaarne semantika, selmet lasta sellel ennast ümber korrastada. Siin eristan ma nelja viisi, mil semiootiline relvitustamine avalduda võib (ja mitte ainult antiteetilise identiteediloo raames, kuigi viimased kaks alaliiki seda eeldavad). Esiteks Lotmani (1999c: 69) enda kirjeldatud tähenduses: mingi süüdistus võetakse omaks peegelprojektiivselt ja tehakse teatavaks auasjaks. Nõnda võib näiteks muidu mustavast “natsionalisti” tiitlist saada mingis kollektiivis kompliment. Teiseks läbi diskursiivse mimikri, mille puhul antakse mingile (üldiselt positiivsena tajutud) sildile koodteksti pinnal harilikust sisust kui mitte vastupidine, siis vähemalt sellest lahknev tähendus. Näiteks on tähelepanuväärne (nagu ka Ott (2019) seda välja toob), kuidas kohalikus poliitikas õigustatakse teinekord just konservatiivsuse egiidi alt kõige radikaalsemaid muutuseid. Konservatiivi silt pole sellisel juhul mõeldud mitte niivõrd mingit üldtunnustatud maailmavaatelist hoiakut peegeldama,

---

⁵ Täpsemalt kirjeldab Tartu–Moskva koolkond seda sorti mõtlemist mütoloogilisena, mis antiteetilist identiteediloomes samuti iseloomustab, kuid eeldaks pikemat eritelu kui sinne töö võimaldab (vt nt Lotman, Uspenski 1999; Lepik 2007).

⁶ Nahahoidmisstrateegiate kui selliste kohta vaata lähemalt nt Hansson (2018).

kui oma legitiimse kõlaga mis tahes lükkeid õigustama.

Kolmandaks võib semiootiline relvitustamine aset leida läbi ennetava pahede projitseerimise. Kuna “teine” ei näi end antiteetilisel defineerivale binaarsele kultuurile mitte potentsiaalse dialogipartneri, vaid puhta antikogukonnana, mille kulul oma maailmapilti monopoliseerida, tuleb kõik seda sisemist korda ähmastavad elemendid manada just välise “teise” arvele. Pahupidi pööratakse seeläbi lisaks enda evitavatele väärtustele ka tajutavad mõrad, mis võivad loodavale ideaalsele ühtsusele halba varju heita. Hilisemad sisemisi pahesid puudutavad etteheited saab seejärel silmakirjalikena kõrvale heita, kuna samad omadused on juba vaenlastele omistatud. Neljas semiootilise relvitustamise alaliik kätkeb endas välistele kategooriatele automaatselt rakenduvat hukkamõistu, mis lubab tähtsusetuks kuulutada ka kõiksuguse sellelt suunalt saabuva kriitika. Antiteetilist tähendusloomet dikteeriv koodtekst keerdub nimelt ümber õiget valesst lahutava telje, kus mingi väljenduse tõeväärtus ei tulene mitte selle seotusest tähistatava sisuga, vaid vastava tähistussüsteemi hierarhiast. Hinnang piirjuhul puhta kurjusena kehastuval välisele on juba ette antud. Sealtpoolt laekuv sisu ei saa kultuuri kuuluda ega selle kohta käia.

Moraalse ohvri kuvandi kaudu agressiooni õigustamine

Konfliktide moraliseerimisega käsikäes kogub kangust ka ohvrinarratiiv. Lisaks sellele, et ümbritseva sfääri kirjeldamine pahatahtliku ja ohtlikuna õigustab alternatiivsete vaatenurkade tasalülitamist, võimaldab see end ühtlasi ohvrina positsioneerida ning kaitsetusele apelleerides süüd tõrjuda (vt nt Lotman 2001: 100; Lotman 2007b: 64; Ventsel jt 2018: 117–119). Samamoodi saab moraalse ohvri asendist koondada enesekaitse eeskoste alla mis tahes võtteid oma ühtsuse eest seismiseks, sest vahepeal on postuleeritud seda ohustav radikaalne välispoolus. Kui ternaarses kultuuritüübis kipub tuumaga sobimatu sisu lihtsalt ununema (kuna seda ei säilitata), siis binaarne struktuur on orienteeritud ühildamatu hävitamisele (Lotman jt 2013: 113). Sealjuures sobivad seda sõjakäiku pühitsema ka varem vaenlastele omistatud abinõud. Näiteks avastasid Mari-Liis Madisson ja Andreas Ventsel (2014) ACTA (ingl *Anti-Counterfeiting Trade*

Agreement) ratifitseerimisega seonduvat eesti rahvusradikaalide veebisuhtlust analüüsid, et esmalt leidis paremäärmuslik sõnavabadus enda antisümmeetrilise vaste poliitilise eliidi (sh juutide) kehtestatud tsensuuris, mida ACTA sobis suurepäraselt kehtastama. Tühja tähistajana sai selle eitusest kogu diskursust koondav nimi, samas kui näiteks lepingu juriidiline sisu tühistus täielikult. Kehtestatud vastasseisu tingimustes, kus ohtu sattusid ka isikuvabadus ja teised põhiväärtused, osutus seejärel vajalikuks n-ö vaenlase mängumaale tungida ehk sundida ise vaikima väidetava vandenõu autorid. Semiootilise relvitustamise kujundit edasi arendades võiks öelda, et kõigepealt loitsiti oma süüdimatuse tõestuseks vaenlase kätte isiklikust kabuurist tuletatud relv, et see siis enesekaitse eesmärgil taas enda kätte rabada ja ümber pööratud torust tuld anda.

Antiteetilise identiteediloome piirid: hirmuõhkkond ja vandenõuteooriad

Antiteesile vastandudes vormuv poliitiline ühtsus võib küll suhteliselt püsivaks osutada, kuid sellega käivad kaasas ka mitmed kitsaskohad. Mida ühtsemana ennast tajutakse, seda kõrgemale näivad küündivat ka kurjuse jõud ja seda äärmuslikumaid meetmeid õigustab nende vastane võitlus. Lõpliku lahenduseni ei saa see vastasseis aga kunagi jõuda, sest selle lahtumine tähendaks ka identiteedi kadu. Seega sõda võib käia mõne konkreetse vaenlase kehtastuse vastu, kes parasjagu antiteesina mõistetud on, kuid põhimõtteliselt ei saa see pyrrhoslik heitlus kunagi lõppeda, kuna sellele pingele ehitub kogu binaarse maailmapildi dünaamika (Lotman 2007a: 40). Säärasel “silmakirjalikul vaenlasel” puuduvad kindlad tundemärgid ning tema nägu muutub pidevalt (Lotman 1999d: 365). Vaenlase (lõplik) hävitamine realiseerub selles mõttes pideva edasilükkumisena, nagu ka binaarse kultuuri ideaalne enesemudel.

Vaenlase kuju paindlik loomus tagab ühest küljest hegemoonilise jõu suhtelise püsivuse, kuid võib teisalt kehtestatavat korda ka murendada, kui suutmatusest vaenlast kindlaks määrata võtab maad hirmuõhkkond. Semiootika seisukohast võib hirmu määratleda kui üht eripärast semioosivormi, mille raames adresseeritakse samu semantilisi komplekse aina uutele asjadele ümber (Lotman 2007: 51).

Piirjuhul ühiskondliku korra enda ehitust teisendades võib hirmust saada ka kogukonda liitev tegur, kui näiteks vaenlaste välja peilimisest saab kollektiivne tegevus, kuivõrd kurjuse käsilased paistavad peituvat kõikjal (M. Lotman 2009b: 1228). Hegemoonia haare sellest küll tugevneb, sest esilemanatud vaenlase kuju määrab kollektiivi üha enam, ent teisest küljest võib seeläbi kannatada vaenlase najal püsiva korra koherentsus, kuna esimese laialivalgumisest muutub hajusamaks ka teine.

Hirmuõhkkonnas vohavast sotsiaalsest stressist sündiv ebakindlus annab omakorda alust erinevatele vandenõuteooriatele, mis katsuvad seda kimbatust ära seletada. Harilikult osutavad sedasorti selgitused mingi kuritahtliku inimrühma salasepitsustele ja üritavad vaenulikule leerile kindlat kuju anda (Madisson 2012: 1027). Kõikvõimalike sündmuste tagant tuntakse ära kurjuse jõud, mille koostisosi on küll raske kirjeldada, kuid mida tajutakse siiski ühtsena (samas, 1043). Siinkohal on oluline rõhutada, et strateegilise narratiivina vaadatuna ei kujuta antiteetiline identiteediloome endast ise vandenõuteooriat. Küll aga võivad vandenõuteooriad avalduda selle raames, samamoodi nagu vandenõuteooriates domineerib tihti just antiteetiline tähendusloome. Vahest kõige eredamalt avaldub see antisemitismis, mida toidab vandenõu juutide väidetavast maailmavalitsusest.⁷

Julgeolekudilemma ja selle maandamine

Kuigi antiteetiline identiteediloome lülitub tihti sisse reaktsioonina segastele aegadele, kus kätte paistab vaid korra puudumine, kipub selle raames kehtestatav kord omaenda raskuse all pahatihti murenema. Seda süvenevat ebakindlust aitab mõtestada rahvusvaheliste suhete distsipliinist tuntud julgeolekudilemma termin, tähistades olukorda, kus erinevate osapoolte end kindlustavad otsused süvendavad (tahtmatult) üldist usaldamatust. Sedasi sünnivad “vastastikuse ebakindluse spiraalid kus ühe riigi julgeoleku kasvatamine kahandab teise riigi suhtelise julgeoleku taju” ja nii edasi (Mälksoo, Toomla

---

⁷ Selle laiema poliitilisest potentsiaalist räägib hirmudiskursuse kontekstis lähemalt veel näiteks Ruth Wodak (2015: 97–124), aga ka Jean-Paul Sartre (1976).

2018: 257). Tuntuimaks näiteks on siin külm sõda ja sellega kaasnenud võidurelvastumine. Mihhail Lotmani (2009a) visandatud hirmutüpoloogiast⁸ tõukudes eristan ma antiteetilise identiteediloome kontekstis kahte sorti julgeolekudilemmat. Esimese puhul väljendub “hirm kui reaktsioon varjatud või näilisele ohule”, mille “allikas asub subjekti sisemuses”, ning teist iseloomustab “hirm kui reaktsioon selgele ja reaalsele ohule”, kus “ohu allikas asub väljaspool” (M. Lotman 2009a: 210–211). Mõlema raames süvendab ohule vastamine sealjuures tajutud ohtu. Esimene ehk omamoodi sisemine julgeolekudilemma ilmneb sõltuvuses, mis valitseb antiteesi ja selle autori vahel. Esimene on tuletatud teisest ja mida ühtsemana kangastub sisemine kord, seda selgemad piirid võtab ka vaenulik antipood. Teine tähistab seevastu välist julgeolekudilemmat (nagu seda rahvusvahelises poliitikas tavaliselt mõistetakse), kus mingi antikultuurina kirjeldatud toimija n-ö vastab sellele kõnetusele ja asub sellisena ka ise käituma. Antiteetiline identiteediloome kujuneb seeläbi vastastikuseks, avaldades eeskätt sõjaseisukorras. Näiteks võib siin taas mõelda külma sõja käigus kehtestunud bipolaarsele maailmakorrale.

Semiootilise hegemooniateooria vaatevinklist ei ole ükski julgeolekudilemma lõplikult lahendatav, kuna ebakindluse aluseks olev antagonism läbib igasugust poliitilist identiteeti. Ent see ei välista olukorra leevendamist. Sisemise julgeolekudilemma mahendamine eeldab antiteetilise identiteediloome taandumist ja ternaarsete tahkude tungimist muidu end binaarsena kirjeldavasse kultuuri. Näiteks võib see aset leida siis, kui diskursus ei suuda mingit vastuolu enam ära seletada, seda sisemise koodteksti kaudu “kodustada”. See avab uutele jõududele teatava võimaluse probleemi esiteks diagnoosida ja teiseks sellele lahendus leida (Laclau 2015a: 109–111). Olulist rolli mängivad siin ka sellised ekstrasemiootilised nähtused nagu näiteks majandus. Mida paremini käib majanduse käsi, seda tõenäolisemalt sallitakse ühe poliitilise ühtsuse raames ka erinevaid vaatepunkte. Teisalt on mõistagi võimalik ka vastupidine: kasvav jõukus lubab hegemoonil oma trooni tugevdada, mida ilmestab näiteks Hiina Rahvavabariigi kaasus.

Välise julgeolekudilemma maandamise korral on esmatähtis pola-

---

⁸ Mis omakorda järgib Juri Lotmani jaotust (vt Lotman 2007b: 51). *Toim. märkus.*

risatsioonid süvendavatest provokatsioonidest hoiduda ja antiteetilisele kõnetusele vastamata jätta. Selle eelduseks on end antiteesi kaudu defineeriva kultuuri võimalikult tõetruu tõlkimine oma keelde (vrd Lotman 1999c: 68) ehk antiteetilise identiteediloo teatav dekonstruktsioon. Deklareeritud identiteedi tagant “tegeliku” olukorra tuletamise osas võib aga abiks olla peegelprojektiivse loogika spetsiifikat tagurpidi avav lugemismudel (vt ka Madisson, Ventsel 2020 ptk 3). Võttes eelduseks antiteesi pooluste vahel valitseva peegelsümmeetria (Lepik 2007: 74), võib järeldada, et tagurpidi lugemine soodustab “selle varjatud konstruktsiooni ilmsikstulekut” (Lotman 1999a: 29). Muidugi mitte puhtal kujul, kuna antiteetiline identiteediloo pole kunagi täielik, nagu seda ei saa olla ka ükski tõlge. Ent oletusi saab selle põhjal teha. Seda enam, et tihti ongi käepärast ainult identiteedinarratiivi väljapoole suunatud elik teisi kirjeldav osa (sest kogu strateegiat ei saa narratiivi autor avalikkusele avada).

Säärase teisipidise lugemismudeli toel võib niisiis oletada, et antiteesile omistatud topoloogiline ülesehitus (sh tähistussüsteemi hierarhia) on ühtaegu omane ka selle autorile, samas kui esimeses ringleb teisele vastupidine sisu. Teiste sõnadega on antiteesi autorile teinekord iseloomulik just see, mida välisele vaenlasele omistatakse (vrd semiootilise relvistamise kolmas alaliik). Seeläbi saab osutada ka antiteetilise identiteediloo sattumuslikkusele, kuivõrd tegemist on vaid ühe võimaliku tegelikkust peegeldava narratiiviga. Antiteetilisuse taastootmise ja välise julgeolekudilemma vältimiseks on seega tähtis selle ainuvõimu õõnestada ja lävida binaarse kultuuriga võimaluse piires mitte “puhta kurjuse” positsioonist, vaid võimaliku dialoogipartnerina, adresseerides selle tegelikku, mitte deklareeritud eripära (selles ulatuses, kui neid üksteisest üldse lahutada saab).

Antiteetiline identiteediloo Venemaa Föderatsiooni strateegilistes narratiivides

“Ümberpiiratud kindluse” narratiiv

Järgmisena konkreetsemate näidete juurde asudes käsitlen ma antiteetilise identiteediloo avaldumist strateegilistes narratiivides, mida 21. sajandi Venemaa enda mõtestamiseks ja poliitiliste

avantüüride õigustamiseks kasutab. Näiteks kirjeldab Venemaa end tihti kujundlikult kui ümberpiiratud kindlust, mis peab oma väärtusi kaitsma (eeskätt) läänest saabuva ohu eest. Selle peamine eesmärk on legitimeerida välis(t)est vaenlas(t)est tuleneva hädaohu najal võimuladvikut ning õigustada seeläbi ühtlasi karme meetmeid korra kaitsmisel ja riigis valitsevat kitsikust (Lipman 2015; Monaghan 2016: 3). Antiteetilise identiteediloome vaatevinklist torkab siin kõige selgemini silma ohvrinarratiiv. Sellele rõhudes äratatakse tihti ellu külma sõja järgne kaotusvalu, kui murenes nii Venemaa senine identiteet kui ka staatus maailmapoliitikas (Lukyanov 2016: 112). Samas viitab “ümberpiiratud kindluse” narratiiv ühtlasi lääne hegemonia jätkuvalle ähvardusele, mis ohustab näiteks demokratiseerumise propageerimise kaudu Venemaa suveräänsust (Götz, Merlen 2019: 138).

Samuti ei puudu sellest narratiivist moraalne mõõde. Kindlusena seisab Venemaa manduvast läänest kõrgemal positsioonil (Makarychev 2014: 32; Lipman 2015: 121). Seda moraalset eelisolukorda aitab muu kõrval kinnitada süü peegelprojektiivse tõrjumise taktika. Näiteks on president Putin korduvalt tauninud NATO liikmete kaitsekulutuste kasvu, väites et “Venemaa ei kavatse kedagi rünnata” ja et idast paistev oht on liitlaste endi vaimuvili (Bugayova 2019: 22). Analoogselt ähvardavat NATO laienemine rikkuda Euroopa julgeolekut, samamoodi nagu see suurendavat ebastabiilsust igas regioonis, kuhu see sekkub (Monaghan 2016: 2). Loomulikult on tõsi, et NATO piirid on aastatega Venemaa omadele aina lähemale nihkunud ning et näiteks USA õigustab välistele vaenlastele apelleerides tihti kaheldavaid poliitilise käike (nagu näiteks Iraaki tungimist 2003. aastal). Iseäralik on aga see, et samu süüdistusi Venemaa enda kohta käivate-na ei tunnista ning identifitseerib ennast pigem nende puudumise kaudu. Lisaks saab Venemaa seeläbi kõik agressiivsust puudutavad etteheited kergekäeliselt kõrvale heita, kuna varem on samad omadused juba vaenlastele omistatud.

Veel kasutatakse kriitikute vaigistamiseks sageli russofoobia diagnoosi. Russofoobia mõiste juured ulatuvad 19. sajandisse, kuid laiemalt on see hakanud levima pärast 2014. aastal alustatud sõda Ukrainaga. Süüdistus russofoobias võimaldab tembeldada vaenulikuks igasuguse (nii sise- kui välispoliitilisest) vastasleerist tuleva etteheite, suunates võimueliidile adresseeritud kriitika ümber Vene-

maale kui tervikule ehk ka selle elanikele ja kultuurile (Darczewska, Żochowski 2015: 20–21). Samamoodi rõhutab see olemuslikku lahkeli ida ja lääne vahel, lubades russofoobsetena häbimärgistada kõik oponendid, kes on ida (s.o Venemaa) unikaalsust väljendava projekti osas teisel arvamusel (samam, 7). Seades sisse kujuteldava võrdlusmärgi Venemaa kultuuri (ja selle kodanike) ning selle valitseja (s.o Putini) vahel, saab Kremli praegune koosseis kirjeldada end asendamatuna (Hinck jt 2018: 13) ja legitimeerida end Venemaa kultuuripärandi arvelt. Semiootilise relvitustamise mõttes toimivad siin seega ühtaegu nii diskursiivne mimikri (“Riik, see olen mina”) kui ka väliste vaadete automaatne aksioloogiline hukkamõist.

“Vene maailma” narratiiv

“Vene maailma” (vn *Русский мир*) narratiiv on russofoobia ja “ümberpiiratud kindluse” ideega lähedalt seotud ning on oma praeguse poliitilise laetuse saavutanud samuti pärast 2014. aasta kevadet. Kõige otsesemalt viitab “Vene maailm” arusaamale Venemaa Föderatsiooni praegustest riigipiiridest kaugemale ulatuvale tsivilisatsioonist, mille kultuuriliseks ja poliitiliseks keskmeks Venemaa end peab. Seeläbi saab Venemaa muuseas õigustada sekkumist naaberriikide siseasjadesse, kuivõrd need kuuluvat samuti suurema “Vene maailma” hulka (Makarychev 2014: 30–31; Laruelle 2015). Sealjuures on tähelepanuväärne, et Venemaal puudub selge ideoloogiline programm selle osas, mida “Vene maailma” väärtused endas hõlmata võiksid (Trenin 2015: 38; Fedchenko 2016: 146). Täna on nende seas kanda kinnitanud näiteks konservatiivsed ja natsionalistlikud vaated, ühes õigeusu kiriku kasvava rolliga, kuid ennekõike on Putin ja tema lähikondlased pragmaatikud, kes lähtuvad rahvuslikku ideoloogiat kujundades suuresti sellest, mida annaks läänele vastandada (Götz, Merlen 2019: 139–140). Seega võib väita, et “Vene maailma” narratiiv on pigem anti- kui vastuhegemooniline projekt, kuna selle esimene eesmärk on kukutada lääne ülemvõim rahvusvahelises poliitikas (Sakwa 2020: 18).

Samamoodi seisab ka Välisluureameti (2020: 11) viimases raportis, et Venemaa ühiskonna süvenev militariseerimine viitab külma sõja uuele etendamisele. See ei tähenda loomulikult Nõukogude Liidu

taasloomist, vaid pigem Venemaa soovi laiendada kasvava ohutunde taustal oma regionaalset mõjusfääri (Mendras 2015: 82).⁹ Selline puhver aitab ühtaegu upitada nii Venemaa globaalset staatust kui ka tajutud julgeolekut (samas, 84). Suhetes NATO-ga avaldub siin klassikaline julgeolekudilemma: mida kaugemale Venemaa oma mõjusfääri laiendab, seda jõulisemalt NATO vastab, mis annab Venemaale omakorda ettekäände jätkata jne (Götz, Merlen 2019: 138). Teistmoodi paradoksaalne on aga see, kuidas Venemaa õigustab suveräänsuse egiidi alt oma naaberriikide suveräänsuse õnestamist (samas, 144). Osalt aitab seda seletada peegelprojektiivne (süü tõrjumise) loogika, ent veelgi selgemalt juurdub see lahkarmuses suveräänsuse mõiste osas.

Kui lääne kujutelmas viitab suveräänsus pigem sõltumatusle ja sõnaõigusele, siis Venemaa vaatevinklist väljendab see ennekõike suutlikkust (Krastev 2007: 100). Siit ka mõistepaar “suveräänne demokraatia”, mille Kremli juhtiv ideoloog Vladislav Surkov 2000-ndate keskel Venemaa uueks ideoloogiliseks keskteljeks pakkus. Täna võib sellest rääkida kui omamoodi tühjast tähistajast, mis lubab Venemaal end ühest küljest demokraatia sulgedega ehitada, ent õigustab teisalt ka rangelt vertikaalsetele võimusuhetele ehitatud keskvõimu konsolideerimist (Liik 2018: 3). Kuna suveräänsus kui suutlikkus tähendab karmi kätt ja tugevama õigust, lubab see Venemaa võimuladvikul antiteetilise koodteksti kaudu õigustada demokraatliku tiitli alt nii agressiooni välisriikide aadressil kui ka võimu koondumist aina kitsama ringi ja karmima korra teenistusse. Seega on siin esiplaanil diskursiivne mimikri, nagu ka russofoobia puhul. Selle taustal töötab aga üldisem antiteetiline tähendusloome, kus sisemised vastuolud lubab lihvida konkreetne vaenlase kuju, mis õigustab mis tahes meetmeid selle antiteesina ehituva poliitilise ühtsuse stabiliseerimisel.

Krimmi annekteerimise õigustamine: “Ukraina kui fašistlik riik”

2014. aasta kevadel tungisid Venemaa väed Ukrainasse eesmärgiga

---

⁹ Selle valguses saab kahtlemata märgiliseks Venemaa roll artikli kirjutamise ajal ehk 2020. aasta suvel Valgevenes vallandunud rahutuste edasises arengus.

annekteerida Krimmi poolsaar. Ühest küljest saatis seda sõjaline siht: kindlustada strateegiline tugipunkt Musta mere ääres, kuid sama tähtis oli ka rünnaku kultuuriline külg, kohalike venelaste kaitsmine. Rahvusvahelise õigusega läks esimene teravalt vastuollu, mistap apelleerida tuli teisele (Lukyanov 2016: 120). Seda toetas teiste seas Ukrainat fašistlikuks riigiks tembeldav strateegiline narratiiv, mille kohaselt kannatavad Ukrainas elavad venelased kohaliku keskvõimu repressioonide all (Van Herpen 2016: 20).

Ära tasub märkida, et erinevad paremäärmuslikud liikumised on Ukrainas viimasel ajal tõepoolest pead tõstnud, mistap Ukraina kui fašistliku riigi narratiivi sai erinevate tõsieluliste näidetega toetada. Kuid nende ulatust moonutati tundmatuseni, samamoodi nagu jäeti tähelepanuta Ukraina panus Natsi-Saksamaa alistamisel. Pigem võrdsustati Ukraina natsionalism fašismiga seetõttu, et Ukraina avaldas soovi kaugeneda “Vene maailmast”, mida väljendasid näiteks aastatel 2013–2014 aset leidnud Euromaidani protestid (Kudors 2015: 159). Sõjakäiku Ukrainasse pühitses sealjuures antiteetiliselt tuletatud strateegiline narratiiv, kus väline vaenlane tuletati peegelprojektiivselt ehk oma väärtuseid pahupidi pöörates: Venemaa anti-fašismist sepistati Ukraina fašism. Omal moel sai sellest aga isetäituv ennustus, sest idee Venemaale loomuomasest (ja sõjalist kaitset eeldavast) mõjusfäärist ei ole kaugel nendest seletustest, mille abil Natsi-Saksamaa põhjendas näiteks Tšehhoslovakkiasse tungimist 1930. aastatel (Kudors 2015: 159–160).

Euroopa ühtsuse õõnestamine: “Kõdunev Euroopa Liit”

Teiseks Venemaa sagedaseks sihtmärgiks on Euroopa Liit, olgugi et see sõda toimub pigem informatsiooni tasandil. Venemaa eelistab välisriikidega suhelda otse ja näeb Euroopa Liitu seega kui ajutist, kuid häirivat nähtust, mis peaks oma raskuse all peagi kokku varisema (Krustev 2007: 99). Kuniks see päev koidab, katsub Venemaa suruda kiilud kõikidesse lõhedesse, mis Euroopa ühtsust murendavad. Nendes infooperatsioonides mängivad olulist rolli Venemaa keskvõimule kuuletuvad ingliskeelsed uudisteportaalid, nagu näiteks RT (endine *Russia Today*) ja Sputnik, mis külvavad lääne auditooriumi seas Venemaad soosivat desinformatsiooni (Ramsay, Robert-

shaw 2019). Selleks annavad head ainek erinevad separatistlikud liikumised, nagu näiteks Brexit ja Kataloonia iseseisvuspüüe. Esimene jõudis vastava referendumini 2016. aasta suvel ja teine 2017. aasta sügisel.

Venemaa toetusavaldused Euroopa-sisesele separatismile on tähelepanuväärsed just seetõttu, et samal ajal surutakse maha igasugused siseriiklikud iseseisvusliikumised (Salvo, Soula 2017). 2016. aastal korraldati Moskvas näiteks separatistide konverents, kuhu olid teiste seas kutsutud nii California osariigi kui Põhja-Iirimaa esindajad, samal ajal kui Tšetšeenia iseseisvuse toetamine on seadusega karistatav (Mirovalev 2016), väljendades Venemaa selgelt kaksipidist arusaama suveräänsusest ja sisemise ühtsuse ülimuslikkusest. Antiteetilise identiteediloome domineerimise taustal võib siin osutada asjakohaseks eespool arendatud lugemismudel. Sellele toetuv tõlgendus pakub välja, et mida aktiivsemalt toetab Venemaa läänes levivat separatismi, seda jõulisemalt surub ta seda maha oma piirides. Samuti võib selle põhjal oletada, et Venemaa üldisem eesmärk on Euroopa Liidu lagundamise kõrval ühtlasi alternatiivse, oma näost lähtuva liidu loomine, mis rahvusvahelisel areenil kaalukausse Venemaa kasuks kallutaks. Seega kui Venemaa kõneleb Euroopa ulatumisest Lissabonist Vladivostokini, siis ei väljenda see mitte euroopalike normide universaalsust, vaid pigem võitlust nende defineerimise nimel (Makarychev 2014: 38). Nagu selgus, määrab Venemaa vastavat vaadet eeskätt antiteetiline loogika.

Kokkuvõte

Käes on aeg sissejuhatuses esitatud küsimused uuesti üle vaadata. Antiteetilise identiteediloome semiootiliste mehhanismide osas selgus, et nendes on kesksel kohal äärmuseni viidud binaarne ehk antagonistlik suhe antikultuuriga. Sellisel juhul on mingi poliitilise ühtsuse terviklikkus tuletatud peegelprojektiivselt selle antiteesist. Vastav identiteet kangastub eitusega enesest välistatud negatiivsusele, mille positiivsus moodustub kahte miinust liites. Esmapilgul vastuolulisena näiv mudel pole sealjuures kaugeltki mitte irratsionaalne, kuigi ka kestlikuks ei saa seda pidada. Semiootilisest hegemooniateooriast tuleneb nimelt, et antagonismi ei saa poliitikast välja

juurida, kuivõrd igasugune identiteet kätkeb endas ka endast välistatu kohaolu. Kuid samas selgus, et selle vahekorra väljendamiseks on erinevaid viise. Antiteetilise identiteediloomes sisemisele homogeensusele seatud siht katsub binaarsusele taandada ka oma olemuselt heterogeenset suhet välisega. See välistab aga kahe sünteesi ehk võõrast rikastumise võimaluse, vaesestades süsteemi sisemist ehitust.

Teine uurimisküsimus pöördus strateegiliste narratiivide raamistiku poole, et iseloomustada selle kaudu antiteetilise identiteediloomes eesmärke ja nende saavutamise seonduvaid strateegiaid. Selgus, et antiteetiline identiteediloomes on kasulik tööriist mingi hegemoonilise korra kehtestamisel, kuna välisele vaenlasele vastandumine on mõjuvõimas ühtsust koondav mehhanism, mis lubab tasalülitada ka sisemised vastuolud ja omistada need hoopis välistele kurjuse kehastusena esinevatele jõududele. Samal ajal saab pahupidisena paistva antipoodi najal kinnitada oma väärtuste ülimuslikkust, kuna antiteesis avaldub kõik see, mida “meie” tähtsaks peame, aga seda miinusemärgiliselt ehk negatiivsel kujul. Liiasi aitab see legitimeerida mis tahes võtteid enda ühtsuse kaitseks, sest vahepeal on postuleeritud seda ohustav radikaalne välispoolus. Eelistades lävida teiste kultuuriilmade asemel oma antiteesiga, kipub binaarses diskursuses ringlema juba teadaolev informatsioon, mis hegemoonilist harmooniat taastoodab, samas kui info kvantitatiivse kasvu tagab tähistussüsteemi hierarhiat kinnitav koodtekst, mis lubab olemasoleva info alusel uusi seoseid luua. Alternatiivsete vaatepunktide demoniseerimine lubab antiteesile vastanduval poliitilisel ühtsusel selle koherentsust ohustavad süüdistused eos pareerida, kuid selle jäikuse taustal võivad maad võtta ka hirmuõhkkond ja julgeolekudilemma(d), mis ähvardavad hegemoonilist korda õõnestada.

Kolmas uurimisküsimus keskendus sellele, kuidas väljendub antiteetiline identiteediloomes Venemaa Föderatsiooni strateegilistes narratiivides, mis läbitöötatud teaduskirjanduse põhjal esile kerkisid. Esimene käsitles Venemaad kui “ümberpiiratud kindlust” ja teine puudutas “Vene maailma” kui Venemaale loomuomast mõjusfääri. Mõlemas avaldus selgelt Venemaa poliitilist identiteeti antiteetilisel alusel korrastav mõõde, mis väljendus nii peegelprojektiivses tähendusloomes kui ka sellele eriomastes nahahoidmisstrateegiates. Nende valguses vaatlesin ma ühtlasi narratiive, mille abil Venemaa õigustas Krimmi annekteerimist 2014. aastal ja põhjendab tänaseni rünnakuid

Euroopa Liidu aadressil. Kummagi kontekstis aitas antiteetiline identiteediloomed eritleda seda loogikat, mille alusel arusaamad välisest vaenlasest loodi.

Kuid see ei tähenda, et antiteetiline identiteediloomed oleks nüüd (strateegilise narratiivina või mitte) ära uuritud. Näiteks puudutas viimane peatükk Venemaa suhteid NATO-ga vaid pealiskaudselt, samas kui ainstest võiks see anda veel mitmele eraldi uurimusele. Ühtlasi võimaldaks see edasi minna antiteetilise vastasseisust võrsuva(te) julgeolekudilemma(de) ja vastava lugemismudeli temaatikaga. Siseriiklikus kontekstis paistab seevastu paljulubav hoogu koguva äärmuspopulismi ja selle raames konstrueeritavate vaenlaste kujude eritlemine. Teoreetilises plaanis annaks siin arendatud täiendada veel Jacques Derrida välja töötatuga, kuivõrd mõisted nagu konstitutiivne välisus, binaarsed opositsioonid ja autoimmuunsus kõlavad antiteetilise identiteediloomed alustega samuti kokku (vt nt Monticelli 2011). Samamoodi paistab kätte võimalik puutepunkt psühhoanalüüsiga, peamiselt peegelprojektsiooni fenomeni kaudu. Ent esmatähtsaks pean ma tööd empiiriliste uurimuste kallal. Kadumas ei ole antiteetiline identiteediloomed kusagile ja koos sellega püsib ka vajadus seda lahata. Loodetavasti aitas siin lõppev artikkel selleks tarvilikku teoreetilist raamistikku luua.

Kirjandus

- Brown, Robin 2017. Public diplomacy, networks, and the limits of strategic narratives. – Miskimmon, Allister; O'Loughin, Ben; Roselle, Laura (toim.). *Forging the World: Strategic Narratives and International Relations*. Michigan: University of Michigan Press, 164–189.
- Bugayova, Nataliya 2019. *How We Got Here With Russia: The Kremlin's Worldview*. Washington: Institute for the Study of War.
- Darczewska, Jolanta; Zochowski, Piotr 2015. *Russophobia in the Kremlin's Strategy. A Weapon of Mass Destruction*. [Point of View 56]. Warsaw: Centre for Eastern Studies.
- Fedchenko, Yevhen 2016. Kremlin propaganda: Soviet active measures by other means. *Sõjateadlane* 2: 141–170.
- Götz, Elias; Merlen, Camille-Renaud 2019. Russia and the question of world order. *European Politics and Society* 20(2): 133–153.
- Hansson, Sten 2018. Defensive Semiotic Strategies in Government: A Multimodal Study of Blame Avoidance. *Social Semiotics* 28(4): 472–493.

- Hinck, Robert S.; Kluver, Randolph; Cooley, Skye 2018. Russia re-envisioning the world: Strategic narratives in Russian broadcast and news media during 2015. *Russian Journal of Communication* 10(1): 21–37.
- Kasekamp, Andres; Madisson, Mari-Liis; Wierenga, Louis 2018. Discursive opportunities for the Estonian populist radical right in a digital society. *Problems of Post-Communism* 66(1): 47–58.
- Kotov, Kaie 2005. Kultuur, identiteet ja enesekirjeldus. *Acta Semiotica Estica* III: 184–192.
- Krastev, Ivan 2007. Venemaa contra Euroopa: suveräänsussõjad. *Vikerkaar* 12: 93–100.
- Kudors, Andis 2015. Reinventing views to the Russian media and compatriot policy in the Baltic States. – Pabriks, Artis; Kudors, Andis (toim.). *The War in Ukraine: Lessons for Europe*. Riga: University of Latvia Press, 157–174.
- Laclau, Ernesto 2015a. Uusi mõtisklusi meie ajastu revolutsioonist. – *Antagonism, poliitika, hegemoonia: valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto, 64–164.
- 2015b. Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised? – *Antagonism, poliitika, hegemoonia: valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto, 188–200.
- 2015c. Poliitika subjekt, subjekti poliitika. – *Antagonism, poliitika, hegemoonia: valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto, 201–224.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal 1985. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Laruelle, Marlene 2015. *The “Russian World”. Russia’s Soft Power and Geopolitical Imagination*. Washington: Center on Global Interests.
- Lepik, Peet 2007. *Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis*. (Tartu Semiootika Raamatukogu 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Liik, Kadri 2018. *Winning the Normative War with Russia. An EU–Russia Power Audit*. London: The European Council on Foreign Relations.
- Lipman, Maria 2015. Putin’s “Besieged fortress” and its ideological arms. – Lipman, Maria; Petrov, Nikolay (toim.). *The State of Russia: What Comes Next?* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 110–136.
- Lipping, Jüri 2002. Järeldõna Ernesto Laclau artiklile “Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised?” *Akadeemia* 6: 1191–1202.
- 2015. Ernesto Laclau: võimatu ühiskonna visionäär. – Laclau, Ernesto. *Antagonism, poliitika, hegemoonia: valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto, 423–464.
- Lotman, Juri 1999a. Semiosfäärist. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 7–36.
- 1999b. Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 37–52.
- 1999c. Kultuuride vastastikuse mõju teooriast (semiootiline aspekt). – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 53–74.
- 1999d. Kaasaeg Ida ja Lääne vahel. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 351–366.
- 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.

- 2002. Kultuuri fenomen. *Akadeemia* 12: 2644–2662.
- 2007a. Segadusteaja mehhanism (Vene kultuuriajaloo tüpoloogias). – *Hirm ja segadus: esseid kultuurisemiootikast*. Tallinn: Varrak, 23–42.
- 2007b. Nõiajaht. Hirmu semiootika. – *Hirm ja segadus: esseid kultuurisemiootikast*. Tallinn: Varrak, 50–68.
- 2010a. “Kultuuri õpetamise” probleem kui tüpoloogiline karakteristik. – *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 60–71.
- 2010b. Kahest kultuuri orienteerituse tüübist. – *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 72–75.
- 2010c. Kahest kommunikatsioonimudelist kultuurisüsteemis. – *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 127–148.
- 2016a. Sõnakunsti teose kompositsioon. – *Kultuurisemiootika: tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Tänapäev, 76–173.
- 2016b. Tekst tekstis. – *Kultuurisemiootika: tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Tänapäev, 267–288.
- Lotman, Juri; Ivanov, Vjatšeslav; Pjatigorski, Aleksander; Toporov, Vladimir; Uspenski, Boriss 2013[1973]. Kultuurisemiootika teesid. – Salupere, Silvi; Torop, Peeter; Kull, Kalevi (toim.). *Beginnings of the Semiotics of Culture*. (Tartu Semiotics Library 13.) Tartu: University of Tartu Press, 105–126.
- Lotman, Juri; Mints, Zara 2016. Kirjandus ja mütoloogia. – *Kultuurisemiootika: tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Tänapäev, 301–326.
- Lotman, Juri; Uspenski, Boriss 1999. Müüt – nimi – kultuur. – *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund, 187–218.
- 2013. Kultuuri semiootilisest mehhanismist. – *Vene kultuuri jõujooni: valik artikleid*. Tartu: Ilmamaa, 207–239.
- Lotman, Mihhail 2009a. Hirmusemiootika ja vene kultuuri tüpoloogia. I: Kultuurisemiootika ja hirmu fenomenoloogia. *Akadeemia* 1: 191–215.
- 2009b. Hirmusemiootika ja vene kultuuri tüpoloogia. V: Kokkuvõtte asemel. *Akadeemia* 6: 1217–1248.
- Lukyanov, Fyodor 2016. Russia: Geopolitics and identity. – Hitchcock, William I.; Leffler, Melvyn P.; Legro, Jeffrey W. (toim.). *Shaper Nations: Strategies for a Changing World*. Cambridge, London: Harvard University Press, 111–123.
- Madisson, Mari-Liis 2012. Vandenõuteooriate semiootiline tähistamisloogika. *Akadeemia* 6: 1024–1070.
- Madisson, Mari-Liis; Ventsel, Andreas 2012. Võõra semiootiline modelleerimine Eesti lähiajaloo. *Acta Semiotica Estica* IX: 144–172.
- 2014. Paremääruslik sõnavabadus eesti rahvusradikaalide veebisuhtluses. *Mäetagused* 57: 69–90.
- 2018. Paremääruslikud kajakambrid ja autokommunikatsioon. *Mäetagused* 70: 149–175.
- 2020. *Strategic Conspiracy Narratives: A Semiotic Approach*. Routledge.
- Makarychev, Andrey 2014. Russia and/versus the EU: From post-political consensus to political contestations. *L'Europe en Formation* 374(4): 27–39.

- Makarychev, Andrey; Yatsyk, Alexandra 2017. *Lotman's Cultural Semiotics and the Political*. London, New York: Rowman & Littlefield.
- Mendras, Marie 2015. The Rising cost of Russia's authoritarian foreign policy. – Light, Margot; Cadier, David (toim.). *Russia's Foreign Policy. Ideas, Domestic Politics and External Relations*. London: Palgrave Macmillan, 80–96.
- Mihkelsaar, Janar 2016. Juri Lotmani semiootiline kultuuriteooria või Ernesto Laclau poliitiline ontoloogia. *Acta Politica Estica 7*: 1–26.
- Mirovalev, Mansur 2016. What's behind Russian support for world's separatist movements? *NBC News* 23.07. <https://www.nbcnews.com/news/world/what-s-behind-russian-support-world-s-separatist-movements-n614196>, 23.08.2020.
- Miskimmon, Alistair; O'Loughlin, Ben; Roselle, Laura 2013. *Strategic Narratives, Communication Power and the New World Order*. New York: Routledge.
- 2017. Introduction. – Miskimmon, Alistair; O'Loughlin, Ben; Roselle, Laura (toim.). *Forging the World: Strategic Narratives and International Relations*. Michigan: University of Michigan Press, 1–22.
- Monaghan, Andrew 2016. *Russia's World. Facing a Century of Instability*. Paris: EU Institute for Security Studies.
- Monticelli, Daniele 2011. Kultuur kui (de)konstruktsioon. Eelmärkused Juri Lotmani ja Jacques Derrida teooriate võrdlemiseks. *Acta Semiotica Estica VIII*: 10–25.
- Mouffe, Chantal 2000. *The Democratic Paradox*. London, New York: Verso.
- 2005. *On the Political*. London: Routledge.
- Mälksoo, Maria; Toomla, Rein 2018. Julgeolekupoliitika. – Berg, Eiki jt (toim.). *Sissejuhatatus rahvusvahelistesse suhetesse: õpik kõrgkoolidele*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 252–274.
- Ott, Margus 2019. Vehm II. Diskursus. *Sirp* 06.12.2019.
- Ramsay, Gordon; Robertshaw, Sam 2019. *Weaponising News: RT, Sputnik and Targeted Disinformation*. London: The Policy Institute at King's College London.
- Ruutsoo, Rein; Selg, Peeter 2012. Teleoloogiline ajaloonarratiiv kui poliitilise antagonismi konstrueerimise strateegia Eesti taasiseseisvumise käsitluste näitel. *Acta Semiotica Estica IX*: 109–143.
- Sakwa, Richard 2020. Stasis and change: Russia and the emergence of an anti-hegemonic world order. – Paral Dal, Emel; Erşen Emre (toim.). *Russia in the Changing International System*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Salvo, David; Soula, Etienne 2017. Russian government's fission know-how hard at work in europe. *The Alliance for Securing Democracy* 31.10. <https://securingdemocracy.gmfus.org/russian-governments-fission-know-how-hard-at-work-in-europe/>, 23.08.2020.
- Sartre, Jean-Paul 1976. *Anti-Semite and Jew*. New York: Schocken Books.

- Schmitt, Carl 2002 [1932]. Poliitilise mõiste. – Lipping, Jüri (koost.). *Kaasaegne poliitiline filosoofia: valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto, 54–62.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas 2008. Towards a semiotic theory of hegemony: naming as a hegemonic operation in Lotman and Laclau. *Sign System Studies* 36(1): 167–183.
- 2009. Semiootilise hegemooniateooria suunas: Laclau ja Lotman dialogis. *Acta Semiotica Estica* VI: 120–131.
- 2010. An Outline for a Semiotic Theory of Hegemony. *Semiotica* 182: 443–474.
- 2018. Vastulause Janar Mihkelsaare artiklile “Juri Lotmani semiootiline kultuuriteooria või Ernesto Laclau poliitiline ontoloogia”. *Acta Poliitica Estica* 9: 83–90.
- Tamm, Daniel 2019. Postmodernse neomarksismi üheksa pead. *Sirp* 08.02.2019.
- Trenin, Dmitri 2015. Russian Foreign Policy as Exercise in Nation Building. — Light, Margot; Cadier, David (toim.), *Russia's Foreign Policy. Ideas, Domestic Politics and External Relations*. London: Palgrave Macmillan, 30–41.
- Uspenski, Boriss 2013. Moskva–Tartu semiootikakoolkonnast. – *Vene kultuuri jõujooni: valik artikleid*. Tartu: Ilmamaa, 20–23.
- Van Herpen, Marcel H. 2016. *Putini propagandamasin. Pehme jõud ja Venemaa välispoliitika*. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.
- Ventsel, Andreas 2006. “See vereside on nüüd uuesti kinnitatud, värskendatud ja laiendatud”: “Rahva” konstrueerimine II maailmasõja järgses nõukogude poliitilises retoorikas. *Akadeemia* 6: 1427–1449.
- 2009. *Towards Semiotic Theory of Hegemony*. Tartu: Tartu University Press.
- Ventsel, Andeas; Madisson, Mari-Liis; Hansson, Sten; Sazonov, Vladimir 2018. Hirmu mehhanismid strateegilistes narratiivides Zapad 2017 näitel. *Sõjateadlane* 8: 103–127.
- Välisluureamet 2020. *Eesti rahvusvahelises julgeolekukeskkonnas*. Tallinn: Teabeamet.
- Waldstein, Maxim 2008. *The Soviet Empire of Signs: History of the Tartu School of Semiotics*. Saarbrücken: VDM Verlag.
- Wodak, Ruth 2015. *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. London: Sage.

***Ex situ* loomade käitumise ja kommunikatsiooni modelleerimine¹**

Nelly Mäekivi

Ex situ elavate loomade kommunikatsioon ja käitumine on olnud peamine teadmiste allikas metsloomade kohta. Siiski on selge, et sõltuvalt keskkonnast, milles loomad elavad (või kus neid peetakse), esineb nende kommunikatsioonis ja käitumises erinevusi. Mõnede liikide, eriti suurte imetajate puhul, on keeruline nende looduskeskkonda imiteerida määral, mis välistaks kõrvalekalded *in situ* elavate loomade käitumisest ja kommunikatsioonist. Loomaaedades on kasutusel heaolumeetmed, et leevendada tehistingimuste mõjusid ja tagada loomade füüsiline ja psühholoogiline heaolu. Artiklis analüüsitakse kõrge heaolu ning liigiomase kommunikatsiooni ja käitumise vahelist seost ning selle tulemusena pakutakse välja loomade *ex situ* kommunikatsiooni ja käitumise üldine mudel. Kirjeldatud mudel peegeldab erinevusi tehistingimustes peetavate loomade ja *in situ* elavate loomade vahel ning selle eesmärk on selgitada põhjuseid, miks loomaaialoomadel esineb erinevusi liigiomasest käitumisest ja kommunikatsioonist.

Märksõnad: loomaaiad, liigiomane käitumine ja kommunikatsioon, heaolu, modelleerimine

Nüüdisaegsete loomaaedade tulekuga 19. sajandil² muutusid aedikud looduslähedasemaks ning tänu teadmiste kasvule metsloomade pidamisest pöörati suuremat tähelepanu ökoloogilistele suhetele (Hochadel 2005). Seetõttu võtsid loomaaiad oma fookusse hariduse, teadusuuringud ning liigikaitse. Loomaaialoomad muutusid oma *in situ* ehk loomulikus elukeskkonnas elavate ohustatud liigikaaslaste esindajateks. 21. sajandi moodsad loomaaiad peavad end looduskaitsekeskusteks, mille peamine eesmärk on säilitada ja kaitsta biolo-

---

¹ Uurimistulemuste aluseks olnud teadustööd rahastas Eesti Teadusagentuur (PUT1363 “Paljuliigiliste keskkondade semiootika: agentsus, tähendusloome ja kommunikatsioonikonfliktid”).

² Täpsema ülevaate loomaaedade arenguloost pakuvad nt Kisling 2001 ja Baratay, Hardouin-Fugier 2004.

gilist mitmekesisust ning kaasata avalikkust selle eesmärgi saavutamisel (AZA 2020: 12). Loomade taasasustamine tehiskeskonnast nende loomuliku elupaika, on üks viis bioloogilise mitmekesisuse säilitamiseks ja ohustatud liikide päästmiseks väljasuremisest. Järelikult on tehiskeskkonna mõju loomade käitumisele ja kommunikatsioonile määrava tähtsusega. Viimastel aastakümnetel on taasasustamisega seotud kirjandus märkimisväärselt kasvanud (vt Seddon jt 2007; Armstrong, Seddon 2008; Olney jt 2012; Armstrong jt 2015). Siiski on taasasustamise puhul loomade käitumise uurimine kõige vähem esindatud (nt sotsiaalsed suhted, toidu otsimine jm) (Seddon jt 2007). Siinne artikkel pöörab oma tähelepanu just loomade käitumisele ja kommunikatsioonile³, et luua *ex situ* ehk väljaspool loomuliku elupaika (nt loomaaiad, biopargid, safarid, muud tehistingimused) elavate loomade käitumise ja kommunikatsiooni üldmodel, mis võrdleb neid loomi *in situ* loomadega, et selgitada taasasustamise raskusi ja seega ka liigikaitse väljakutseid.

Seatud eesmärgi saavutamiseks tuleb loomaedu käsitleda kui hübriidseid keskkondi, s.t jagatud paiku, kus inimeste ja teiste liikide tegevused on tihedalt põimunud. Loomaaedade hübriidsus näitab, et lisaks etoloogilise raamistiku rakendamisele tuleb arvestada ka inimeste hoiakute ja arusaamadega teiste loomade kommunikatsioonist ja käitumisest. See on tingitud asjaolust, et inimeste (nt loomaia külastajate, töötajate ja muude huvigruppide) tõekspidamised teiste loomade elust mõjutavad olulisel määral loomaia keskkonna kujundamist ja loomade pidamise viise. Tuleb arvestada, et erinevatel huvigruppidel on erisugused teadmised loomaedade ülesannetest (nt Zimmermann jt 2007), loomaia külastamise kogemusest (nt Clayton jt 2009) ning ajalooliselt ka loomade pidamise tingimustest (nt toitumine, aedikute suurus, sotsiaalsed grupid jm) (nt Hediger 1964, 1969; Young 2003). See teave, koos inimeste hoiakutega, määrab ära ka selle, milliseid loomi tasub hoida (ja näha),

---

³ Käitumise ja kommunikatsiooni eristamine ei ole selgepiiriline ja enamasti käsitletakse kommunikatsiooni loomade sotsiaalse kommunikatsiooni sünonüümina (vt nt Frings, Frings 1977; Tomeck 2009). Kuna käitumise, kommunikatsiooni ja sotsiaalse kommunikatsiooni täpne eristamine ei ole selle artikli peamine eesmärk, käsitletakse loomade käitumist ja suhtlemist vajaduse korral üksteise kõrval, et näidata samaaegselt loomade koostoimet keskkonna ja teiste loomadega (sealhulgas inimestega).

millised õigused neil on ning milline on nende vastuvõetav käitumine ja kommunikatsioon.

Artiklis käsitletakse kõigepealt *ex situ* keskkondade peamisi omadusi, mis võimaldavad ja takistavad käitumise ja kommunikatsiooni teatud aspekte. Seejärel analüüsitakse probleeme, mis tekivad, kui üldise praktika kohaselt võrreldakse loomaaialoomi nende *in situ* elavate liigikaaslastega. Analüüsitakse *in situ* ja *ex situ* loomade käitumise ja kommunikatsiooni erinevusi ning tutvustatakse loomade heaolu mõistet, mis hõlmab loomade subjektiivseid eelistusi. Lõpuks pakutakse terviklik mudel, mis võimaldab analüüsida loomade *ex situ* käitumise ja kommunikatsiooni põhjuseid. Mudel aitab mõista, miks taasasustamise edukus ei ole oma potentsiaali saavutanud. Samuti võib mudelit kasutada suunisenähtisena, et loomaaedades vähendada loomade käitumise ja kommunikatsiooniga seotud raskusi.

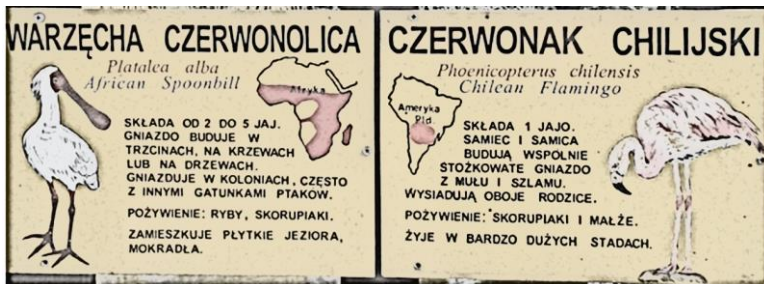
Ülevaade tehiskeskkonnast, loomade käitumisest ja kommunikatsioonist

Loomaaedade keskkonnad on äärmiselt mitmekesised – need erinevad suuruse, peetavate loomaliikide (ja nende arvu), aedikute kujunduse, kliima, ulukihoolduse jms osas. Siiski on mõned üldised sarnasused – nimelt on erinevad aedikud tavaliselt füüsiliselt üksteisest eraldatud. Samas sõltub konstruktsioonist ja loomade kommunikatiivsetest võimetest, kui palju taktiilse kommunikatsiooni barjäär piirab teiste kommunikatsioonikanalite kasutamist. Piirid võivad üksteisega kokku langeda, mis tähendab, et on juhtumeid, kus loomade piiramiseks kasutatav tara, sein või klaas on tõkkeks ka muudele kommunikatsiooniviisidele. Näiteks takistab läbipaistev pleksiklaas lõhna ja heli edastamist, kuid võimaldab visuaalse kommunikatsioonikanali kasutamist; kiviseinad pärsivad pea kõiki kommunikatsioonikanaleid (visuaalne, auditiiivne, olfaktoorne). Loomade kliimavajaduste tõttu on mõned aedikud täielikult suletud hoonetes. Teisest küljest võimaldavad *menagerie*-tüüpi varbadega puurid nii lõhnade edastamist kui ka visuaalset kontakti, nagu ka immersioonil põhinevad aedikud, kus eraldusfunktsiooni täidavad kraavid või veekogud. Keskkonna kujundamine ja ehitamine sõltub loomade vajaduste teadvustamisest, majanduslikust seisust, arhitek-

tidest, olemasolevast ruumist, külastajate eelistustest jm. Need kaalutlused mõjutavad ka seda, kas ühes aedikus on üks või mitu looma ühest või enamast liigist.

Loomaaedades võib füüsilist ruumi siiski vahel pidada kvalitatiivselt rikkaks – loomade asustustihedus on äärmiselt kõrge, seal on esindatud suur osa ökosüsteemidest (nt akvaariumid, vivaariumid, troopikamajad jne) ja mõnikord jagavad erinevatelt mandritelt taksonoomiliselt lähedased liigid sama ekspositsiooni (vt joonis 1). Vahel pairituvad eri liikidest isendid, kes saavad isegi järglasi, nt lõvid ja tiigrid (McCain jt 2009). Samas võib füüsilise ruumi piiratusest johtuda, et looma perspektiivist võib keskkond siiski osutada kvalitatiivselt vaesemaks (nt joonisel 1 kujutatud Varssavi loomaia aedikus on ainult üks luitsnokkiibise (*Platalea alba*) liigi esindaja; seega pole linnul võimalust lävida oma liigikaaslastega).

Joonis 1. Erinevad liigid, kes jagavad aedikut Varssavi loomaaias, Poola (2014).

Kuigi füüsiliselt loodud ruumil on suur roll selles, milliseid sotsiaalseid suhteid ja suhteid keskkonnaga on loomad võimelised looma, ei ole ruum ainus kaalutlus, mida arvestada. Loomade kommunikatsiooni ja käitumise analüüsimisel on oluline meeles pidada, et erinevatel liikidel on erinevad kehaehitused, liikumisviisid ning tajuja mõjuelundid. Seega tuleb kommunikatsiooni ja käitumise uurimisel arvestada loomade omailmadega, ehk nende subjektiivsete tõelustega (Uexküll 1982). Oluline on analüüsida, mida loom on võimeline tajuma ja millele mõjuma (nt lõvi puhul võib sõraline omada toidu tähendust, kärbse jaoks aga kanda puhkekoha tähendust). Sõltuvalt looma omailmast on võimalus, et loomaaed kui

tehiskeskonnad ei pruugi erineda *in situ* keskkonnast (nt mõnede selgrootute liikide puhul), samas mõne looma puhul on erinevused tohutud. Kui need erinevused puudutavad looma jaoks tähtsaid funktsioone, võib taasasustamine olla ohus. Näiteks tehistingimustes kasvanud kalastajakärbid (*Martes pennanti*) oskasid küll saakloomi tappa, kuid hukkusid peatselt pärast taasasustamist, kuna ei osanud saakloomi leida (Kelley 1977). Seega on kalastajakärbide ja nende saakloomade kommunikatsioon *in situ* ja *ex situ* kalastajakärbide maailmades vaieldamatult erinev ja loomaai keskkonna eripäral võivad taasasustamisel olla saatuslikud tagajärjed.

Suur osa kirjandusest, mis käsitleb loomaai keskkonna mõju loomade käitumisele ja kommunikatsioonile, keskendub suurtele imetajatele (vt nt Kleiman jt 2010), kellel on väga kompleksed omailmad ja kes vajavad seega mitmekesisid keskkondi, mis pakuvad erilaadseid võimalusi käitumiseks ja kommunikatsiooniks. Tehiskeskkondades, mis ei paku imetajatele vajalikke väljundeid, esineb sageli stereotüüpset käitumist. Stereotüüpne käitumine on määratletud kui ebanormaalne (patoloogiline) käitumine ja selle esinemine viitab heaolu vähenemisele (Broom 1986). Osad stereotüüpse käitumise definitsioonid tõstavad esile mootorsete käitumismustrite kordumist (Mason, Rushen 2006).⁴ Siin pakub huvi pigem see, mis eristab teatud käitumist ja kommunikatsiooni, mida peetakse normaalseks, sellest, mida peetakse ebanormaalseks (nt ritualiseeritud käitumist ja sugemist võib samuti pidada korduvateks käitumismustriteks, kuid sellegipoolest ei peeta neid stereotüüpseks käitumiseks). Kriteerium, mida etoloogid ja zooloogid kasutavad loomaai mingi looma käitumise ja kommunikatsiooni kirjeldamiseks, on võrrelda neid liigiomase kommunikatsiooni ja käitumisega,⁵ s.t käitumise ja kommunikatsiooniga, mis esineb sarnaselt peaaegu kõigil liigi esindajatel *in situ* (Haraway, Maples 1998: 191). Mõiste “liigiomane” näib teatud määral meelevaldne ka näiteks indiviidide soo- ja vanuseliste erinevuste tõttu ning ka seepärast, et tuleks arvestada ka *in situ* keskkonnaerinevustega (nt keskkond kui diver-

---

⁴ Üksikasjaliku ülevaate stereotüüpsest käitumisest pakub Mason 1991; Mason, Rushen 2006.

⁵ See on paradoksaalne, kui arvestada, et suur osa metsloomade käitumise ja kommunikatsiooni teabest põhineb loomaadadest kogutud info põhjal.

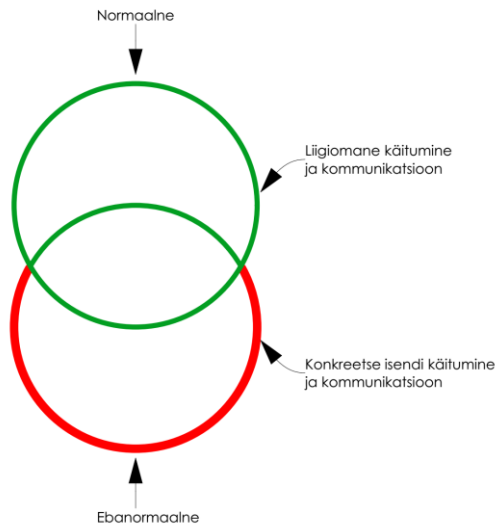
gentse evolutsiooni põhjus laiemas perspektiivis). Mõnikord oleks isegi täpsem käsitleda mitte liigiomaseid, vaid populatsiooniomaseid teateid, nagu näiteks Šoti rasvatihased (*Parus major*) ja metsvindid (*Fringilla coelebs*) vastavad üksteise lauludele saartel, kus territoorium on väike, aga mitte mandril, kus neil on piisavalt ruumi ja kus pole vaja territooriumi pärast konkureerida (Halliday 1983: 76). Loomaialoomade käitumise ja kommunikatsiooni võrdlemine nende *in situ* liigikaaslastega on keeruline seetõttu, et enamik loomaedades peetavaid loomi on tehiskeskkondades olnud mitmeid põlvkondi ja esineb isegi äärmuslikke näiteid, kus loomadel puuduvad *in situ* liigikaaslased, keda “standardiks” pidada. Näiteks Teise maailmasõja järel oli loomaedades ainult 56 euroopa piisonit (*Bison bonasus*) ja mitte ühtegi *in situ* (Strehlow 2001: 105). See tõstatab küsimuse loomade võrdlemisest: kuidas võrrelda loomade käitumist ja kommunikatsiooni, kui pole *in situ* liigikaaslast? Vaatamata äärmuslikele juhtumitele ja liigiomasuse mõistega sisse toodud üldistustasandile, on oluline rõhutada, et seda terminit kasutatakse endiselt sagedase vahendina loomade käitumise ja kommunikatsiooni kirjeldamisel ja analüüsimisel. Seetõttu on “liigiomasus” see, mida kasutatakse üldise raamistikuna, kui analüüsitakse, kas teatud isendi käitumist ja kommunikatsiooni võib loomaia kontekstis pidada normaalseks või ebanormaalseks.

***Ex situ* ja *in situ* loomade käitumise ja kommunikatsiooni võrdlus**

Juba zoobioloogia rajaja H. Hediger väitis, et loomaiaas olevate “loomade eest tuleb hoolitseda nii, et nad säilitaksid oma *liigiomase käitumise*, erandiks on ainult tung põgeneda” (Hediger 1964: 44; rõhutus lisatud). See seisukoht püsib ka loomaialoomade käitumist käsitlevates nüüdisaegsetes vaadetes (Hill, Broom 2009). Seega, liigiomast kommunikatsiooni ja käitumist peetakse “normaalseks” ja kõrvalekaldeid normist tähistatakse “ebanormaalse” käitumise ja kommunikatsioonina.

Joonisel 2 on esitatud üldine seos normaalse käitumise ja kommunikatsiooni ning selle looma käitumise ja kommunikatsiooni vahel,

kes kaldub sellest normist kõrvale. Normist kõrvale-kaldumine võib toimuda vähemal või suuremal määral ning kattumise suurus võib varieeruda sõltuvalt loomast ja olemasolevast teaduslikust infost liigi kohta. Täpsustuseks tasub öelda, et isegi kui konkreetne loom suhtleb ja käitub äärmiselt ebaharilikul viisil (nt enesevigastamine), on siiski mõistlik väita, et loomal on (vähemalt mõned) ühised jooned liigiomase käitumise ja kommunikatsiooniga (nt tänu looma füüsilisele kehaehitusele ning taju- ja mõjuelunditele, s.t omailmale).

Joonis 2. Loomaaialooma individuaalne kõrvalekalle liigiomasest käitumisest ja kommunikatsioonist.

Ebanormaalse käitumise ja kommunikatsiooni näiteid on mitmeid, näiteks võivad loomad, kes *in situ* kokku ei puutu, luua ebanormaalseid sotsiaalseid suhteid (nt lõvide ja tiigrite paaritumine). Esineb ka pingestatud sotsiaalset kommunikatsiooni (nt järglased peaksid vanusest tingituna vanaloomadest eraldi olema, kuid loomaia ruumipiirangud ei suuda luua vajalikke tingimusi ja see võib põhjustada konflikte). Võib esineda ka vajalike sotsiaalsete sidemete puudumist (nt loomad, kes isoleeritakse; ebaloomulikud sotsiaalsed grupid, mis

põhinevad indiviidide sool). Sageli juhtub ka seda, et tehistingimustes puuduvad liikide vahelised suhted (nt röövloomade ja saakloomade puhul). Need suhted (või mõnikord suhete puudumine), mida nimetatakse “ebanormaalseteks”, *in situ* üldiselt ei esine. Samuti on arvukalt registreeritud stereotüüpse käitumise juhtumeid (nt elevantidel enese kõigutamine küljelt-küljele, suurtel kaslastel kõndimine kaheksakujulist ringi meenutaval trajektooriga, jääkarudel kindla arvu sammude astumine edasi ja tagasi jt). Stereotüüpne käitumine võib olla tingitud stiimulite puudumisest, nt sotsiaalsete stiimulite puudumisel võivad mõnel liigil tekkida deprivatsiooni iseloomustav stereotüüpne käitumine, näiteks enese haaramine ja kiigutamine (Berkson 1967). Lisaks võib kõrge stressitase soodustada stereotüüpse käitumise ilmnemist. Stressile viitab sageli üldise aktiivsuse taseme vähenemine, samuti nõrgeneb sotsiaalse grupi sidusus (Moodie, Chamove 1990). Need kõrvalekalded on tingitud spetsiifilisest keskkonnast – loomaaiast – kus loomad on aedikutes või puurides ja inimeste poolt kontrollitud (vt nt Hill, Broom 2009; Margodt 2000).

Ehkki stereotüüpne käitumine on vastavas kirjanduses kõige laiemalt käsitletud, leidub ka muid käitumisharjumusi ja kommunikatsiooniakte, mida peetakse loomaaias ebanormaalseteks, nt ebanormaalne seksuaalkäitumine (nt inimvermimine (vt nt Klopfer ja Hailman 1964)), enese vastu suunatud agressioon (nt enda löömine (vt nt Hosey 2005)), agressioon, mis on suunatud äsja sündinud järglastele (vt nt Packard jt 1990) ja stress/ärevus (nt isutus, sotsiaalne eemale tõmbumine). Antud loetelu ei ole ammendav, kuid on piisav, et näidata, et looma käitumise ja kommunikatsiooni analüüs peaks loomaaedades (ja muudes tehistingimustes) olema prioriteet.

Kogu maailma loomaaiad töötavad selle nimel, et vähendada soovimatut ebanormaalset käitumist ja kommunikatsiooni ning edendada soovitud liigiomadust käitumist ja kommunikatsiooni. Seatud eesmärgi saavutamiseks tegeletakse keskkonnarikastamisega, mida saab kirjeldada kui “dünaamilist protsessi, mille käigus tehakse muudatusi loomakasvatustavades eesmärgiga suurendada loomade käitumisvalikuid ja esile tuua nende liikidele *normaalne* käitumine ja võimed, parandades seeläbi ka loomade heaolu” (Young 2003: 2; rõhutus lisatud). Järelikult pakutakse loomadele võimalusi (nt ronimispaigad, peidupaigad jm), et nad saaksid väljendada kontrolli oma keskkonna üle, ning pakutakse ka selliseid stiimuleid, mis peaksid suurendama

aktiivsust (nt erinevad lõhnad ja objektid). Sotsiaalne rikastamine võib hõlmata sobivaid kaaslasi ja treenimist. Rikastamine võib nõuda ka kahjulike esemete või isegi mõne agressiivse looma eemaldamist aedikust. Eesmärgiks on parandada looma keskkonda, et jäljendada *in situ* keskkonda ning tuua esile normaalne käitumine ja kommunikatsioon. Paljude loomaaedade jaoks tähendab see peetavate loomade arvu vähendamist ja nende aedikute laiendamist. Parem on hoolitseda vähemate loomade eest, kes saavad elada sobivates gruppides ja kvaliteetsetes aedikutes. Selliste loomaaedade jaoks “pole enam oluline see, kui palju loomi on, vaid see, kuidas nad elavad” (Maple 1995: 25). Rikastamist võib pidada tegevuseks, mida rakendatakse stereotüüpse ja muu ebanormaalse käitumise vastu võitlemiseks, et loomad käituks ja suhtleks rohkem nagu nende *in situ* liigikaaslased. Metsloomale omast käitumist võib mõista kui “käitumist, mida väljendab loom, kelle elukeskkond ja areng on minimaalsete inimõjudega” (Veasey jt 1996: 13). Seetõttu on normaalse ja ebanormaalse käitumise ning kommunikatsiooni eristamine sisuliselt hindav viis loomaia looma “metsikuse” mõõtmiseks. Loomaia loomi peetakse oma *in situ* liigikaaslaste esindajateks ning nad peaksid seetõttu vastavalt käituma ja kommuniqueerima.⁶ See, mida loom tajub ja millele suudab loomaia keskkonnas mõjuda, peaks olema väga sarnane sellega, mida loom tajub ja on võimeline mõjuma *in situ* keskkonnas. Ka loomaia külastamise peamine põhjus on metsloomadega kohtumine, s.t nende ja nende käitumise nägemine.⁷

Eetiline versus eemiline vaatenurk käitumisele ja kommunikatsioonile

Loomade *ex situ* kommunikatsiooni ja käitumise võrdlus *in situ* loomadega annab ühtlasi ka hinnangu, mida võib pidada eetiliseks, mis tähendab väljapoolt ehk inimese poolt tulenevaks. See eetiline seis-

---

⁶ Siiski on autoreid, kes paigutavad loomaiaaloomad kolmandasse kategooriasse, mis asub metsikute ja kodustatud loomade vahel (nt Mullan, Marvin 1987).

⁷ Paljud külastajad tahavad näha aktiivseid loomi, nt seda, et suured kaslased mängivad, kuigi kaslastele on liigiomane, et nad suurema osa päevast magavad.

koht mõõdab indiviidi normi (s.t liigiomase käitumise ja kommunikatsiooni) suhtes ja määrab võimalikud kõrvalekalded, kui tuvastatakse vastuolud. Teisest küljest peaks eemiline vaatenurk definitsiooni järgi tulema seestpoolt, s.t vaadeldavalt subjektilt ehk loomalt endalt. Siin ei väideta, et loomal peavad olema vahendid oma käitumise või suhtluse normaalsuse hindamiseks, pigem seisneb põhimõtte tõdemuses, et konkreetsetel loomadel on isiklikud eelistused ning käitumuslikud ja kommunikatsiooniväljendused, mis ei pruugi vastata normaalsuse standarditele. Näiteks kui hundikutsikas naudib inimese kui mängupartneri seltskonda, peetakse seda eetilise seisukohast ebanormaalseks; see ei tähenda aga tingimata, et niisugune kommunikatsioon on eemilisest (s.t looma) vaatenurgast vähem nauditav. Sellised näited on loomaaedade praktikates tavalised. Tänapäeval on kõik kõrgetasemelised loomaaiad võtnud vastutuse hoolitseda oma loomade vaimse ja füüsilise tervise eest, mis omakorda tähendab, et loomaaialoomade hooldamise võtmekontseptsioonina kasutatakse heaolu mõistet. Heaolu tagamise eesmärk on looma hea füüsilise ja psühholoogilise tervise säilitamine (Dolins 1999). Looma heaolu näitab, kui hästi loom saab tehiskeskkonnas hakkama (Broom 1986). On autoreid, kes väidavad otseselt, et “looma heaolu hõlmab loomade subjektiivseid tundeid” (Dawkins 1990: 1) ja “isendi üldise vaimse, füüsilise ja emotsionaalse seisundi (mida nimetatakse heaoluks) määrab ainult see isend”.⁸ Heaolu mõiste kaasamine võimaldab seega konkreetse looma käitumise ja kommunikatsiooni analüüsimisel vähemalt mingil määral rakendada eemilist positsiooni. Näib, et heaolu mõiste arvestab käitumise ja kommunikatsiooni plastilisust, kus indiviidi iseärasusi võib käsitleda kohanemisena konkreetse keskkonnaga. Eemiline vaatenurk on niisiis sarnane ja ühilduv maailma analüüsiga; mõlemad vaatenurgad käsitlevad loomi subjektidena ja agentidena ning kaasavad nende individuaalsuse.

Nõudmised, mida loomaaiad järgima peavad, tekitavad kahetise probleemi. Ühest küljest peavad loomaaiad püüdma tagada loomadele tingimused loomulikuks arenguks ja eluks, s.t võimaldama neile liigiomase käitumise ja kommunikatsiooni (nt tähendusekandjad ja võimalused neile mõjumiseks peaksid olema identsed nii *in situ* kui ka *ex situ* keskkondades, et tagada head võimalused taasasustami-

---

⁸ Vt: <https://czaw.org/about/>.

seks). Teisalt on loomaaedadel kohustus tagada kõrge heaolu, s.t loomade hea füüsiline ja psühholoogiline tervis ning toimimine. Ideaalis peaks loomad olema vabad näljast, janust, haigustest, vigastustest, stressist ja ebamugavusest.⁹ Samuti on laialdaselt levinud arusaam, et negatiivsete tundmuste vähendamisest üksi ei piisa, loomadele tuleb pakkuda ka naudinguid.

Loomade enesetunde tõlgendamiseks ja nende heaolu mõõtmiseks on palju erinevaid viise. Neid vahendeid nimetatakse heaolu indikaatoriteks, näiteks jälgitakse, kui palju loom mängib või kas ta on uudishimulik või hirmul; kas tal on vigastusi, mis võivad valu põhjustada; kas loomal on madal või kõrge kortisoolisaldus väljaheites; kas ta paljuneb hästi; kas esineb stereotüüpset käitumist; kui pikk on ta eluiga jm (Wickins-Dražilova 2006; Margodt 2000). Kuigi esineb lahkavamus selle osas, millised indikaatorid on pädevaimad heaolu mõõtmiseks¹⁰, on siinkohal rõhuasetus loomade eemilise vaatenurga kaasamisel, kus arvestatakse sellega, milliseid sotsiaalseid suhteid või keskkonnaga lävimist ta pigem eelistab.

***Ex situ* loomade kommunikatsiooni ja käitumise übermõtestamine**

Tuleb märkida, et looma kui subjekti kaasamine heaolu hindamisse mõjutab loomade käitumis- ja kommunikatsiooniuringute tulemusi. Kui looma subjektiivsust nähakse heaolu hindamise osana, siis võib hindamist pidada vähemalt osaliselt eemilisest perspektiivist lähtuvaks.

Eelmist väidet näitlikustab sõprus jõehobu (*Hippopotamus amphibius*) Oweni ja Aldabra hiidkilpkonna (*Aldabrachelys gigantea*) Mzee vahel Keenia rahvusparkis. Oweni ja Mzee omalmaid olid sotsiaalse suhte loomiseks piisavalt sarnased. Jõehobu Owen hakkas

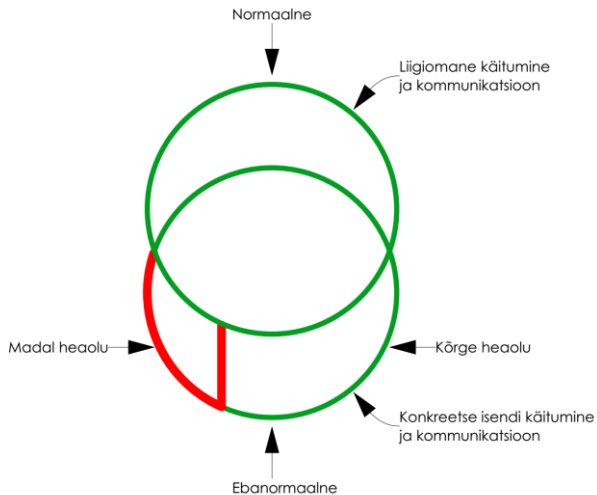
---

⁹ Kõik nimetatud tegurid on osa *in situ* loomade omalmaidest ning kui need välistatakse *ex situ* loomade elus, on loomade taastasustamise edukus ohus, kuna loomad peaksid kaasama uudseid tähendusandjaid ja leidma viise, kuidas neile mõjuda enne, kui olukord saab saatuslikuks.

¹⁰ Nt ei erine loomaaia elevantide eeldatav eluiga *in situ* elueast (Wiese, Willis 2004); väga kehvades tingimustes elavad pruunkarud paljunevad ka seal üsna hästi (Wickins-Dražilova 2006).

isegi käituma nagu tema uus kaaslane; ta sõi sama toitu (mitte rohtu), ta magas öösel (mitte päeval, nagu on tavaline tema *in situ* liigikaaslastele) ega vastanud isegi teistele jõehobude hääletsustele (Baggott, Baggott 2019). Selliseid lähedasi suhteid hiidkilpkonnade ja jõehobude vahel võiks liigitada ebanormaalseteks, sest looduses teadaolevalt selliseid suhteid ei esine. Siiski võib seda suhet pidada kõrge heaoluga kooskõlas olevaks (vt joonis 3), sest loomad löid selle suhte ise ja leidsid sellest rõõmu või rahulolu. Kuna Oweni omailmas oli “sotsiaalse kaaslane” tähendus kandja ilmselgelt muutunud, nagu ka muu oluline liigiomane käitumine, ei saanud ühelgi tasandil olla arutelu, mis keskendunuks tema osalusele mõnes taasisustamisprogrammis.

Joonis 3. Ex situ loomade kommunikatsioon ja käitumine – ebanormaalne, kuid kooskõlas kõrge heaoluga.

Loomaaiad siiski lubavad liikidevahelisi ebanormaalset suhteid, kui sotsiaalse sideme katkestamine põhjustaks suurt stressi, sotsiaalse kommunikatsiooni puudumist ja suurendaks muu ebanormaalset käitumise esinemist. Loomaaias elavate loomade puhul eelistatakse indiviidi kõrget heaolu, hoolimata sellest, kas käitumine ja kommunikatsioon on normaalne või ebanormaalne. Mõnikord isegi soodustatakse selliseid ebanormaalset sotsiaalseid suhteid ja mitte

ainult seetõttu, et need sõprussuhted on külastajate seas väga populaarsed (ja seega tulu teenivad), vaid ka seetõttu, et on juhtumeid, kus sellised sotsiaalsed suhted on vajalikud looma ellujäämiseks. Näiteks rakendatakse koeri asendusemadena noorloomadel, kes on vanematest lahutatud (nt ema ei imeta, on jätnud järglased maha või surnud) (nt Mason, Kenney 1974; Thompson jt 1991). Vanema asendamine on noorlooma arenguks oluline ja tavaliselt on koera ja teise liigi omailmades piisavalt sarnasusi või kattuvusi, et võimaldada vajalikku sotsiaalset kommunikatsiooni. Mõnikord võtavad talitajad orbude eest hoolitsemise vastutuse ka enda kanda, kuid igasuguse asendusvanema kasutamisel võib esineda teatud puudusi (Kelling jt 2013), nt mängu- või seksuaalpartneri tähendus kandjad võivad looma omailmas muutuda võrreldes *in situ* liigikaaslastega.

Inimeste ja teiste loomade suhted, mis on loomaiaiale kui hübriidkeskkonnale omased ja seega vältimatud, kuuluvad samuti ebanormaalse käitumise ja kommunikatsiooni kategooriasse. Näiteks on loomaaedades laialt levinud loomade taltsutamine. Taltsutatud loom on vähem hirmul, inimestele vähem ohtlik ja teda on lihtsam jälgida. Samuti on temaga lihtsam ümber käia, kui ta vajab arstiabi või kui teda on vaja transportida. Taltsutamine vähendab ka põgenemisdistantsi (s.o kriitiline vahemaa, kus loom põgeneb ohu eest, mis on oluline *in situ* loomade ellujäämiseks) ja tagab seeläbi loomaaialoomale hea või kõrgema heaolu. Huvitav on see, et kuigi taltsad loomad käituvad ebanormaalselt, s.t nad ei põgene ega ilmuta agressiivset käitumist, kui inimene läheneb, on taltsutamine loomaaedades tavapärane praktika heaolunõuete täitmiseks ja vastamaks külastajate ootustele loomi näha. Ehkki taltsaid loomi ei saa hirmu puudumise tõttu kunagi taasasustada, tähendab looma jaoks taltsutamine seda, et “inimene” kui negatiivne tähendus kandja muudetakse looma omailmas neutraalseks või mõnikord isegi positiivse tähenduse kandjaks. See näide illustreerib, kuidas looma heaolu tagamise nõue on olulisem kui see, et loom käituks liigiomaselt. Meie omailm sarnaneb mõne liigi omailmale rohkem kui teisele ja on mõistlik väita, et mida sarnasemad me oleme, seda suuremat mõju (positiivset või negatiivset) saame loomale avaldada. Mida vähem sarnased oleme, seda vähem saame mõjuda (nt külastajatel ja talitajatel võib korallidele või erinevatele

putukaliikidele olla neutraalne mõju).

Joonis 4. Ämbriga mängiv pruunkaru (*Ursus arctos*), DierenPark Amersfoort loomaaed, Holland (2013).

Loomade kommunikatsioon ja käitumine loomaedades hõlmab ka suhestumist keskkonna ja selle elementidega. Joonisel 4 on kujutatud pruunkaru (*Ursus arctos*), kes mängib suures loodusliku välimusega basseinis ja üritab ämbrit pähe panna. Kirjeldatud juhtumit ei ole lihtne lahendada normaalse ja ebanormaalse käitumise skaalal ja seda kahe vastandliku kaalutluse tõttu: karu tegevus ja tema tähelepanu objekt. Mängimist kui tegevust võib pidada normaalseks käitumiseks, millega veedavad sageli oma aega ka *in situ* elavad karud. Kui aga keskenduda ämbrile kui mänguobjektile, siis võiks olukorda tajuda ebanormaalsena, kuna loomulikus elupaigas ei mängi karud harilikult ämbritega. Kujutatud olukord tervikuna on seega normaalsuse hindamisel ebamäärane – eetilises plaanis eksisteerivad mõlemad võimalused. Vaatamata sellele, kas see on normaalne või ebanormaalne, võib ämbriga mängimist siiski pidada kõrge heaoluga kooskõlas olevaks (s.t loom naudib tegevust). Eemilisest vaatepunktist ei pruugi mängu objekt märkimisväärt tähendust omada; s.t selle karu omaailmas võib niisugune mänguobjekt olla võrdne õõnsa palgiga, kuna mõlemad objektid võivad täita loomale sarnast funktsiooni ja eseme füüsilised omadused ei ole takistuseks mängulise käitumise väljendamisel. “Mängu” tähendusandja ei pruugi taasasustamise kaalumisel takistuseks osutada, kuna võib olla palju lihtsamini asendatav kui “kaaslase” tähendusandja (nagu see jõehobu puhul oli).

Eelnevale vastupidise näite leiab Keeniast, kus elab suitsetav orangutan Tori¹¹, kelle tegevus oli kahtlemata väga ebanormaalne¹². Kui aga arvestada eemilist perspektiivi, siis on võimalik väita, et kujutatud orangutanile meeldis suitsetamine, sest ta korjas üles kõik külastajate poolt aedikusse visatud suitsukonid. Selle mõttekäigu järgimine võib igasuguse intuitsiooni vastaselt viia selleni, et suitsetamine liigitub kõrge heaoluga käitumiseks, kui heaolu hõlmab indiviidi enda taju. Siiski, antud juhul oli looma tegevus ilmselgelt ennasthävitav ning võinuks põhjustada tõsisid terviseprobleeme ja seega pikemas perspektiivis ohustada looma heaolu. Seetõttu liigitatakse sellised tegevused (hoolimata looma enda isiklikest eelistustest) endiselt madala heaolu kategooriasse. Kokkuvõttes järeldeb, et kuigi heaolu mõiste sisaldab eemilist perspektiivi, arvestatakse seda ainult teatud määral ja mitte igas olukorras.

***Ex situ* looma kommunikatsiooni- ja käitumise mudel**

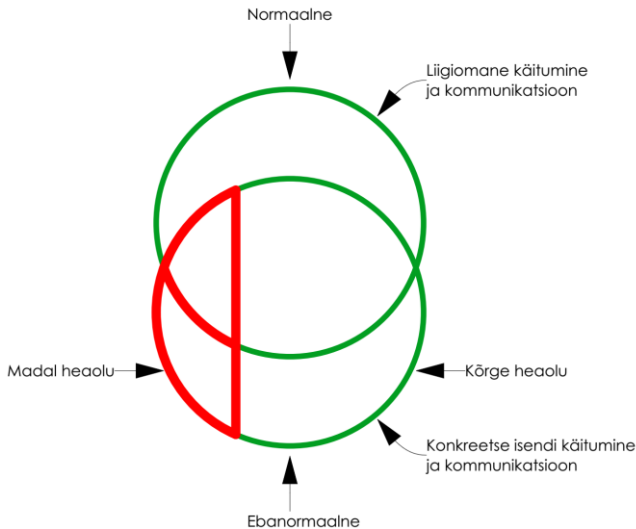
Võib väita, et loomaaialoomadele loodud ideaalne tehiskeskkond peaks olema identne *in situ* keskkonnaga (s.t, ei tohiks esineda kõrvalekaldeid liigiomasest käitumisest ega kommunikatsioonist), aga loomaiaa kui hübriidkeskkonna omadustest tulenevalt on mõne *ex situ* looma (eriti suurte imetajate) jaoks identse keskkonna loomine väga keeruline, kui mitte võimatu. Loomaaiakeskkonna erinevuse *in situ* keskkonnast tingib peamiselt inimeste suur mõju teiste loomade elule, nt personal, aga ka külastajad, kellel on loomaiaa keskkonna kujundamisel suur roll. Inimesed tulevad vaatama metsloomi, kuid on pettunud, kui loomad varjuvad (mis on metsloomadele loomulik); inimesed tahavad näha looduslikke aedikuid, kuid neil on vähe teadmisi loomade käitumis- ja kommunikatsioonivajadustest (selle üks tulemus on ronitavate varbade asendamine ronimiseks kõlbmatu läbipaistva pleksiklaasiga). Võib väita, et loomaiaa keskkond on kujunenud inimeste soovide ja arusaamade ning loomade vajaduste sobitamisest. Kõrge heaolu tagamise püüdluste pärast võib

---

¹¹ Vt: www.bbc.com/news/world-asia-19009053.

¹² Loomaiaa töötajate sõnul on ta pärast sünnitust suitsetamise lõpetanud (McGinnes 2012).

loomaaedu pidada “turvalisteks” keskkondadeks, nt loomad ei tunne kunagi janu ega nälga, kõik nende haigused ja vigastused ravitakse, agressiivsed liigikaaslased eemaldatakse võimaluse korral aedikust ja loomad ei pea kartma ühtegi kiskjat (Beck 1995: 159). Nii eetilise kui ka eemilisest vaatenurgast võib lootelu pidada kõrgele heaolule vastavaks, aga paigutades selle normaalse ja ebanormaalse käitumise ja kommunikatsiooni skaalale ei ole tulemused selged. *In situ* esineb äärmuslikke olukordi: loomad surevad nälja või kiskjate rünnakute tagajärjel, nad haigestuvad ja saavad vigastada. Seega võib ka *in situ* loomade heaolu olla madal. Kuigi on normaalne, et loom põgeneb kiskjate eest, võitleb territoriaalselt agressiivsete liigikaaslastega, kannatab nälga ja janu, siis loomaaiakeskkonnas seda välditakse. Seega võib *in situ* ja *ex situ* loomade omailmades esineda suuri lahknevusi, mis seavad ohtu loomade taasisustamise edukuse. Loomade *ex situ* kommunikatsiooni ja käitumise analüüsis tuleb seega arvestada kahe peamise, kuid vahel vastukäiva aspektiga: üksiku looma kommunikatsiooni ja käitumist kõrvutatakse liigiomase kommunikatsiooni ja käitumisega ning samas peavad olema täidetud kõrge heaolu nõuded. On ilmne, et hinnang indiviidi käitumisele ning kommunikatsioonile laieneb ka “normaalsele” või liigiomasele kommunikatsioonile, mis omakorda tähendab, et liigiomane käitumine ja kommunikatsioon võivad samuti põhjustada madalat heaolu ja seetõttu peetakse seda looma jaoks nii eetilise kui ka eemilisest seisukohast ebasoodsaks (vt joonis 5). Tekib huvitav probleem, kus heaolu mõiste ütleb, et selle üks eesmärk on tagada liigiomane käitumine ja kommunikatsioon, kuid praktilistes püüdlustes teeb seda ainult teatud määral ja on mõnes aspektis isegi iseendaga vastuolus.

Joonis 5. Loomaaialoomade käitumine ja kommunikatsioon liigiomase käitumise ja kommunikatsiooni ning heaolu kontekstis.

Järelikult ei ole mõned kommunikatsiooniolukorrad loomaia loomade vahel soositud, kuna võivad põhjustada madalat heaolu, kuigi need kommunikatsiooniolukorrad on normaalsed ja liigiomased. Seega eelistatakse heaolu käsitlevaid ettekirjutusi liigiomasele kommunikatsioonile ja käitumisele. *Ex situ* loomade kommunikatsiooni ja käitumise lõplik mudel (loomade puhul, kellel on keeruline omailm ja *ex situ* keskkond erineb märgatavalt *in situ* keskkonnast) võtab arvesse mitte ainult liigiomast käitumist ja kommunikatsiooni, vaid ka heaolu, mis on loomaaialoomade elu lahutamatu osa ja laieneb ka normaalsele käitumisele ja kommunikatsioonile. Siin pakutud üldmudel on oma olemuselt dünaamiline, võimaldades kujutada konkreetse looma käitumise ja kommunikatsiooni suuremat või vähemat kattuvust liigiomase kommunikatsiooni ja käitumisega ning lisaks looma kõrge ja madala heaolu vähenemist või suurenemist. Tuleb meeles pidada, et normaalset (s.t liigiomast) ja konkreetse looma kommunikatsiooni esindavad väljad ei lange kunagi kokku, vähemalt seni, kuni mõned heaolu aspektid on eelistatud liigiomasele

kommunikatsioonile. *Ex situ* loomade käitumine ja kommunikatsioon, vähemalt mõne liigi puhul, jääb alati erineva nende *in situ* liigikaaslaste omast. Kui keskkonna erinevused toovad lisaks kaasa põhjalikke muutusi loomade omailmades, võib taastasustamise edu veelgi väheneda.

Kokkuvõte

Artikli peamine tulemus on liigiomase käitumise ja kommunikatsiooni ning heaolunõuete seesmiste pingete ja vastuolude esile toomine. Heaolunõuete ning normaalse (s.t liigiomase) käitumise ja kommunikatsiooni vaheline keeruline seos osutub tõsiseks probleemiks, kuna loomaaiad on võtnud endale liigikaitse kohustuse, mille üheks osaks on ka taastasustamine. Kui on ilmne, et loomade heaolu kui loomade eest hoolitsemise põhilist eeskirja eelistatakse mõnel juhul normaalseks peetava ees, võib looma “metsikus” ohtu sattuda. Kui loomaaialoom pole tuttav liigiomase käitumise ja kommunikatsiooni vajalike aspektidega, mis on tehistingimustes ebasoovitavad (sageli ka eemilisest seisukohast), võivad *in situ* elupaigas toimetulekul tekkida suured raskused. Samuti tuleb tunnistada, et muutused looma omailmas võivad olla kas pöörduvad või pöördumatud, sõltuvalt antud tähenduskandjate olulisusest ja võimalustest nende suhtes tegutseda. Muidugi ei peeta kõiki loomaaiad loomi taastasustamise eesmärgil; ainult väike osa neist peab seisma silmitsi *in situ* keskkonnaga kaasnevate probleemidega. Siiski, loomade taastasustamise ettevalmistamiseks ei ole eraldi heaolustandardeid ning seetõttu on tehiskeskkonna mõju loomade käitumisele ja kommunikatsioonile oluline. Siin ei väideta, et loomaaiad peaksid heaolunõuetest loobuma ja eirama eemilisi seisukohti, vaid pigem juhitakse tähelepanu loomade *ex situ* ja *in situ* kommunikatsiooni ja käitumise erinevuste põhjustele. Kuigi loomaaedade füüsilises ruumis võib esineda puudujääke, mis mõjutavad loomade kommunikatsiooni ja käitumist, illustreerib pakutud mudel selgelt ebakõla selle vahel, mida peetakse liigiomaseks ja mida peetakse kõrge heaoluga kooskõlas olevaks. See omakorda näitab, et kõrvalekalded looma kommunikatsioonis ja käitumises on tänapäeva *ex situ* praktikaid arvestades vältimatud. Esitatud mudelit saab kasutada analüütilise

vahendina loomaaialoomade kommunikatsiooni ja käitumist käsitlevate konkreetsete juhtumite analüüsis, et tuvastada lahknevusi võrreldes liigiomase kommunikatsiooni ja käitumisega, mida on vaja *in situ* ellujäämiseks. Kui erinevused liigiomasest käitumisest ja kommunikatsioonist on kaardistatud, tuleks täiendavalt hinnata, kas erinevused on olulised looma omaloomas ja kas need seaksid ohtu taasisustamise edu või on loomale mitteolulised ja seega hõlpsamini muudetavad. Kui ilmnevad erinevused on olulised, tuleks antud liigi teiste isendite hooldamisel rakendada hoolikalt kaalutletud ettevaatusabinõusid, et võimalusel vältida selliseid muutusi. Kui erinevused osutuvad siiski mitteoluliseks, võiks kasutada vastuvõetavaid vahendeid loomade kommunikatsiooni ja käitumise ning liigiomase kommunikatsiooni ja käitumise kattuvuse suurendamiseks.

Kirjandus

- Armstrong, Doug P.; Hayward, Matthew; Moro, Dorian (eds.) 2015. *Advances in Reintroduction Biology of Australian and New Zealand Fauna*. Clayton: CSIRO Publishing.
- Armstrong, Doug P.; Seddon, Philip. J. 2008. Directions in reintroduction biology. *Trends in Ecology and Evolution* 23: 20–25.
- AZA 2020. *2020 Guide to accreditation of zoological parks and aquariums*. https://assets.speakcdn.com/assets/2332/guide_to_accreditation.pdf.
- Baggott, Casey; Baggott, Bob 2019. Perhaps we too can make a haven for a ‘hippo’ or two. <http://veronews.com/2019/08/08/perhaps-we-too-can-make-a-haven-for-a-hippo-or-two/>
- Baratay, Eric; Hardouin-Fugier, Eliabeth 2004. *Zoo: A History of Zoological Gardens in the West*. United Kingdom: Reaktion Books.
- Beck, Benjamin 1995. Reintroduction, zoos, conservation, and animal welfare. – Norton, Bryan; Maple, Terry; Stevens, Elizabeth (eds.). *Ethics on the Ark: Zoos, Animal Welfare, and Wildlife Conservation*. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 155–163.
- Berkson, Gershon 1967. Abnormal stereotyped motor acts. – Zubin, Joseph; Hunt, Howard F. (eds.). *Comparative Psychopathology: Animal and Human*. New York: Grune & Stratton, 76–94.
- Broom, Donald M. 1986. Indicators of poor welfare. *British Veterinary Journal* 142(6): 524–526.
- Clayton, Susan; Fraser, John; Saunders, Carol 2009. Zoo experiences: Conversations, connections, and concern for animals. *Zoo Biology* 28: 377–397.

- Dawkins, Marian S. 1990. From animal's point of view: Motivation, fitness and animal welfare. *Behavioural and Brain Sciences* 13: 1–61.
- Dolins, Francine (ed.) 1999. *Attitudes to Animals: Views in Animal Welfare*. New York: Cambridge University Press.
- Frings Hubert; Frings Mable 1977. *Animal Communication*, Norman, University of Oklahoma Press.
- Halliday, Tim R. 1983. Information and communication. – Halliday, Tim R.; Slater, Peter J. (eds.). *Animal Behaviour: Communication* 2. Oxford: Blackwell Scientific Publications, 43–82.
- Haraway, Maury M.; Maples, Ernest G. 1998. Species-typical behavior. – Greenberg, Gary; Haraway, Maury (eds.). *Comparative Psychology: A Handbook*. New York: Garland Publications, 191–197.
- Hediger, Heini 1964. *Wild Animals in Captivity: An Outline of the Biology of Zoological Gardens*. New York: Dover Publisher.
- 1969. *Man and Animal in the Zoo: Zoo Biology*. New York: Delacorte Press.
- Hill, Sonya; Broom, Donald 2009. Measuring zoo animal welfare: Theory and practice. *Zoo Biology* 28: 531–544.
- Hochadel, Oliver 2005. Science in the 19th-century zoo. *Endeavour* 29(1): 38–42.
- Hosey, Geoff R. 2005. How does the zoo environment affect the behaviour of captive primates? *Applied Animal Behaviour Science* 90: 107–129.
- Kelley, George M. 1977. *Fisher (Martes pennanti) Biology in the White Mountain National Forest and Adjacent Areas*. Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Massachusetts.
- Kelling, Angela S.; Bashaw, Meredith J.; Bloomsmith, Mollie A.; Maple, Terry L. 2013. Socialization of a single hand-reared tiger cub. *Journal of Applied Animal Welfare Science* 16(1): 47–63.
- Kisling, Vernon N. (ed.) 2001. *Zoo and Aquarium History: Ancient Animal Collections to Zoological Gardens*. Boca Raton: CRC Press.
- Kleiman, Devra G.; Thompson, Katerina V.; Kirk Baer, Charlotte (eds.) 2010. *Wild Mammals in Captivity: Principles and Techniques for Zoo Management. Second Edition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Klopper, Peter H.; Hailman, Jack P. 1964. Basic parameters of following and imprinting in precocial birds. *Zeitschrift fuer Tierpsychologie* 21: 755–762.
- Maple, Terry 1995. Toward a responsible zoo agenda. – Norton, Bryan; Hutchins, Michael (eds.). *Ethics on the Ark: Zoos, Animal Welfare, and Wildlife Conservation*. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 20–30.
- Margodt, Koen 2000. *The Welfare Ark: Suggestions for a Renewed Policy in Zoos*. Brussels: VUB University Press.
- Mason, Georgia 1991. Stereotypies: a critical review. *Animal Behaviour* 41(6): 1015–1037.
- Mason, Georgia; Rushen, Jeffrey (eds.) 2006. *Stereotypic Animal Behaviour: Fundamentals and Applications to Welfare*. Wallingford: CABI Publishing.

- Mason, William A.; Kenney, M. D. 1974. Redirection of filial attachments in rhesus monkeys: Dogs as mother surrogates. *Science* 183: 1209–1211.
- McCain, Stephanie; Ramsay, Ed; Allender, Matthew C.; Souza, Carlos; Schumacher, Juergen 2009. Pyometra in captive large felids: A review of eleven cases. *Journal of Zoo and Wildlife Medicine* 40(1): 147–151.
- McGinnes, Jamie 2012. Tori the smoking orangutan gives birth – and has finally kicked the habit after 10 years. *Mail Online* 18. Nov.
- Moodie, Eleanor; Chamove, Arnold 1990. Brief threatening events beneficial for captive tamarins? *Zoo Biology* 9: 275–286.
- Mullan, Bob; Marvin, Garry 1987. *Zoo Culture*. Illinois: University of Illinois Press.
- Olney, Peter; Mace, Georgina M.; Feistner, Anna T. (eds.) 2012. *Creative Conservation: Interactive Management of Wild and Captive Animals*. Dordrecht: Springer.
- Packard, Jane M.; Babbitt, Kimberly J.; Hannon, Patricia G.; Grant, William E. 1990. Infanticide in captive collared peccaries (*Tayassu tajacu*). *Zoo Biology* 9: 49–53.
- Seddon, Philip J.; Armstrong, Doug R.; Maloney, Richard F. 2007. Developing the science of reintroduction biology. *Conservation Biology* 21(2): 303–312.
- Strehlow, Harro 2001. Zoological gardens of Western Europe. – Vernon Kisling (ed.). *Zoo and Aquarium History: Ancient Animal Collections to Zoological Gardens*. Boca Raton: CRC Press, 75–116.
- Thompson, M. A.; Bloomsmith, Mollie A.; Taylor, Linda L. 1991. A canine companion for a nursery-reared infant chimpanzee. *Laboratory Primate Newsletter* 30(2): 1–4.
- Tomeck, Stephen M. 2009. *Animal Behavior: Animal Communication*. New York: Chelsea House Publishers.
- Uexküll, Jakob 1982. The theory of meaning. *Semiotica* 42(1): 25–82.
- Veasey Jake S.; Waran, Natalie K.; Young, Robert J. 1996. On comparing the behaviour of zoo housed animals with wild conspecifics as a welfare indicator, using the giraffe (*Giraffa camelopardalis*) as a model. *Animal Welfare* 5: 13–24.
- Wickins-Dražilova, Dita 2006. Zoo animal welfare. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 19: 27–36.
- Wiese, Robert J.; Willis, Kevin 2004. Calculation of longevity and life expectancy in captive elephants. *Zoo Biology* 23: 365–373.
- Young, Robert J. 2003. *Environmental Enrichment for Captive Animals*. Oxford: Blackwell Science.
- Zimmerman, Alexandra; Hatchwell, Matthew; Dickie, Lesley A.; West, Chris (eds.) 2007. *Zoos in the 21st Century: Catalysts for Conservation?* Cambridge: Cambridge University Press.

Instinktid ja tundmused Malinowski “faatilises osaduses”

Rasmus Rebane

Malinowski faatilise osaduse mõiste sotsiaalsühholoogiliste aspektide – instinktide ja tundmuste – osas viitavad sekundaarallikad William McDougalli ja Alexander Shandi töödele. Need mõtlejad aga ei valgusta neid faatilise osaduse aspekte või isegi räägivad Malinowskile vastu. Siinne artikkel näitab, kuidas Malinowski toetus instinktide ja tundmuste osas Ameerika sotsioloogi Edward Alsworth Rossi raamatule “Sotsioloogia põhimõtted”, mis muu hulgas seletab lahti ka mõned muud arusaamatud seigid faatilise osaduse juures, nagu näiteks "toiduosadus" ja faatilist osadust iseloomustav isekus, ehk miks sellistes sõnavahetustes osalevad inimesed kordamööda räägivad, aga kuulamist ainult teesklevad.

Märksõnad: faatiline osadus, instinktid, tundmused, kombed, viisakus

Eelmises artiklis (Rebane 2019) tutvustasin lugejale Bronisław Malinowski terminoloogilise leiutise, *faatilise osaduse*, põhilise iva esinemist allikates, mida Malinowski võis kasutada. Mõte, et inimesed suhtlevad ka niisama, mitte ainult informatsiooni edastamiseks, ei ole kaugeltki uus ega kellelegi üllatav. Sealjuures sai mainitud, et väga väike osa Malinowski tekstist on tänapäeva lugejale selgestimõistetav. Nii mõneski kohas ei ole ka pühendunud uurijal muud teha kui oletusi pakkuda ja arvata.

See küsimus ei piirdu Malinowski puhul muidugi faatilise osadusega:

Malinowski tõenäoliselt taipas, et tema ebatavaline Kesk-Euroopa haridus oli väärtuslik intellektuaalne varandus, mis pole inglise keele kõnelejatele kergesti ligipääsetav, eriti kui seda saab kasutada jätmaks mulje prohvetist, kel on salapärase uute ideede allikas, millega valdkonnas revolutsiooni korraldada. (Thornton, Skalnik 1993: 3)

Malinowski valdas peale oma emakeele (poola) ka kreeka, ladina, saksa, inglise, prantsuse ja itaalia keeli (samas, 10). Sellise taustaga

mõtleva puhul on tõesti raske kindel olla, kas kunagi jõutakse tema ideede tõeliste algallikateni. Või siiski?

Eriti keeruline on lugu siis, kui valejäljed on niivõrd veenvad ja tõeline allikas niivõrd kaugel ja kõrvaline, et ainult puhas juhus võib õigele rajale juhatada. Selline on lugu instinktide ja tundmuste osas. Sekundaarkirjandus juhatab meid valedele jälgedele:

Selleks, et oma psühhoanalüütiliste teooriate kriitikas kindel olla, kasutas Malinowski nii gestaltistide kui bihevioristide töid, aga tema põhiline teoreetiline orientatsioon põlvnes McDougalli ja Shandi varajasest sotsio-psühholoogilisest lähenemisest. Oma arvustuses McDougalli teosele "The Group Mind" rõhutas ta, sealjuures eitades raamatu keskset kontseptsiooni kui "jäänukit hegellikust teooriast":

[...] McDougall oli üks esimesi, kes mõistis selgelt, et ühiskondlike uskumuste, kommete, ja käitumise küsimustes mängivad tundmus ja instinkt keskset rolli. Kaasaegsed uurimused on seda õpetust õigustanud, mõnel juhul mitte ilma liialdusteta. Ma arvan, et võin turvaliselt ennustada, et tuleviku etnoloogiat mõjutavad McDougalli seisukohad rohkem kui praegu. (Malinowski 1921: 107)

Kuus aastat hiljem, raamatus "Sex and Repression in Savage Society", ütleb Malinowski otse, et oluline osa tema teoreetilisest argumendist selles raamatus põhines "shandilikel põhimõtetel", samas kui ühes oma hilisemas töös kirjeldab ta "McDougalli ja Shandi edendatud tundmusteooriat" kui "kõige olulisemat panust kaasaegses psühholoogias". Pärast seda kaob see teooria vaikselt Malinowski kirjutistest, kuivõrd teda huvitab üha enam vajaduste, mitte niivõrd tundmuste mõiste. (Symmons-Symonolewicz 1959: 40–41)

Niivõrd veenva jutu põhjal võib aastaid uurida ja puurida instinkti mõistet William McDougalli sotsiaalpsühholoogilistes teostes ja tundmuse mõistet Alexander Shandi teoses ilma mingite märkimisväärsede edusammudeta. Asjalugu ei kergenda sugugi mitte see, et nende autorite lahkarvamused nimetatud mõistete üle on kurikuulsalt raskestimõistetavad. Isegi pärast Shandi põhjalikku lugemist on väga raske öelda, kas armastus, viha, rõõm, õnn, nauding jne on vastavalt instinkt, tundmus, tunne, kalduvus, impulss, jne. See vaidlus on nagu põlismets, kuhu on väga kerge ära eksida.

Seda tõendab ka Malinowski enda tekst:

Paljud instinktid ja sünnipärasead suundumused, näiteks hirm ja riiakus, ning igat tüüpi sotsiaalsed tunded, nagu auahnus, edevus, võimuiha ja rikkusehimu, johtuvad ja sõltuvad fundamentaalsest kalduvusest, mis muudab ainuüksi juba teiste kohalolu inimesele hädavajalikuks. (Malinowski 2020: 310)

Mine võta nüüd kinni, mis täpselt on instinktid, suundumused, tundmused ja kalduvused. Veel enam, Shandi teksti järgi Malinowski suisa *eksib*. Ambitsioon, edevus, võimu- ja rikkuseiha ei ole "ühiskondlikud tundmused" vaid vastuoksa "enesekesksed tundmused" (*self-regarding sentiments*) ehk "enesearmastuse" (*self-love*) ilmingud. Shand ei räägi "ühiskondlikest tundmustest", aga neile nimetatud tundmustele, millest koosneb enesearmastus, vastanduvad "omakasu-püüdmatud tundmused" (*disinterested sentiments*) nagu armastus vanemate, abikaasa ja laste vastu, sõprus, tundmus mõne mängu või spordi vastu, ja neist veel kõrgemal n-ö "ebaisikulised tundmused" (*impersonal sentiments*) nagu patriotism ja armastus mõne teaduse või kunsti vastu (vt Shand 1914: 57).

McDougalli ja Shandi võib seega kõrvale jätta – nende kirjutistest ei ole võimalik leida seletust instinktidele ja tundmustele faatilises osaduses. Umbes sellise paigalseisuni oli siinkirjutaja jõudnud Malinowski teksti järjekordselt üksipulgi läbi katsudes. Instinktide ja tundmuste küsimus ei ole sugugi mitte ainus, mis on ikka veel lahtine. Võiks näiteks Malinowski "toiduosadus" (*the communion of food*) viia Immanuel Kanti õpetuseni meeldiva õhtusöögivestluse pidamisest? Või kas see, et inimesed räägivad ja räägivad teisi kõnelejaid hädavaevu ära kuulates, sest jagamisele läheb justkui piiratud kogus "ühiskondlikku naudingut ja eneseülendust" (*social pleasure and self-enhancement*), võib olla seotud majanduslike teooriatega, millega Malinowski tegeles?

Edward Alsworth Ross (1866–1951) oli progressiivne Ameerika sotsioloog, eugeenik ja majandusteadlane, kelle "Principles of Sociology" (1920) *pidi* Malinowskil faatilises osadusest kirjutades laual avatud olema, sest see ei seleta mitte ainult Malinowski arusaama instinktides ja tundmustest, vaid ka vestlust monoloogiks muutvat isekust ja isegi toiduosadust. Malinowski ei maini Rossi olemasolu üheski teoses poole sõnagagi, aga siin võib olla ka põhjus – Rossil oli halb maine ühe Stanfordini ülikoolis peetud immigratsioo-

nivastase avaliku kõne tõttu, millega lugeja võib ennast Vikipeedias kurssi viia.

Rossi “Sotsioloogia põhimõtete” põhjal seletan kõigepealt lahti kolm nimetatud instinkti (seltskondlikkus, riiakus ja hirm), seejärel kolm nimetatud *omakasupüüdlikk* tundmust (edevus, ambitsioon ja võimu- ning rikkuseiha), ja viimaks “kommete” (*manners*) küsimuse koos muude lahtiste otsadega, mis leiavad ainult Rossi teosest rahuldava vastuse.

Instinktid

Alustuseks võib küsida: mis üldse on instinkt? McDougall on selles küsimuses väga informatiivne – mõiste üks tuntumaid kasutajaid on ühtlasi justkui selle kõige ägedam vastane. Nimelt olnud tema kaasaegsed väga kärmed kõike instinktiks nimetama ja vermima uusi instinkte “samavõrd kerglaselt kui mustkunstnik tõmbab mütsist välja mune või frenoloog avastab peas mühke” (McDougall 1916: 8). “Instinktiivne” tähistab tema sõnusti “igasugust inimtegevust, mida teostatakse ilma teadliku enesepeegelduseta” ja loomade käitumise juures omistatakse enam-vähem kõik tegevused instinktidele, sealjuures eeldades, et need on inimese omadest kardinaalselt erinevad; lõpuks kasutatakse McDougalli järgi mõlemat sõna – instinkt ja instinktiivne – “minimaalse tähendusega, üldiselt selle jaoks, et peita autori mõtete segadust ja seosetust” (McDougall 1916: 21).

Ilmneb, et instinkt, nagu pool sajandit hiljem kajastas Gregory Bateson, on nagu inseneride “must kast”, mis joonistatakse keerulise masina diagrammile, et märkida, mida *midagi* peaks tegema (vt Bateson 1969: 12–13). Selle asemel, et midagi seletada, vajab instinkt ise seletamist. Sel põhjusel ei ole instinkt ka psühholoogias juba ammu enam käibelolev teadustermin.

Instinktipsühholoogia ajastul on sellegipoolest mõned jäänukid. Siin-seal võib seda sõna teaduslikes töödes endiselt kohata ja eesti keelde on sellest ajastust käibele jäänud “sugutung” (*sex instinct*). Neist kolmest, mida Malinowski nimetab instinktideks, on esimene suunatud ühiskondlikkusele. See on see “ühiskondlik instinkt” (*social instinct*), mis on “tugevaim ja parim omadus inimloomuses” (Mahaffy 1892: 3) või “seltskondlik instinkt” (*gregarious instinct*),

mille tõttu "[R]ahvasumm tõmbab inimesi ligi nagu küünlaleek koiliblikaid" (Ross 1920: 46).

Kui seltskondlikkuse instinkt on Malinowski sõnusti see põhiline kalduvus, mis teeb teiste inimeste juuresviibimise inimese jaoks hädavajalikuks, siis kaks ülejäänut – hirm ja riiakus – on esimesega vastuolus. Selle vastuolu taga on teadusajalooline seik, mida Ross seletab järgnevalt: ühiskonna reformijad – 19. sajandi alguse utoopilised sotsialistid nagu Charles Fourier ja Robert Owen – arvasid, et Jumal lõi inimese heaks ja kõik tema vead tulevad halvast ühiskonnakorraldusest, mida saab muuta, et saavutada harmoonia; pärast Darwinit aga ei ole enam võimalik vaadata inimloomust nii roosilises valguses – inimloomus arenes välja kaua aega tagasi ja hõlmab "mõnda instinkti, mis on ühiskondlikule harmooniale vasturääkivad" (Ross 1920: 549).

Kuivõrd esimene on iseenesestmõistetav, vaatame ka seda lähemalt, sest vanakuri peitub pisiasjades. Otsest seletust nõuavad eeskätt hirmu ja riiakuse instinktid, mis Malinowski sõnusti *sõltuvad* seltskondlikkusest ja on sellega *seotud*, aga ta ei täienda, kuidas.

Seltskondlikkus

Nagu sotsioloogile kohane, võrdleb Ross peajaslikult linna- ja maa-inimese seltskondlikkust. Keskne tõsiasi 20. sajandi alguse Ameerikas, nagu ka 20. sajandi lõpu Eestis, on peatumatu linnastumine. Linnaõhustik (*city atmosphere*) oma rahvamasside ja säravate tuledega "kiirendab kriiksuvat maamõistust, teeb seda erksaks, muljeid kiiremini vastu võtvaks ja reageerivaks; ühtlasi hetkelisi hinnanguid andvaks ja pinnapealselt mõtlevaks" (Ross 1920: 27). Nii johtub, et "[P]aljud, kes kasvasid üles maal ega pidanud seda kunagi igavaks, muutuvad maal rahutuks pärast seda, kui nad on õppinud rahvamassis tunglema" (Ross 1920: 46). Nii kirjeldab Ross raamatu alguses maalt linna kolivaid inimesi. Raamatu lõpuks leiab ta, et selle taga on universaalne inimloomus:

Maakohtades ei ärrita inimest niivõrd Looduse pakutud stimulatsiooni puudus kuivõrd seltskonnapuudus. Hallid tööpäevad, üksinda või mornide, vaiksete vanuritega, on elava naudinguta sellise liigi järeltulijale, kes liikus

ringi pundina. Talunoorus ihaldab küünarnukipuudutust, silmakiirt, hääli, omasuguste hüüdeid ja ühiseid rütmilisi reaktsioone. (Ross 1920: 609)

Sügisel, kui põlluvili on kuivetonud ja taevas hülgehall, lähevad maa-noored mitte loodusesse matkama, vaid külatantsudele ja pidudele. Kui neil on võimalik vabalt tulla ja minna, siis lähevad nad linna, “kastavad ennast rahvamassi rüselusse ja korvavad [möödunud] ilmetuid kuid pikkade tuuridega liikuva-pildi teatris, varietee-etendustel ja lõbustusparkides” (samas, 609). Maa- ja linnaelaniku suhtumises rahvamassi on aga tajutav erinevus. Maainimese suhtumine ümbritsevasse inimesesse rahvamassis on isiklik; linnaasukas, kes on rahvamassi surutud, on seevastu vaimset eemalviibiv: “Linnatulv on temas aretanud harjumuse kohelda tavalist kaasinimest pelgalt liikuva massina, mida tuleb vältida nagu veerevat kivi” (Ross 1920: 101). Või, nagu kirjutab üks kodumaine autor linna sattunud maamehest: “inimene möödub sinust kõige suurema rahuga, nagu oleksid talle sammaldunud kivi, maantee tolm, pehkinud käänd”, “Möödub ja ei heida pilkugi” (Gailit 1928: 135); “ikka jookstakse temast tuhinaga mööda, isegi mükse saab külgedesse, ent otsa ei vaata keegi” (Gailit 1928: 253).

Maa- ja linnainimese vastandusele järgneb ühiskondliku inimese (*sociable man*) ja individualisti eristus. Esimene “tahab liituda rahvamassiga, mille hulka ta satub”, “ta on hea meelega osake kogunemisest, rongkäigust, rügemendist, naudib ühes sammus liikumist ja kooris hõiskamist tuhandete teistega” (Ross 1920: 100). Ühiskondlik inimene ei suuda hoida kaalukat saladust, vaid peab sellest kohe edasi rääkima, vastasel juhul kannatab ta vaimne tervis. Individualist seevastu “eelistab kõnniteedeta metsa kulunud rajale, tühje tube täis tubadele, väikeseid kogunemisi suurtele, metsa linnadele, põlde maanteedele”; selline on “Ameerika kolkaelanik, kes, kuuldes naabrit kirvega töötamas, arvab, et “rahvast on liiga palju” [*Folks are gittin' too crowded*] ja liigub edasi” (samas, 100).

Ühiskondliku inimese ja individualisti kalduvusi näitlikustavad vangi ja kunstniku olukord. Vangistus, eriti üksikvangistus, on Rossi järgi ebainimlik (inimese seltskondliku instinkti tõttu) ja seda ilmes-tavad näited sellest, kuidas vangid elavduvad pelgalt kaasvangide taskurätilehvitusest või kaasinimese nägemisest: “Oma hullumeelses janus seltskonna järgi teevad sissemüüritud inimesed lemmikloomad

hiirtest, rottidest ja lindudest, isegi ämblikest, sipelgatest ja kärbes-
test" (Ross 1920: 97). Vastupidist suunitlust ilmestavad kunstnikud
ja geeniused, kes eelistavad üksindust liigsele seltskonnale, kes
hakkavad vabatahtlikult erakuks, et luua midagi originaalset. Ross
tsiteerib viktoriaanliku kunstikriitiku John Ruskini sõnu: "Kunstnik
peaks olema sobilik parima seltskonna jaoks ja hoidma sellest
eemale" ja kommenteerib: "Isegi kui nad otsivad osadust, teeb
tavaliste inimeste lõualõgin geeniused niivõrd rahutuks või
igavlevaks, et nad eelistavad olla üksi" (Ross 1920: 98). Ennetades
Malinowski omadussõnu *vaba* ja *sihitu*, tsiteerib Ross ka Richard
Wagnerit: "Ma tunnen alati, et kellegagi vestlemine on kasutu ja
täiesti tulemusetu protseduur" (samas, 98–99).

Kolmanda astmena erineb seltskondlikkus erinevate rahvuste
vahel. See on see kihistus, mida käsitleb ka Malinowski: "[K]ahtle-
mata varieerub [see] suuresti vastavalt rahva iseloomule" (Malin-
owski 2020: 310). Sellise kõikehõlmava üldistusega Malinowski
kahtlemata ei eksi, aga Ross toob konkreetse näite: skandinaavlastel
on need "seltsimatud põhjaasukad" (*unsociable sons of the North*),
kes ei hooli oma ametiühingute "ühiskondlikust poolest", ei "soojene
üles" töödandja suhtes, kes neid hästi kohtleb, õpetajatena ei kiindu
oma õpilastesse, ja baarimeeste, müügimeeste, ning häältelugejatena
"ei sära" (Ross 1920: 63). On tähelepanuväärne, et Malinowski
puudutab ainult rahvuslikke erinevusi, samas kui Rossi järgi erineb
seltskondlikkus mitte ainult rahvuse järgi, vaid ka selle järgi, kus
inimene elab (maal või linnas), ja viimaks ka isikliku eelistusena.
Need on need eristused, mille puuduse all faatilist suhtlemist käsitle-
vad uurimistööd on palju kannatanud (vt nt Isurin jt 2015). Rossi
eristused läbivad tervet ühiskondlikku maatriksit (Ruesch 1953: 47),
s.t üksikisiku (vang või kunstnik), grupi (maal või linnas), ja
ühiskonna (inglane või krimmitatarlane – Mahaffy) tasandeid.

Malinowski kirjutab, et seltskondlik instinkt "muudab ainuüksi
juba teiste kohalolu inimesele hädavajalikuks" (Malinowski 2020:
310), aga seltskonnal ja seltskonnal on vahe:

Mis on see, mida seltsiv inimene igatseb? Pelgalt teiste inimeste nägemist?
Ei, "rahvamass ei ole seltskond". Mitte teiste kohalolu, vaid tunnete
vastastikkus vaigistab rinnus asetseva valu. See inimene on kallid, kes näib

meist hoolivat. [...] Terve plejaad tuttavaid või imetlejaid ei kustuta südame janunemist [seltskonna järele] nagu üks tõeline sõber. (Ross 1920: 100)

Selle motiiviga kohtume allpool taas. Et mitte ette rutata, võib nentida, et Malinowski suhtumine seltskonnajärgesse on samavõrd lihtsameelne kui McDougalli kajastus sellest, kuidas Francis Galton kirjeldas Lõuna-Aafrika härga, kes “ei näita üles mingit kiindumust oma kaaslaste vastu ja näib vaevalt märkavat nende olemasolu, kuniks ta on nende hulgas; aga kui ta juhtub karjast eralduma, siis näitab ta üles äärmuslikku kannatust, mis ei lase tal puhata, kuni tal on õnnestunud karjaga taas liituda” (McDougall 1916: 84). Malinowski kujutus inimesest vastab McDougalli kirjeldusele Londoni inimesest, kes on seltskondlik, aga mitte seltsiv (*unsociable but gregarious*), s.t inimene, kes elab “kõige üksikumalt, ebaseltskondlikku elu, aga kes ei suuda elada kaugel linnarüüsinast” (samas, 87), nagu keegi, kes naudib teatris, kontserdil ja loengus käimist, aga kellegagi juttu ei tee.

Nimetatud autoreid lugedes võib märgata üksteist järjest täiendavaid vastuseid küsimusele *kas inimene naudib seltskonda?* Shand kirjutab, et

Kuigi me näeme, et võimekad mehed kogunevad, et advokaadid ja arstid otsivad üksteise seltskonda, sest see rõõm, mida nemad naudivad, on leitav kindlate tegevusvaldkondade piirides, on ka rõõmuküllaseid iseloomi, kes tunnevad rõõmu igas vastutulelikus seltskonnas, isegi igavate inimestega [vesteldes] tunnevad nad rõõmu, sest nad on niivõrd tundlikud, et võivad seda peaaegu kõigest välja pigistada. (Shand 1914: 151)

Kahtlemata selliseid rõõmsaid inimesi eksisteerib, aga põhiküsimuseks saab siin selle tundlikkuse iseloom.

McDougall, kes mäletseb sümpaatia mõistet pikaldaselt, tõlgendab seda küsimust teisiti: on küll inimesi, kes on väga tundlikud ja sümpatiseerivad, võimelised kõigile kaasa tundma, tundma kannatust teise inimese (leina)valu nähes, aga on sellegipoolest täiesti isekad ega ürita teise inimese kannatusi leevendada või oma rõõme jagada: “Nende sümpateetiline tundlikkus juhib neid pelgalt vältima kontakti murettekitavate inimeste, raamatute või tegevuspaikadega ning otsima muretute ja lõbusate [inimeste] seltskonda” (McDougall 1916: 96). Niisiis, kui Malinowski kirjutab: “Kõigil inimestel on teada-

tuntud kalduvus ühte koonduda, koos olla, üksteise seltskonda nautida" (Malinowski 2020: 309–310), näeme Rossil täpselt sama sõnastust, aga äärmusliku rõhuga isekusel, mida Malinowski puhul võib vaid kaudselt aimata:

Oleks seetõttu ennatlik eeldada, et kus iganes inimesed kogunevad selleks, et nautida üksteise seltskonda, on [ilmtingimata] sooje tundeid. Hooplejatel on vaja kuulajaid, ihnutsejatel [*skinflints*] oma semusid. Enesekiitjad ei lasku sugugi üksindusse. Üdini isekas vaimne invaliid võib olla sümpaatia-õgard. Sellistel puhkudel ei kogune ta teiste inimestega mitte armastusest [teiste inimeste vastu] vaid selleks, leida oma "mina"-le kõlapinda, et kergitada oma isemust teisi isemusi allutades või ära kasutades. Paljud kõige puhtamat tõugu egoistid otsivad pidevalt sümpatiseerijaid, imetlejaid või kaaslasi. Kitsikuses leiavad sellised vampiirid rahuldust isegi üksteisest, sest igatüki kannatab välja teiste kurtmist ja praalimist selleks, et pälvida tähelepanu, kui saabub tema kord puhuda oma trompetit. (Ross 1920: 112)

Täpselt sellise pildi manab faatilisest osadusest ka Malinowski. Rõhku jaatamisel ja soostumisel võib märgata ka "isiklikel ülevaadetel kõneleja seisukohtadest ja eluloost, mida kuulaja üksjagu kammitsetult ja veidi varjatud kärsitusega vastu võtab, oodates, kuni saabub tema kord rääkida" (Malinowski 2020: 310–311). Kui sellised egoistid, kes tahavad ainult rääkida ja kuulamise osa ainult etendavad, ei leia vastutulelikku seltskonda mujalt, siis rahulduvad nad üksteise seltskonnaga ja *nende* vestlus võtab sellise kuju, mida Malinowski kirjeldab faatilise osadusena. Sellise seltskonna pinnapealsus saab Rossi järgi ilmseks niipea, kui ühele neist langeb häda kaela: "Siis antakse talle mõista, et keegi ei taha näha tema pikka nägu või kuulata tema hädalaulu", sest "sellise (ainult) hea-ilma sõpruse [*fair-weather friendship*] refrään on "Kui sul tervis või raha on otsas, siis pole vaja ligi astuda" (Ross 1920: 113). Sellisel "isekal seltskonnal", nagu näeme allpool, puuduvad *kombed*.

Hirm ja riiakus

Kui Malinowski teksti sõna-sõnalt võtta, siis need kaks ongi põhilised seltskondlikkusega seotud instinktid. Aga miks või kuidas? Esiotsa tuleb tõdeda, et tänapäeval ei pea vist mitte keegi kumbagi neist

instinktiks. Charles Darwinist (1873) põlvnev teaduslik konsensus on, et *hirm* on üks kuuest universaalsest emotsioonist, aga *riiakuse* on teadus justkui täielikult ära unustanud. Darwini kaasaegsete jaoks seevastu olid mõlemad, nii hirm kui riiakus, seltskondlikkusega tihedalt seotud, nagu tunnistab Herbert Spenceri antropoloogiline ettekanne inimese võrdlevast psühholoogiast:

Ilmselt väga plahvatuslik [riiakas] iseloom [...] ei sobi ühiskondlikuks ühenduseks; ja harilikult ühiskondlik ühendus, mil iganes viisil see on saavutatud, kontrollib impulsiivsust. Milline osakaal on impulsiivsuse kontrollimisel tunnetel, mida ühiskondlik seisund soosib – nagu hirm ümbritsevate inimeste vastu, seltskondlikkuse instinkt, soov koguda varandust, kaastunne, õigluse tundmus? Need, mis nõuavad arenemiseks ühiskondlikku keskkonda, hõlmavad kõik ettekujutust lähematest või kaugematest tagajärgedest; ja seega peatavad lihtsamate kirgede avaldumist. (Spencer 1876: 12–13)

Siit aga ei saa me teada muud midagi muud peale selle, et hirm pärsib riiakust. Nagu seltskondlikkuse ja tundmustega, nii on ka McDougallil ja Shandil mõndagi öelda nii riiakuse kui hirmu kohta, aga mitte midagi, mis otseselt haakuks faatilise osadusega. Võtmelise tähtsusega on jälle Ross, kes tsiteerib riiakuse seletamiseks konkreetset etnograafilist kirjeldust, mille McDougall andis Kalimantani (Borneo) saare asukatest:

Inimesed on väga intelligentsed ja seltskondlikud ja üksteise vastu lahked iga külakogukonna ulatuses; aga [...] naabraskülade ja hõimudega elavad nad kroonilises sõjaseisundis; kõiki [teisi] hoitakse pidevas rünnakuhirmus, sageli hävitatakse terveid külasid, ja rahvastikku hoitakse sel viisil allpool piiri, mida elatusvahendite surve võiks kehtestada. See pidev sõjapidamine, nagu toataie riiakate [*quarrelsome*] laste tülitsemine, näib olevat otseselt ja tervenisti riiakuse instinkti lihtsa toimimise tulemus. (McDougall 1916: 280)

Kui palju selline olukord instinktile võlgneb, on kaheldav. Külapealiku seletus olevat olnud, et “kui tema nii ei toimiks, siis naabrid ei austaks teda ja tema rahvast, ja sama saatus langeks neile osaks ja neid hävitataks ära” (samas, 280). Ross ise on seisukohal, et riiakus on kaasasündinud või pärilik – nagu võib näha sellest, kuidas lapsed üksteist narrivad, kiusavad ja piinavad –, aga on saanud ühiskonnale nuhtluseks, mistõttu “ühiskonna rahu nimel tuleb võitlemise impulsse

juhatada ohutusesse kanalitesse" (Ross 1920: 605) nagu vägivaldsed spordid. N-ö "primitiivses ühiskonnas", nagu Malinowski seda nimetab, on hirmul ja riikusel seevastu ühiskonda ühendav roll:

Arvukuses on turvalisus ja seetõttu tulevad ja jäävad ühise kaitse nimel kokku inimesed, kes ei saa sellest ühendusest mingit majanduslikku kasu. Üksikpere ei malda oodata, kuni see on kasvanud hõimuks, mis võib oma liikmete eest ise hoolitseda. Hirm on olnud suur gruppide moodustaja. [Teistega] liitumine suurendab võimu ja ahvatlust [naabritele] kallale tungida, mistõttu see on põhjustanud naabrite ja võitlejate liitumist. Sõjapidamine ja sõjahirm, seega, on pidevalt sundinud inimesi astuma ühendustesse, mille suhtes nad ei tundnud [muud] kalduvust. (Ross 1920: 87–88)

Selline spekulatsioon on ühiskonnateooriatele sama, mis keeletekke hüpoteesid on keeleteooriatele, ja tänapäeval me enam niimoodi ei arutle. Sel teemal ei olegi muud lisada kui, et Malinowskile võis selline seletus suurepäraselt sobida tema enda päritolu tõttu. "See on üks huvitavamaid tunnuseid Austria-Ungari [impeeriumi] elu juures", tsiteeris Ross kellegi Francis Palmeri samanimelisest teosest (*Austro-Hungarian Life in Town and Country*, 1903), "et selle topeltmonarhia asukate hulgas ei ole mitte ühtegi rahvust, kellesse kõik ülejäänud ei suhtu vihkamise, hirmu, tülgastuse ja jälestusega" (Ross 1920: 224). Võib vaid spekulatsioonida, et Austria-Ungarist pärit ja seal sütitunud esimese maailmasõja äsja üle elanud poolakale võis hõimudevaheline vaenujalg tunduda kõige loomulikuma asjana maailmas.

Tundmused

Just nagu instinktide, nii on ka tundmuste osas Malinowski valik (edevus, ambitsioon, võimu- ja rikkuseiha) kõigist võimalikest esmapilgul arusaamatu. Kas sümpaatia, mida McDougall nimetab tundmuseks, või sõprus, mida Shand nimetab tundmuseks, või isegi õiglustunne, mida Spencer nimetab tundmuseks, ei oleks paremad kandidaadid? Nagu Shandi põhjal nägime, ei ole valitud kolm tundmust isegi otseselt "ühiskondlikud", vaid vastupidi isekad, omakasupüüdlilikud tundmused. Vastuse leiame Rossilt, kes käsitleb kõiki nimetatud tundmusi *ühel leheküljel* ja annab pädeva põhjenduse, miks rikkuse- ja võimuiha on üheks tundmuseks kokku surutud.

1. “Tühises mõistuses näitab hõivatus oma isemuse peegeldustega *edevust*” (Ross 1920: 116). Edev inimene, erinevalt stabiilsest ja konstruktiivsest inimesest, “ei suuda kindlalt hoida ideed iseenda väärtusest” (samas). Ta ei suuda fikseerida ühiskondlikku heakskiitu püsiva osana oma mõtetes iseendast. Seetõttu kõigub tema enesetunne (*self-feeling*) suuresti. Kiitus viib teda taevasse, aga vähimgi laitus heidab ta sügavustesse. “Tema loomuses puudub hooratas, mis kannaks teda üle “surnud punktide” tema kogemuses”; “[E]lmisel aastal või isegi eelmisel kuul pälvitud heakskiit ei hoiu üleval tema enesekindlust; ta vajab värsket kiitust” (samas, 116–117).

Selline pidev sõltuvus värskest kiitusest teeb edeva inimese ärakasutatavaks. Kui ta juhtub olema rikas, võimukas või mõjukas, siis on lipitsejatel ja tallalakkujatel kerge teda ära kasutada, sest “ta neelab tänulikult meelitusi, mis hoiavad tema hinge enesekahtluse tundidel vee peal” (samas, 117). Malinowski ei eksi, et edevus sõltub ja “on seotud” ühiskondlikkusega, aga ainult selles piiratud mahus, et edev inimene vajab seltskonda, kes talle pidevalt takka kiidaks. Rossi analüüs ei lähe kaugemale, aga lähiajalugu räägib ühest ekspresidentist, kes armus diktaatoritesse niipea, kui need talle mõne imetleva kirja saatsid. Selle näite puhul on teada, et selline edev inimene vajab oma alluvatelt imetlust, aga kaotab usalduse nende vastu niipea, kui on selle saanud, sest sisimas ta teab, et tegelikult pole midagi imetleda.

2. “Äratundmise järele ahmimine, iha muljuda oma isiksus sügavalt oma rahvasse või ajajärku on *ambitsiooni* olemus” (Ross 1920: 117). Ambitsioonikas noorus januneb “teha midagi” või “olla keegi”, aga seda janu ei kustutaks edu, mida ei märgata või teadvustata: “Mida ta tegelikult igatseb, on figureerida võimsalt teiste mõistustes, olla suuresti armastatud, imetletud, või kardetud” (samas). Ambitsioonika inimese kõrval on tühine kuulsuseotsija, kes tahab vaid, et temast räägitakse või loetakse, isegi kui isemus, mida seal peegeldatakse, on vähem muljetavaldav.

3. “Ambitsioonikast [inimesest] vähem sõltuv on võimuotsija, kes kustutab oma janu eneseteostuse järele teiste [inimeste] saatusi kujundades, aga ei hooli põrmugi nende poolt äratundmisest” (Ross 1920: 117). Selline on rahastaja või riigimees, “kes salaja tõmbab niite, mis panevad poliitikud tantsima [ja] saab oma naudingu sellest, et hüpik-

nukud alluvad tema taatele" (samas). Viimase kõrval on "saavutaja" (*achiever*), kes ei hooli sellest, kas avalikkus, kellele ta panustab, kunagi saab teada tema olemasolust, "aga isegi tema vajab siseringi, kes mõistab ja hindab tema saavutusi" (samas).

Võimu- ja rikkuseiha on Malinowski surunud kokku üheks tundmuseks arvatavasti selle tõttu, et Rossi järgi on need omavahel lähedalt seotud: rikkust ja majanduslikku võimu saab vahetada teistsuguse (poliitilise, seadusliku, ühiskondliku, kirikliku, usulise, jne) võimu vastu, mida omakorda saab tagasi vahetada jõukuseks. "Rikkad mehed kasutavad raha, et saada poliitikasse ja olles kord seal, võivad nad kasutada oma poliitilist võimu, et hankida veel rohkem raha" (Ross 1920: 138). Selles ei ole muidugi midagi uut, nagu kinnitab Hiina vanasõna *kui tahad raha teha, siis astu poliitikasse* või ükskõik millise riigi poliitike majandusliku seisukorra järelevaatamine.

Kui mitte midagi muud, annab see ülevaade seletuse, miks Malinowski valis välja just need kolm tundmust. Nüüd on vähemalt selge, millise nurga alt need tundmused on seotud seltskondlikkusega ja sõltuvad sellest. Kõik kolm on selle näited, milliste omakasupüüdlike motivatsioonidega *sõltuvad* mõned inimesed seltskonnast: edeva inimese enesetunne ja enesekindlus sõltub kiitusest ja heakskiitusest, mida ei saa kunagi küllalt; ambitsioonikas inimene sõltub tunnustusest, märkamisest ja teadvustamisest. Erinevus esimese ja teise vahel seisneb nähtavasti selles, et edev inimene nõuab imetlust tühja koha pealt, ambitsioonikas inimene on valmis midagi ära tegema, et imetlust pälvida. Võimu- ja rikkuseiha all kannatav inimene saab võib-olla oma jao kätte äratagemisest, kuni see teenib omakasu, aga isegi saavutav tüüp sõltub kindla seltskonna mõistmisest ja lugupidamisest.

Koos mõne teise faatilise osaduse motiiviga (vestluse toon, sõprus- ja vaenusidemed) leiame esimesed kaks tundmust sellise üldnimetaja alt nagu "tegeliku elu mõõdetamatused" (*the imponderabilia of actual life*):

Siia kuuluvad sellised asjad nagu inimese tööpäeva rutiin, oma keha eest hoolitsemise detailid, toidu valmistamise ja söömise viisid; külalule ümber aset võtva ühiskondliku elu ja vestluse toon, tugevate sõpruste ja vaenude olemasolu, ja mööduvad sümpaatiad ja mittemeeldimised inimeste vahel; ja

vaevuhoimatav, aga eksimatu viis, kuidas isiklikud edevused ja ambitsioonid peegelduvad üksikisikute käitumises ja neid ümbritsevate inimeste emotsionaalsetes reaktsioonides. (Malinowski 1922: 18–19)

Paremat üldnimetajat on tõesti raske välja mõelda, sest Malinowski enda katsed neid aspekte lahata on järeלטulevatele uurijate põlvkondadele mõjunud nagu hane selga vesi. Edevus ja ambitsioon ei ole nähtused, mida sekundaarkirjanduses faatilise osaduse teemal karvavõrdki arvesse võetakse. Kui faatilisust seostataksegi tähelepanuvajadusega, siis hoopis teistsugustel põhjustel (tüüpiliselt Roman Jakobsoni lihtsustatud tõlgenduse pinnalt). Malinowski enda kirjutistes võib terav pilk seevastu igal sammul märgata, et uuritavate pärismaalaste edevus ja ambitsioon jäävad talle pidevalt jalgu. Tema etnograafilised tööd väärivad selle pilguga ülelugemist.

Kombed

Faatilise osaduse mõju vestluskommete ja viisakuskäitumise uurimise on raske üle hinnata. On vähetõenäoline, et Grice'i (1975) vestlusmaksimid või Browne'i ja Levinsoni (1987) viisakusteooria oleksid täpselt sellistena välja kukkunud, kui Malinowski ei oleks faatilisest osadusest kirjutanud. Igal juhul oleks olemata jäänud lookas riuli jagu sekundaarkirjandust, mis üritab ühildada aspekte faatilisest osadusest nimetatud teooriatega – sh leiutades neologisme nagu “faatiline maksim” (Stenström 2014). Samas on jahmatav *kui vähe* on Malinowskil võrreldes Rossiga öelda viisakuse kohta. Malinowski eesmärk on pigem sarnastada kui eritleda: “Kui on olemas sõnad, mida vahetada, toob faatiline suhtlus metslasi ja tsiviliseeritud inimesi ühtemoodi viisaka sotsiaalse vahekorra atmosfääri” (Malinowski 2020: 312), “Lihtne viisakusväljend, mida metslaste hõimudes kasutatakse sama tihti kui Euroopa salongis” (samas, 309), ja vaikimine tähendab ebasõbralikkust “nii metslaste keskel kui meie endi harimata klassides” (samas, 310).

Malinowski käsitlusest saab välja tuua ainult kaks momenti, mis puudutavad seda, kas vaikimist peetakse ebaviisakaks. Esiteks sisutu üldistus ühiskondade kohta: “Kahtlemata varieerub see suuresti vastavalt rahva iseloomule” (Malinowski 2020: 310) – lause, millest

eestikeelses tõlkes jäi välja teine pool, et see "jääb tõseks üldise reeglina" (Malinowski 1923: 314); ja teiseks eristus ühiskonna sees: "harimata klassidele" eeldatavasti vastanduvad "haritud klassid", kelle kohta Malinowski ei ütle midagi. Viimane seik võimaldab parimal juhul püstitada retoorilise küsimuse: kui metslaste ja harimata klasside jaoks tähendab sõnaahtrus (*taciturnity*) "ebasõbralikkust, liiati otseselt halba iseloomu" (Malinowski 2020: 310), siis *kas tsiviliseeritud rahvaste ja haritud klasside jaoks tähendab sõnaahtrus sõbralikkust ja head iseloomu?* See naljaviluks, esiotsa isegi Malinowski pilamiseks, esitatud küsimus saab üllataval kombel Rossilt *jaatava* vastuse.

Nagu nägime seltskondlikkuse osas, iseloomustab Malinowski väljavaade vestlusest, milles kõneleja ja kuulaja suhe on ebasümmeetriline ja "lingvistiliselt aktiivsele inimesele saab osaks suurem sotsiaalne nauding ja eneseülendus" (Malinowski 2020: 311), sugugi mitte tavalist vestlust normaalsete inimeste vahel, vaid "vampiiride" omavahelist läbikäimist. Selline on mitte ainult "vaimsete invaliidide" läbikäimine, vaid ka laste oma:

Kas inimesed saavad kokku ainult selleks, et suhelda ja üksteise seltskonda nautida? Sugugi mitte. Läbinägeliku silma jaoks on suur osa ühiskondlikust elust looritatud rabelus laiendada oma isiksust teiste arvelt. Üks sööb teist nagu metsloom. Lapsed, kelle loomus lasub pinnale lähemal, üritavad varjamatult pöörata oma mängukaaslasti imetlejate ringiks, kasutada neid oma tunnete tugevdamiseks. Nad võistlevad teravalt kaaslaste ja täiskasvanute tähelepanu nimel. (Ross 1920: 109)

Väikesed poisid mängivad, et nad on suuremad, kui nad on, teevad igasuguseid trikke karjudes innukalt "Vaata!", kui nad seisavad pea peal või ripuvad kuskil. Nad võistlevad üksteisega ärplemises, teevad julgustükke, mängivad lõuapoolikut, suurustavad oma imeliste saavutuste ja nappide pääsemistega. Sealjuures "[O]n tähelepanuväärne, et poiste praalivad valed on tavaliselt seotud sellega, mida nad teevad, samal ajal kui tüdrukud on valmimad valetama asjadest, mida nad omavad" (samas).

Mõned ei arene kunagi sellest lapsikust staadiumist kaugemale. Mulle meenub üks kaval noor juhendaja ülikoolis, kes oli igas vestluses selgelt hõivatud muljega, mida ta [teistele] jätab. Kui ta oli ühe epigrammiga maha saanud, võisid näha teda usinalt järgmist ette valmistamas, vahepeal sinu

märkustele vähimatki tähelepanu pööramata, kui need just ei nõretanud komplimentidest. See elukogemusteta monologiseerija käis oma tuttavatega ringi nagu üürileandja, kes kogub renti ja siis taandub oma urgu, et õnnitleda ennast imetluse puhul, mida ta uskus end [teistes] äratavat. (Ross 1920: 115)

Selline monologiseerija “armastab kuulda isennast rääkimas”, aga vestlusega on selline lugu, et “[K]ui kasvõi ühel osalisel puudub austus teiste vastu, head kombed, või armastus tõe vastu, mis ületab enesearmastust, siis muutub arutelu ilutulestikuks, poksivõistluseks või monoloogiks” (Ross 1920: 290). Väärib kolmandat korda rõhutamist, et just selline on kirjelduse järgi Malinowski faatiline osadus, milles osalejad armastavad nii väga kuulda iseennast rääkimas, et nad on nõus kuulama pealt teisi samasuguseid kuulamas iseennast rääkimas, ja tulemuseks on – Jean Piaget’ tabavat fraasi kasutades – *kollektiivne monoloog* (vt Harris 1996: 168–169). Ja nüüd vastandus:

Heade kommete roll on suhkurdada ühiskondlikku läbikäimist, kustutades või rafineerides võitlust “mina”-de vahel. Hea kasvatusel [inimesed] väldivad selliseid ärritajaid nagu riiete silmatorkavus, kõne valjus, uhkustamine, enesega eputamine, vestluse monopoliseerimine, väitlus, ebaviisakus, või teiste alandamine. Parimad kombad nõuavad oma isemuse taotluste pidevat allutamist teiste isemuste taotlustele. Kui kõik ringis toimivad selle standardi kohaselt, muutub lävimine kõige kõrgemal määral nauditavaks, eeldusel, et kokkusobivus eksisteerib. (Ross 1920: 113)

Selliseid häid kombeid omistas Ross oma kaasaegsetele USA lõunaosariikides, kus “erinevate egode nõuete harmoniseerimisest sai kaunis kunst” (samas). Hästikasvatatud lõunaosariiklane “laseb vestlusel võtta mis iganes suuna see soovib, alati sinu juhtimisele vastu tulles ja oma eelistusi alla surudes” (samas). Vastandiks ülevaated kõneleja isiklikest vaadetest ja eluloost, “mida kuulaja [kuulas] üksjagu kammisetult ja veidi varjatud kärsitusega” (Malinowski 2020: 310–311). Ühel juhul tulevad vestlejad üksteisele vastu ja lasevad vestlusel joosta, kuhu vestlus joosta tahab, teisel juhul ajab iga osaleja justkui pidevalt stardijoonel naastes või parimal juhul ringiratast liikudes oma joru ja “vestluseks” võib asja nimetada kõrvaltvaatleja, nt etnoloog, kes ei tea, millest jutt käib, aga saab aru, et jutt käib.

Veel kiidab Ross 18. sajandi Prantsusmaal kõrgklassi poolt lihvitud kombeid, neid täpsustamata, ja märgib, et Lõuna-Ameerikas

on hajali levinud "vanem, ebaisekas, aga vähem sümpateetiline komme, mis kasvas üles Hispaania hidalgode [alamaadlike] seas" (samas, 113). Ühisnimetaja selliste kommete juures on see, et neid sepiastasid "jõudeklassid" (*leisure classes*) ja seejärel "nõrgusid" (*percolate*) need alamatele ühiskonnaklassidele. Umbes nagu *trickle-down economics*, aga kommete vallas. Näideteks toob Ross selle, kuidas vene aadlikud vahendasid lääne standardeid vene lihtrahvale ja "Bushido, Jaapani moraalkood, mis pärineb samuraidelt" (Ross 1920: 569). Viimane seletab möödaminnes Jaapani viisakuskommete äärmuslikku rangust: samurai oli alati relvastatud ja "väikseimgi solvang möögatute poolt maksti kätte torkega", "Mööduv möögamees võib talupoja maha lõigata kasvõi selleks, et uue mööga tera järgi proovida", mistõttu "[J]aapanlaste viimistletud viisakus tuletab meelde aega, mil ülialandlikud kombesid olid elu ja surma küsimus" (Ross 1920: 126).

Muuhulgas teeb Ross selge eristuse, mis on faatilise osaduse puhul hädasti vajaka: "Viisakuse [...] funktsioon ei ole parendada suhteid suguseltsi, sõprade või seltsikaaslaste vahel, vaid vähendada hõõrumist võõraste, kolleegide või rivaalide vahel" (Ross 1920: 113). Malinowski ei täpsusta, kas tema faatilises osaduses osalevad isikud on võõrad, tuttavad, sõbrad või lähedased. Sajandi jooksul on mõistet ühel või teisel viisil rakendatud kõigile. Samas on päevselge, et sõprade ja lähedastega ei ole tarvidust olla viisakas ja pidada arvet selle üle, mis on sünnis või mitte. Eneseunustus (*self-abandon*) on Rossi järgi "sõpruse kauneim õis" (Ross 1920: 109).

Millised on siis kõrgklassi vestluskombesid? "Päriliku kõrgklassi" isiklik ideaal on olla "uhke, helde ja heatujuline"; võimu ja rikkusesse sündinud privilegeeritud ühiskonnaliikmed näitavad üles "iseloому iseseisvust, kõne otsekoheisust, kommete lihtsust ja hoiaku väärikust" (Ross 1920: 341). Sellised iseloomustused ei ole lõpuni positiivsed ja ülistavad; Ross kirjeldab ka "antisotsiaalset upsakust", mis kasvab "kaks või kolm põlvkonda raskest tööst eemaldunud" perekonnas "nagu seen surnud puul" (samas, 382). Igal juhul on selge, et vestluskommete lihvimine ja "hea kasvatus" käivad koos kui asjad, mis on ennekõike lubatud neile, kes elatise nimel töötama ei pea:

Jõudeklass pühendab alati rohkesti tähelepanu ühiskondliku läbikäimise kunstidele ja kultiveerib impulsse, mis on kohased nauditavale lävimisele.

Need, kes on “kommetesse sündinud”, jälestavad uusrikkaid, sest neil puuduvad “kõrgest soost” rahva kombekohased ennast-märkamatuks-muutvad (*self-effacing*) viisid, ja väidavad, et ainult tõuaretus võib vormida džentelmeni või leedi. Kui jõukus nihkub uutele perekondadele, siis saab väärikusest, vaikusest ja viimistlusest vanema osa väärtustatud vara. (Ross 1920: 352)

Jutukale “harimata klassile”, vastandub seega vaikne ja väärikas aristokraat ja džentelmeni-ideaal – käitumiskood või standard, mis on meeldivate ühiskondlike suhete jaoks kõige soodsam, aga mida arendavad ja edastavad romaanid (Ross 1920: 568). Progressiivse mõtlejana jääb Ross optimistlikuks, et “[K]ui massid edenevad majanduslikult ja vastavad kirikule, koolile ja heale lugemismaterjalile”, siis hakkavad nad imiteerima “viisakate inimeste” (*gente decente*) käitumist just nagu “[I]nglaste ja ameeriklaste jaoks on kümblemises, välisportides, kõne otsekoheuses ja vastumeelsuses hooplemisele olnud tempotegijaks inglise aristokraatia” (Ross 1920: 569). Sada aastat hiljem ei aseta sellisele väljavaatele mitte keegi enam ammu lootusi, aga “faatilise osaduse” asemel *head vestlust* eelistaks tõenäoliselt enamik meist, isegi kui antropoloogi mõiste on tundmatu.

Toiduosadus ja muud seigid

Viimaks esineb Rossi teoses momente, mis seletavad vähemtähtsaid pisiasju Malinowski tekstis. Põhiline neist puudutab toiduosadust, mis on niivõrd arusaamatu, et eestikeelsest tõlkest jäeti see üldse välja, nagu ka “vaikuse murdmine”, mispuhul tasub lauset tõlgendades arvestada originaali: “The breaking of silence, the communion of words is the first act to establish links of fellowship, which is consummated only by the breaking of bread and the communion of food” (Malinowski 1923: 314). Tõlkes: “sõnaline suhtlus on esimene tegu, et luua vendlussidemed, mis tipnevad leiva jagamise ja ühise söömisega” (Malinowski 2020: 310). Neisse vähestesse sõnadesse on kätketud üsna palju.

Esiteks tuleb käsitleda *osadust*. Seda sõna tundmata on hiljutisse tõlkesse tekkinud faatiline osadus (*phatic communion*) kui “faatiline

suhtlemine" (s.t *phatic communication*). Seda võib pidada sisuliseks eksimuseks, sest Malinowski kasutab faatilist osadust seletades sõna "suhtlemine" suisa kaks korda: faatiline osadus "ei täida mingit ideede edasiandmise [*communicating*] eesmärki" (Malinowski 2020: 312); "Tõepoolest alati ei pea olema või vahest ei tohigi olla midagi edasi anda [*anything to communicate*]" (Malinowski 2020: 312). "Faatiline suhtlemine" tekitab sarnase reduplikatsiooni nagu "faatiline kõne" (*phatic speech* – kõneline kõne): suhtlemine ilma suhtlemiseta.

On tõenäoline, et Malinowski kasutas sõna "osadus" nimme seda suhtlemisest eritlemiseks. Asjalugu keerukustab see, et Malinowski näib kasutavat seda sõna väga spetsiifilises tähenduses, mis ilmneb faatilise osaduse keskses määratluses: tegu on "sedalaadi kõnega, milles ühtsussidemed luuakse pelgalt sõnu vahetades" (Malinowski 2020: 311). Siin tuleb rõhutada *sõnade vahetamist* (*the exchange of words*), mis osutab võimalusele, et Malinowski kasutab sõna "osadus" sarnases algupärases tähenduses nagu Immanuel Kant oma kategooriates sõna "kogukond" (*community*).

Nimelt seletab Kant, et kogukonna mõiste hõlmab kahe ladina-keelse sõna tähendust: *communio* ja *commercium* (vt Kant 1855: 158). *Commercium* tähistab Rooma seaduses tõsiasja, et seadused kehtivad ainult kogukonna liikmetele ja võõrad on ilma igasuguste seaduslike õigusteta. Faatilises osaduses on seaduste asemel selles rollis keel: "Võõras, kes ei oska keelt rääkida, on kõigi metslaste silmis loomulik vaenlane" (Malinowski 2020: 310). Täheleb, kogukonna moodustab see osa ühiskonnast, kellega on võimalik sõnu vahetada, kes nt oskavad tervitusvormelile kohaselt vastata. S.t, et lõpuks on faatiline osadus sünonüümne väljendiga "sõnavahetus", täpsemalt, et vahetatakse *ainult* sõnu, ja tegu ei ole "ideede edasiandmisega".

Kahetsusväärset jäi tõlkest välja ka "vaikuse murdmine" (*the breaking of silence*), mis on üks enimsiteeritud momente Malinowski tekstist, sest sellega on orgaaniliselt seotud ka väljend "jäa murdmine" (*breaking the ice*), millega omakorda on seotud kujund "jäine vaikus" (*icy silence*). "Leivamurdmine" (*the breaking of bread*), millest tõlkes sai pelgalt "leiva jagamine", on samuti üks võimas kujund, mis sunnib mõtlema osaduse kristlikule tähendusele – *communion* on ka "armulaud", s.t Jeesuse ihust (leivatükist või

küpsisest) *osa võtmine* altari ees. See kujund meelitab faatilist osadust võrdlema kristliku rituaaliga, aga mingi sügavama mõtte jälitamist pärsib lihtsam seletus, et Malinowski laenas sõnastuse Rossilt, kes kirjutab, et “usulised pidusöömingud on meeldivad, sest nad on sündmused, milles on ohtralt ühiskondlikku naudingut” (Ross 1920: 55). Ross kirjutab, et koos söömine ja joomine elustab häid tundeid ja pidusöömingud asetavad osalisi sõbralikku meelelaadi:

Isegi praegu, kui me soovime sõlmida vendlussidemeid või sütitada inimesi osalema üllastes ettevõtmistes, koguneme nendega ümber banketilaua. Tõepoolest, “murda leiba koos” omab sümboolset, isegi müstilist, tähendust, ja me ei istuks söömiseks maha nendega, keda me soovime välistada. (Ross 1920: 398)

Teisisõnu, võõrastega me naljalt ühte lauda ei istu või kui istumegi, siis peagi pole nad enam võõrad. Üleüldse võib pidada kahtlaseks Malinowski üldistust, et “[V]õõras, kes ei oska keelt rääkida, on kõigi metslaste silmis loomulik vaenlane” (Malinowski 2020: 310), rääkimata sellest, et see oleks mingi üldreegel, mis rahvuste lõikes vaid natuke erineb. “Kui nad just ei kahtlusta nõidumist, on loodusinimesed palju sallivamad võõraste kommete suhtes kui tsiviliseeritud inimesed” (Ross 1920: 226). Või nagu täpsustas Malinowski ise oma doktoritöös: “Isegi sõbralike võõraste puhul on mängus kindel kogus usaldamatust – musta maagia ja pahatahtlikkuse kahtlustamist” (Malinowski 1913: 165).

On võimalik, et Malinowski pidi täpsustama, et võõraste inimeste vaenlasteks pidamine erineb rahvuste lõikes, sest isegi Ross toob täpselt vastupidise näite, kuidas Kreeka kultuuris arenes välja terve hulk traditsioone, mis olid seotud võõraste, külaliste ja külalis-sõpradega (vt Ross 1920: 83). Samuti viskab Malinowski võõravaenule kaikaid kodaratesse Rossi lemmiknäide: 1917. aasta revolutsioonid Venemaal, millest Ross muideks kirjutas terve uurimuse (vt Ross 1921).

Vene revolutsiooni esimestel päevadel olid inimesed joovastunud iseendast välja [*exalted out of themselves*]. Täiesti võõrad said kokku ja äkitselt ajasid juttu nagu vanad sõbrad. (Ross 1920: 397)

Avalikel kohtumistel ja kõnelustel ei olnud lõppu. Inimesed liikusid terve pühapäev ühelt miitingult teisele ja ei väsinud kuulamast väljaütlemisi, mis varem oleks kõnelejale maksnud vabaduse. (Ross 1920: 47)

Selle näite iva on muidugi universaalsem: see "äkiline vendlus, mis tuleb esile katastroofi tundidel" (Ross 1920: 105) on tuttav enamikule inimestele. Ameeriklased meenutavad heldimusega 11. septembrile järgnenud kahte nädalat New Yorgis, mil inimesed käitusid samamoodi, tegid võõrastega juttu nagu vanade sõpradega. Mingil määral ilmestab see igat katastroofi, ka 2020. aasta kevadet. "Sõnade sidekude, mis ühendab laevameeskonda halva ilmaga" (Malinowski 2020: 312) seob ka sõdureid kaevikus (Ross 1920: 105) ja miks mitte ka tervet rahvastikku pandeemia ajal.

Kokkuvõte

Nii mõndagi Malinowski faatilise osaduse mõiste juures on sada aastat jäänud arusaamatuks. Kuidas on hirm ja riiakus seotud seltskondlikkusega? Kuidas sõltub seltskondlikkus tundmustest nagu edevus, ambitsioon, ning võimu- ja rikkuseiha? Miks on faatiline osadus, nagu Malinowski seda kirjeldab, selline edevuse laat, milles kõige rohkem suud pruukiv osapool saab suurema osa ühiskondlikust naudingust ja eneseülendusest? Mis pagana asi on "toiduosadus" ja kas sel on midagi pistmist kristliku armulauaga? Neile küsimustele on Rossi "Sotsioloogia põhimõtete" kaudu võimalik anda rahuldavad vastused.

Hirm ja riiakus on seltskondlikkusega seotud vaid nii palju, et varajane etnograafiline kirjeldus pidevalt sõjajalal elavatest hõimudest võis Malinowskile, vaid mõned aastad pärast esimest maailmasõda kirjutavale endisele Austria-Ungari impeeriumi asukale, tunduda loomuliku asjade seisuna. Edevus, ambitsioon, ning võimu- ja rikkuseiha esinevad seltskondlikkusega seotud tundmustega ka Herbert Spenceri ja Alexander Shandi kirjutistes, aga tõenäoliselt noppis Malinowski nad üles ühelt Rossi leheküljelt mis kirjeldab, kuidas neist tundmustest motiveeritud inimtüübid, umbes nagu Theophrastuse karakterid, sõltuvad imetjeate seltskonnast.

Viimaks ilmneb, et selline läbikäimine, mida Malinowski nimetab

faatiliseks osaduseks, milles üks osapool mõtlematult räägib ja teine kuulab, aga kaasa ei mõtle, ning siis vahetavad rolle, ei ole sugugi mitte normaalne vestlus, vaid selliste “vampiiride” läbikäimine, kes on Rossi järgi niivõrd tüütud, et normaalsed inimesed väldivad neid ja tagajärjena pole neil kellegagi vestelda peale sarnaste monologiseerijate. Neile, kes ennast kiitmast ei väsi või ainult oma joru tahavad ajada, jääb lõpuks vaid omasuguste seltskond.

Lõpetuseks tuleb nentida, et artiklisse ei jõudnud *kõik* kokkupuutepunktid Malinowski faatilise osaduse ja Rossi sotsioloogia vahel. Käsitlemata jäi näiteks see, et Malinowski faatilises osaduses on rõhk “jaatusel ja nõusolekul, sekka vahest mõni üksik vastuväide, mis loob antipaatiat sidemed” (Malinowski 2020: 310), aga Rossi järgi tekitavad antipaatiatidemeid huvide konfliktid. Või, et Malinowski põhjal on inimeste ainus ühisosa justkui keel, samas kui Rossi järgi võib iga asi olla n-ö *group-maker*. Või miks üldse “hulk inimesi istub külas lõkke ümber” (Malinowski 2020: 309) – mispuhul Rossi vastus on *tulemaagia!* Neid ja muid faatilisi troope analüüsib autor peagi oma lõputöös Malinowskist ja Jakobsonist lähtuvate semiootiliste teooriate kohta.

Kirjandus

- Bateson, Gregory 1969. *Metalogue: What is an instinct?* – Sebeok, Thomas A.; Ramsay, Alexandra (eds.). *Approaches to Animal Communication*. The Hague; Paris: Mouton, 11–30.
- Brown, Penelope; Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness: Some Universals In Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Darwin, Charles 1872. *Expression of the Emotions in Man and Animals*. London: John Murray, Albemarle Street.
- Gailit, August 1928. *Toomas Nipernaadi: romaan novellides*. Tartu: G. Roht.
- Grice, H. P. 1975. *Logic and Conversation*. – Cole, Peter; Morgan, Jerry L. (eds.). *Syntax and Semantics*. Vol. 3: *Speech Acts*. New York, etc.: Academic Press, 41–58.
- Harris, Roy 1996. *Signs, Language and Communication: Integrational and segregational approaches*. London; New York: Routledge.
- Isurin, Ludmila; Furman, Michael; White, Kate 2015. Talking to a stranger: Linguistic and non-linguistic behavior of Russian immigrants during 2010 US Census. *Language & Communication* 40: 38–51.
- Kant, Immanuel 1855. *Critique of Pure Reason*. Translated by John Miller Dow Meiklejohn. London: Henry G. Bohn.

- Mahaffy, John Pentland 1892. *The Principles of the Art of Conversation*. Second Edition. Philadelphia: The Penn Publishing Company.
- Malinowski, Bronislaw 1913. *The Family Among the Australian Aborigines: A Sociological Study*. London: University of London Press.
- 1921. Review of *The Group Mind* by William McDougall. Cambridge: Cambridge University Press. *Man* 21: 106–109.
- 1922. *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge & Kegan Paul, Ltd.
- 1923. The Problem of Meaning in Primitive Languages. – Ogden, C. K.; Richards, Ivor A. *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 296–336.
- 2020. *Maagia, teadus ja religioon ning teisi esseid*. Tõlkinud Olavi Teppan, järelsõna Toomas Gross. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- McDougall, William 1916. *An Introduction to Social Psychology*. Tenth Edition. London: Meuthen & Co.
- Rebane, Rasmus 2019. Malinowski mõiste "faatiline osadus" kontekst. *Acta Semiotica Estica* XVI: 99–113.
- Ross, Edward Alsworth 1920. *Principles of Sociology*. New York: The Century Co.
- 1921. *The Russian Bolshevik Revolution*. New York: The Century Co.
- Ruesch, Jurgen 1972[1953]. Synopsis of the theory of human communication. – Sebeok, Thomas A. (ed.). *Semiotic Approaches to Human Relations*. The Hague; Paris: Mouton, 47–94.
- Shand, Alexander F. 1914. *The Foundations of Character: Being a Study of the Tendencies of the Emotions and Sentiments*. London: Macmillan and Co.
- Spencer, Herbert 1876. The Comparative Psychology of Man. *Mind* 1(1): 7–20.
- Stenström, Anna-Brita 2014. Avoid silence! Keep talking! Pragmatic markers as phatic devices in teenage conversation. *Functions of Language* 21(1): 30–49.
- Symmons-Symonolewicz, Konstantin 1959. Bronislaw Malinowski: Formative Influences and Theoretical Evolution. *The Polish Review* 4(4): 17–45.
- Thornton, Robert J.; Skalniĳ, Peter 1993. Introduction: Malinowski's Reading, Writing, 1904–1914. – Thornton, Robert J.; Skalniĳ, Peter (eds.). *The Early Writings of Bronislaw Malinowski*. Translated by Ludwik Krzyżanowski. Cambridge: Cambridge University Press.

Värvi semiootikast visuaalkunstis

Krista Simson

Eesti keeles on võimalik värvi ja värvuse kohta kasutada kaht eri sõna. Artiklis käsitletakse värvust kui füüsikalist nähtust ja värvi kui tähendusloome vahendit, toetudes Vassily Kandinsky, Ludwig Wittgensteini ja Fernande Saint-Martini töödele. Värvi roll kujutavas kunstis on eriline – värv on vaieldamatult üks visuaalse väljenduse põhivahendeid ja seeläbi ka visuaalse loome ja taju algühikuid. Autor väidab, et selleks, et visuaalset märgisüsteemi saaks semiootilises mõistes keelena analüüsida, on vältimatu, et nii tähenduse loomiseks kui selle tõlgendamiseks kasutataks ühtesid ja samu elementaarühikuid.

Märksõnad: värv, värviteooriad, värvisemiootika, Kandinsky, Wittgenstein, visuaalkunstid, tähendusloome

Artikkel käsitleb üht kõige tähelepanuväärsematest visuaalsetest süsteemidest – värvi. Visuaalkunsti seisukohalt on värv nii poeetiline kui semiootiline ressurss. Et mõista värvi osa visuaalses märgisüsteemis, analüüsitakse artiklis erinevaid probleemiasetusi värvimudelitest ja -tajust värvi kontseptsioonini ja värvi rollini visuaalsemiootikas, lähtudes eelkõige sellistest värviprobleeme käsitlenud autoritest nagu Vassili Kandinsky, Ludwig Wittgenstein ja Fernande Saint-Martin.

Värv, füüsikaline nähtus või reaalne aines, on visuaalkunsti algmaterjal. Teel nägemisest taju, tunnetuse ja tõlgenduseni, muutub värv vaataja jaoks konkreetsest muljest üldistavaks ja abstraktseks mõisteks. Värvi performatiivsete võimaluste kirjeldamiseks ning empiiriliste seoste leidmiseks loominguilise ja tõlgendava protsessi erinevate tegurite vahel on vaja ennekõike eristada visuaalkunsti põhielemendid, mis võimaldaksid teose detailset analüüsi, vältides kirjelduste langemist metafüüsiliste spekulatsioonide või kirjanduslike üldistuste valdkonda. Et visuaalset väljendust ja tõlgendust kui märgisüsteemi saaks keelena analüüsida, on vältimatu, et nii tähenduse loomiseks kui selle mõistmiseks kasutataks samasid

elementaarseid algühikuid.

Käesolev kirjutis ei süüvi analüütilise filosoofia ega esteetika probleemidesse, vaid käsitleb värvitaju kui psühholoogilist universaali ja visuaalkunsti algelementi ennekõike kujutava kunstniku vaatenurgast, jättes teadlikult kõrvale värvile omistatud konventsionaalsete tähenduste analüüsi ning rahvuslike “värvikeelte” ja värvikeele n-ö sotsiaalsete “murretega” seotud küsimused.

Värvus ja värv

Värvus on oma olemuselt füüsikaline nähtus. Artiklis käsitletakse värvust füüsikalise (elektromagnetilisel kiirgusel põhineva) fenomenina, värvi aga teadliku valiku, sõnalisena vormistatud otsuse või reaalse materiaalse ilminguna. Tammert defineerib värvust kui valguskiirguse omadust, mis avaldub eri kiirguste visuaalses eristatavuses (2006: 195) ning värvi kui “valguse kindla spektraalse kvaliteedi poolt esile kutsutud ja silma poolt vahendatud nägemisaistingu elementi” (samas), ehk siis ühel juhul on tegemist valguskiirguse omaduse, teisel aga juba silma kaudu vahendatud nägemisaistingu elemendiga. Värviaistingu abil tajutud värvus vormistatakse kontseptsiooniks, mida võiks siinkohal selguse huvides, nagu ka reaalselt olemasolevat pigmenti, nimetada värviks. Värviaisting on psühholoogiline fenomen, mis põhineb füüsikalise stiimuli tajumisel ja on ilmselgelt subjektiivne. Psühholoogia, mis uurib värvitaju, opereerib terminitega nagu kromaatilisuus (värvitoon ja küllastus), eredus ja heledus. Värvust ja värvi uurivate distsipliinide vahele asetub psühhofüüsika, mis kasutab mõisteid nagu värvsus, heledus ja objekti peegeldusvõime. Kas värvimudelite puhul tuleks rääkida värvustest või värvidest? Eelnevast võiks järeldada, et Newtoni värviteooria puhul on tegemist värvuste, Wittgensteini teooria puhul värvidega.

Newtoni kuulsal prismakatse eesmärk oli uurida, miks erinevaid värvusi nähakse:

Kui pinnalt lahkub palju eri värvi osakesi (kiiri), siis Newtoni oletuse kohaselt määrab värvi see kiirtekimp, mis on teistega võrreldes intensiivsem. Valguse osakesed ise ei ole värvilised, kuid neis on olemas dispositsioon (seadumus) või võime kutsuda esile värvitaju. (Allik 1989: 474)

Newton oli ka esimesi, kes hakkas uurima, mida tähistavad igapäevases keelepruugis sõnad “punane”, “kollane”, “roheline” jne (samas). Värvinägemise bioloogiline funktsioon ei ole pinnapeegelduse tuvastamine, vaid tajukategoriate komplekti pakkumine, mida saab erinevates tingimustes objektide suhtes stabiilselt rakendada (Thompson 1995: 25). Mattheni (1992) ettepanekul võiks objektiivsuse huvides eristada kahte kvaliteedilt erinevat värviruumi: üks neist oleks fenomenaalne värviruum (*phenomenal space*), mille funktsioon on pinnapeegelduste tuvastamine, teine distaalne värviruum (*distal quality space*), mis sisaldab spektrilisi peegeldusi (Thompson 1995: 9). Fenomenaalne ruum võib sel juhul sisaldada struktuuri, mis distaalse värviruumi sisust erineb – eriti arvestades, et enamik värvikontseptsioone põhineb värvinägemise fenomenaausel struktuuril (samas). Fenomenaalse värviruumi puhul võiks sel juhul rääkida värvidest, distaalse värviruumi puhul värvustest.

Värv ja kujund

Võib väita, et värv on visuaalkunsti primaarne semiootiline ressurss. Värvil ei ole kindlat kuju, nii peab värv “kuju” kujundilt, objektilt või geometriliselt vormilt laenama. Nii võib teha järelduse, et värv ja kujund on praktiliselt lahutamatud. Kujundi ja värvi puhul on ühelt poolt tegemist olemusliku seotuse (kujund esitab värvi) ja teisalt kontseptuaalse isoleeritusega. Värv vajab olemasoluks kujundit (n-ö värvilaik on lihtsalt organiseerimata vorm ja sellisena tähenduslik) ja selle alusel võiks värvi mõningal määral visuaalkunsti “teiseseks” elemendiks pidada, kui just kujund, omakorda, ei oleks alati mingit värvi (ka must ja valge on värvid). Värv on kujundiga vahetult seotud, värv väljendub läbi kujundi – ei saa, Wittgensteini parafraaseerides, olla värvitud kujundit. Värvivormi duaalsust visuaalsete esituste süsteemi alusena on rõhutanud ka Vasarely (Saint-Martin 1990: 8, viitab Vasarely 1970). Nii võiks vähemalt värvi ja vormi primaarsuse või sekundaarsuse küsimuse tasapinnalise visuaalkunsti puhul põhimõtteliselt olematuks kuulutada. Loomulikult võib visuaalkunsti puhul ühe või teise mõju olla emotsionaalselt domineeriv. Visuaalkunstis on värv jõuline žest.

Et paljude pildiliste kujutluste, nagu näiteks unenägede või psühhootiliste hallutsinatsioonide värvimaailm võib olla organiseerimatu ja vormitu, on värvikasutus ja -taju kunstiteoorias sageli peetud puhtalt emotsioonil põhinevaks ja seetõttu visuaalse kogemuse teiseks kvaliteediks: värv on ohtlik või triviaalne või mõlemat ja seetõttu seda ei saa primaarseks või konstruktiivseid lahendusi võimaldavaks pidada (Batchelor 2007: 23). Ka Aristotelese osutamine kujundi ja värvi opositsioonile – *disegno versus colore* – on taandatav vastuolule tunnete ja mõistuse, süvitsimineku ja pealiskaudsuse vahel.

Formalism tähendab kunstiajalooliselt väljakujunenud mõiste kohaselt vormi domineerimist sisu üle. Vormiotsingute ja vormiga eksperimenteerimisega on enamjaolt tegemist ka nende kunstisuundade puhul, kus sisu vormi üle silmnähtavalt valitseb. Nii, nagu Wittgenstein räägib keelemängudest¹, on kunsti puhul (sealjuures ka kontseptualistliku kunsti puhul) tegemist vormimängudega.

Siinkohal võib väita, et visuaalkunsti teose esmased väljendusvahendid on selle ikoonilised elemendid: värv, vorm, nende mahtude ja paiknemise suhted. Protsessid, mis võimaldavad “vormi ära tunda” ehk esitatud kujundeid lihtsamateks geomeetrilisteks kujunditeks taandada, on nägemisaparaati sisse ehitatud (isegi sel määral, et vaatevälja külgede poole kujundid hajuvad).

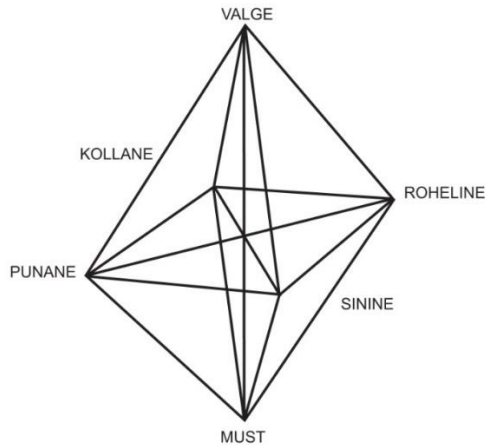
Samalaadset eesmärki teenib ka selline ilming nagu värvikonstantsus – nägemismehhanismi evolutsioonis välja kujunenud kohanemisviis. Valguse muutustest tingitud värvi tooni, küllastusastme ja heleduse muutused ei liiguta tavaliselt värve ühest värvikategooriast teise (Thompson 1995: 23). Selle alusel on väidetud, et värvinägemise bioloogiline funktsioon on pigem värvikategooriate genereerimine, et tajude abil tegevust suunata. Olukorras, kus nähakse ühtlaselt värvitud eset osaliselt eredalt valgustatuna ja osaliselt varjus, tundub, et objekt säilitab oma värvi kogu pinna ulatuses – värvi ei pea seetõttu teisiti nimetama. Tänu värvikonstantsusele on värv võimeline kandma sümboolseid ja narratiivseid tähendusi.

---

¹ Võib ka ette kujutada, et kogu sõnade tarvitamisprotsess keeles [...] on üks neist mängudest, mille abil lapsed emakeelt õpivad. Ma nimetan neid mängu “keelemängudeks” ja räägin primitiivsest keelest mõnikord kui keelemängust. [...] Ka tervikut, mille moodustavad keel ja tegevused, millega see on läbi põimunud, hakkab ma nimetama “keelemänguks”. (Wittgenstein 2005: 21–22)

Värvimudelid

Idee, et värvide vahel eksisteerivad kontseptuaalsed korrastusprintsüübid, on vormistatud erinevate geomeetriliste värvimudelitena. Geomeetriat ei saa siiski pidada värvide eraldamise sisuliseks aluseks (Westphal 1987: 95). Geomeetrilised värvimudelid luuakse sageli reaalseid värvisuhteid lihtsustades või moonutades; võrdsustades, näiteks, värvidevahelised intervallid. Höfleri värvioktaeeder (joonis 1) väljendab ühelt poolt värvikogemuse struktuuri, teisalt võimaldab praktiliselt kujutleda ühendusi ja suhteid, kuid see ei ole ainus võimalik värvigeomeetria. Hackeri väitel annab värvigeomeetria kriteeriumid värvimõistete rakendamiseks: “Värvuste oktaeeder [...] on värvisõnade grammatika märkimisväärne esitus just seetõttu, et grammatikareeglid on selle peale sõna otseses mõttes värvitud” (Mras 2017: 4).

Joonis 1. Höfleri oktaeeder 1883 (Gerritsen 1984: 38).

Meil on värvisüsteem ja meil on numbrisüsteem, rõhutab Wittgenstein. Värvide ega arve ei saa vaadelda neist süsteemidest täiesti sõltumatult. Need süsteemid on ruum, milles värvi ja arvu olemust analüüsida ja selgitada (Schulte 2017: 21). Kas värvisüsteem on avatud või suletud süsteem? Värvimudelitest lähtudes mängitakse

reeglina suletud süsteemis. Hume'i "kadunud sinise probleemile" mõeldes tundub võimatu, et värviring kui suletud süsteem mingil moel laieneks (Hardin 1988: xxxix), küll aga võib see "süveneda", "tiheneda", täpsustuda, kvalitatiivselt muutuda, kusjuures seda protsessi võib kujutada potentsiaalselt lõputuna².

Mitmed värvimudelid annavad tunnistust sellest, et on täiesti võimalik värve numbrisüsteemides kirjeldada. RGB-värvimudeli, aditiivse värvisünteesi puhul on tegemist värvustega. Kõik värvused saadakse kolme primaarvärvuse: punase (red, R), rohelise (green, G) ja sinise (blue, B) kombineerimisel. Baudrillard toob siin füüsikasse poeesiat: "valge valgus on lihtsalt kõikide värvide melodraamade lõplik lahendus" (Baudrillard 1990: 136). Peegelduva valguse, subtraktiivse värvisünteesi korral on kolmeks primaarvärvuseks tsüaan (cyan, C), magenta (M) ja kollane (yellow, Y). Kollase loob siinkohal mitte valgus, mida kollane peegeldab, vaid valgus, mida kollane ei peegelda. Nagu ütles juba Goethe: kollase puhul on sinist valgust "maha keeratud" (Westphal 1987: 81).

CMY-värvimudel on subtraktiivne mudel, sest valge (CMY:0,0,0) saadakse kõigi kolme värvi puudumisel. Kolme primaarvärvi seguna saadakse must (CMY:100,100,100). CMYK-mudelit eristab CMY-mudelist asjaolu, et trükitehnilistel põhjustel on lisatud puhas must (CMYK:0,0,0,100) – K (key).

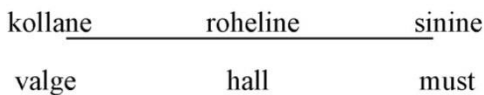
NCS-i värvimudeli värvid on alati kromaatilised. Kromaatiline värv sisaldab teatud protsenti musta, teatud protsenti valget ja teatud protsenti kromaatilist värvi, kusjuures nende kolme liidetava summa on 100%. Ideaalsed kromaatilised värvid, n-ö "puhtad" värvid on need, mille värviprotsent on 100 (must ja valge = 0). Kromaatilise ulatuse telg hõlmab reprodutseerimisel võimaliku potentsiaalse värvivaliku, mis on inimese nägemisruumi ulatusest tunduvalt vähem. Fernande Saint-Martin defineerib kromaatilisust spetsiifilise sensoorse omadusena, mis eraldab värvi teistest värvidest seda eristades või teisele värvile vastandades (Saint-Martin 1990: 35).

---

² "Sinise kadunud varjund" on Hume'i toodud näide tõestamaks, et on hüpoteetiline võimalus, et mõistus suudab genereerida idee kujutletavast värvist ilma, et oleks seda eelnevalt mingil moel tajunud.

Värviteljed

Värvide isoleeritus on kontseptuaalne. Lisaks värvimudelite iseseisvate osadena võib värve kujutada erinevate vektoritena või telgedel üksteise poole, või, vastupidi, üksteisest eemale liikuvat. Need teljed on kollase–sinise, kollase–punase, punase–sinise ja musta–valge telg. Värvikeel on diskreetne, värvitelg pidev. Mööda mõttelisi telgi liikudes ei ole üleminekud ühelt värvitoonilt teisele praktiliselt märgatavad. Seeläbi on ka seletatav, miks roheline ja punane värv teineteisele vastanduvad. Punane ja roheline on kui ühe telje kaks otsa, neid ei saa näha samaaegselt samas kohas, samuti sinist ja kollast – need on üksteist vastastikku välistavad (Tammert 2013). Värvitelgede abil on lihtne põhjendada punase ja oranži ning sinise ja rohelse “sugulust” ning näiteks aduda, et sinine ja oranž liiguvad erinevatel värvitelgedel. Pruun ei asetu konkreetset ühelegi neist põhivärvide liikumist markeerivatest telgedest, sest vajab – visuaalkunsti seisukohalt vaadatuna – täiendavate komponentide lisamist. Pruuni valgust ei ole, pruun on pinnavärv (Westphal 1987: 48). Ruumilised mudelid, mis on küll Kandinsky värvide omavaheliste seoste kirjeldusest tunduvalt komplitseeritumad, sisaldavad sama loogikat, kuid juhtivad vähem tähelepanu üleminekute rohkusele. Olulisimad vastandite paarid on Kandinsky jaoks kollane–sinine ja valge–must (Kandinsky 2020: 62), mis ometi asuvad samal “teljel”. Horisontaalsed liikumised tühistavad teineteist vastastikku (Kandinsky 2020: 67) ja keskele tekib rahulik, aktiivsusetu värv, roheline või hall (joonis 2).

Joonis 2. Kollase–sinise ja valge–musta värvitelg.

Samuti annulleerivad teineteist ekstsentriline ja kontsentriline liikumine: kollase liikumine on Kandinsky järgi ekstsentriline, sinise liikumine kontsentriline (Kandinsky 2020: 62). Kui impressionistid-maastikumaalijad üritasid maalil edasi anda loomuliku valguse intensiivsuse ja varju suhet, mis on tavaliselt 40:1, pigmentide

komplektiga, mille intensiivsussuhe on enam-vähem 4:1 (Hardin 1988: 51), oli selle mulje saavutamiseks vaja suurendada kujuteldavat vahemaad skemaatilisel sinise–kollase joonel: valguse puhul tuli liialdada kollasega, varjude puhul siniste toonidega – valguse-varju kontrast asendati kromaatilise kontrastiga.

Wittgenstein ei loobu mõttest, et oktaeder on värvigrammatika osa (Heinrich 2017: 37), kuid lisab, et arvesse tuleb võtta ka läbipaistvust ja läbipaistvaid värvusi: niisiis lisandub skeemi veel üks telg – transpatsustelg (joonis 3). Sisuliselt võiks siin rääkida ka binaarsest opositsioonist valgus–pimedus. Valgus–pimedus on vastandlike väljendite paar, mis liigub “värviteljest” erineval teljel. Sümboolselt on valgust lääne kultuurides peetud “pimedusest pääsemiseks”, mistõttu on suhtumine valgusesse ja pimedusse tugevalt kallutatud (Arnheim 1974: 324).

Värvikontseptsioonid

Kuidas defineerida piiritlematut? Kuna värv ei esinda midagi konkreetset, on värvi rakendus piiramatut. *Värvil* ei ole ei kehastust, kuid, nagu J. S. Mill defineerib, “eksisteerib nähtus *sui generis*, mida nimetatakse värviks, ja mis, nagu meie teadvus kinnitab, ei ole mõne teise nähtuse eriline kuju” (Westphal 1987: 109). Värvialalüüsi puhul on värvi kontseptsioon sageli ainsaks pidepunktiks. On iseenesest olematu paradoksaalne, et värv kui visuaalkunsti kõige ikoonilisem väljendusvahend on nii “laialivalgus”, et seda tuleb sõna abil “piiritleda”. Ühelt poolt on värv kogetav ja tajutav puhtalt ikoonilisena, teisalt teeb seotus sõnaga värvist sümboli. Kord juba verbaalsusega seotud, lisandub värvile ridamisi literatuurseid tähendusi.

Ülesannete hulgas, millega nii visuaalsemiootika kui kunstifilosoofia tegelevad, on kunsti elementide liigendamine ja nende kontseptuaalsete mõistete kategoriseerimine. Et näiteks mõistete “punane” mingit kontseptsiooni rakendada, peab mõiste “punase” kategooriasse klassifitseerima – niisiis tuleb kindlaks teha, millised on kõnealusesse kategooriasse kuulumise kriteeriumid või tingimused. Värvikontseptsioonide loomiseks ei ole objektiivset meetodit. Füüsilised objektid tunduvad värvilised, kuid nad ei pea seda olema:

värvitaju stimuleerimiseks piisab nende spektraalpeegeldustest jms omadustest. Empiiriliste otsustuste tegemise praktikat ei õpi me reegleid õppides, kirjutab Wittgenstein, meile õpetatakse *otsustusi* ja nende seost teiste otsustustega (Wittgenstein 2000: §140). Otsustuste *tervikkogum* tehakse meile usutavaks (samas). “Kui me hakkame midagi uskuma, siis mitte üksiklauset, vaid tervet lausete süsteemi. [...] Pilt Maast kui kerast on *hea* pilt, ta õigustab ennast kõikjal, ka on see pilt lihtne” (Wittgenstein 2000: §141). Samuti toimib hästi värvioktaeder – terviku analoog. Kogemuse sidumiseks teiste kogemustega vajame lihtsat süsteemi. Värvil puhul vormistatakse kogemuse kontseptsiooni, sõna abil, aga viimase piirid on väga ebamäärased. Siiski teevad kontseptsioonid praktikate kirjeldamise võimalikuks.

Wittgenstein mängib mõttega leida värvi grammatiline representatsioon, konstruktsioon, millele värvikontseptsioonid toetuksid. Värvitunnetus on subjektiivne, sest värvid eksisteerivad vaid siis, kui saadud teavet lõpuks vaataja teadvuses tõlgendatakse. Wittgenstein: “‘Punane’ tähistab värvi, mis mulle sõna ‘punane’ kuulmisel pähe tuleb” – see oleks *definitsioon*. Mitte sõnaga tähistamise *olemuse selgitus*” (Wittgenstein 2005: §239). Värvikontseptsioonid on alati tinglikud. Värvimulje on ebapüsiv, sõnade abil vormistatakse selle piirid. “Punane laik näeb olemas olles teisiti välja kui mitte olemas olles – aga keel abstraherub sellest erinevusest, sest ta räägib punasest laigust, on see siis olemas või mitte” (Wittgenstein 2005: §446). “Laps teab, millist värvi tähendab sõna ‘sinine’. Mida ta seejuures teab, see ei ole sugugi nii lihtne” (Wittgenstein 2000: §545).

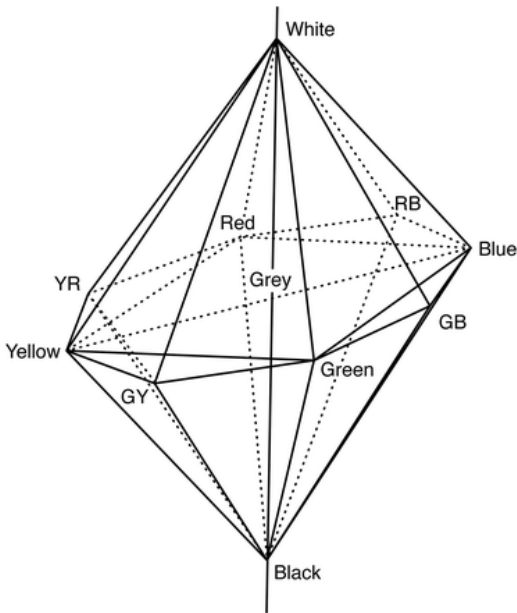
Värvil tähistava sõna tähendus peab olema stabiilne ja kontekstist sõltumatu, samuti peavad mõisted olema kindlalt eristatavad: väljend “kollakas-sinine” põrkab vastu “rohelise” mõistet. Nii tuleb värvikontseptsioonid üles ehitada visuaalse välja ühelaadsetest elementidest (Westphal 1987: 105). “Et saaksime värvi igal ajal mäletada, peab see olema iseenesest hävimatu”, kirjutab Wittgenstein (2005: §56). “Ideaal on meie mõtetes vankumatult paigas” (Wittgenstein 2000: §103). Ideaalsed on näiteks geomeetrilised kujundid, matemaatilised üksused, mis pole looduses kunagi täpsed ja rangelt korrapärased. Geomeetiline lahendus, mille Newton värviskeemina välja pakub, eraldab värvid ja asetab need süsteemi. Värvimudel loob korra ja korrapärasuse.

Keelemängudes, sarnaselt aritmeetikale, tõstatatakse probleem ja leitakse lahendus. Mõlemad peavad toimima ühe spetsiifilise süsteemi raames (Schulte 2014: 27). Värv on keelemängude suhtes eriti tundlik, sest selle struktuuris puudub sisuline hierarhia. Värvused on kvalitatiivsed aksioomid, mis on ülemad kui neile omistatavad kontseptsioonide struktuurid (Hrachovec 2017: 85), teisalt aga on kontseptuaalsed struktuurid värvitaju mõistete organiseerimise aluseks. Ajuti tuletab visuaalse maailmanägemise surumine keelekonstruktsioonidesse meelde kujutluspilti maakerast, mille sees on teine, esimesest suurem maakera.

Wittgensteini keelemängus värvikontseptsioonidega on eelduseks *a priori*, et mõiste “värv” kehtib ennekõike fenomenaalsete kategooriate kohta, mida valdav osa inimesi tunneb ja tunnistab. Värvikogemust väljendatakse reeglina sõnades. Mängides hüpoteetilise võimalusega, et valdavalt trikromaatilise nägemisega (Hardin 1988: 78) inimeste hulgas võib olla ka tetrakromaatilise nägemisega inimesi – täieliku tetrakromaadi värviruum võimaldaks lisaks kahele kromaatiliste vastandvärvide paarile näha veel kolmandat vastandvärvide paari – võiks tetrakromaat tajuda värvusi, mis sarnanevad punase, roheline, kollase ja sinisega, kuid ei ole punakad, rohekad, kollakad ega sinakad (Hardin 1988: 146). Milliseid värvikontseptsioone kasutaksid sel juhul omavahel suheldes trikromaat ja tetrakromaat?

Wittgensteini läbipaistev valge

Wittgensteini väljapakutud värvimudel (joonis 3) on inspireeritud Höfleri mudelist. Erinevalt Ebbinghausi mudelist (1902), millega Wittgensteini mudel samuti suures osas sarnaneb, on see konstrueeritud selgitama pigem värvikontseptsioonide kui värvide vahelisi suhteid, näidates punakaskollase (YR), sinakas-punase (RB), rohekassinise (GB) ja kollakasroheline (GY) võimalikkust.

Joonis 3. Wittgensteini värvioктаeeder. (Barceló, Saab 2017: 235).

Sisulist selgitust selle kohta, miks punakasroheline võimalik ei ole (see on küsimus, mille juurde Wittgenstein ikka ja jälle tagasi pöördub), on siiski võimatu välja lugeda. On mõeldav, et must–valge telg võinuks samas olla ka transparentsustelg, aga see oleks saanud kehtiv olla ainult oktaeedri ülemist osa arvesse võttes. Võimalik, et see ebakõla on seotud Wittgensteini arutlustega läbipaistvast valgest. Üritades selgitada läbipaistva valge loogilist võimatust, otsis Wittgenstein “grammatikareeglit”, mis seda ebakõla arvesse võtaks (Lugg 2014: 8). Siit võib järeldada, et valge on Wittgensteini jaoks puhtalt teoreetiline kontseptsioon.

Wittgenstein mängib värvikontseptsioonidest kirjutades sõnaliste piiridega, laskmata end füüsikalistest parameetritest segada. Miks pole läbipaistmatut valget? Miks on laua nimetus *laud*? *Laud* on *laud*, kui sellel on parameetrid, mida sõna *laud* eeldab. Niisamuti on valge olemas, kui on võimalik tuvastada seda iseloomustavad parameetrid. Füüsikalisest seisukohast on valge maksimumväärtus, värvina on

valge *valge*, kui see on olemas.

Valge pind peegeldab tagasi peaaegu kogu sellele langeva valguse. See on pind, mille peegeldusvõime on umbes 80% või veelgi enam. Kui peegeldunud valguse protsent oleks palju väiksem, näiteks kui neelduks rohkem valgust kui peegelduks, ei oleks tulemuseks valge. Valge on pinnavärv, mis akromaatilise heleduse lisandudes ei muutu.

Westphal annab vastuse Wittgensteini küsimusele läbipaistva valge klaasi võimalikkusest: kui midagi on läbipaistev, edastab see peaaegu kogu talle langeva valguse ja kui midagi on valge, siis hajutab või peegeldab see peaaegu kogu talle langeva valguse (Westphal 1987: 19) – see, et midagi oleks valge ja läbipaistev korraga, on füüsikaline vastuolu. Westphal kõneleb siinkohal värvuse füüsikalistest omadustest, Wittgenstein värvikontseptsioonist. Materiaalselt või maalitehniliselt võttes moodustub valge pigmendist, osakestest, mis läbipaistvuses puuduvad. Materiaalsena läbipaistev valge pigmendi osakesi ei sisalda. Niipea, kui valge nähtavaks saab, ei ole enam tegemist läbipaistmatusega.

Praktiseeriva kunstnikuna on mul käeulatuses kaks trükivärvipurki, millest ühele on kirjutatud “kattevalge” ja teisele “seguvalge”. Viimase puhul on tegemist praktiliselt läbipaistmatu liimilaadse massiga. See on värv, millel on oma konkreetne kasutusala: see lahjendab teisi, “värvilisi” trükivärve. Kattevalge on pabervalge pigment, mis on võimeline teised värvid põhimõtteliselt kinni katma – ehk kokkuvõtvalt – mul on läbipaistev värv ja valge värv. Miks peaksin läbipaistva värvi kohta üldse sõna “valge” kasutatama? Peaks see sõna olema pigem “läbipaistev” või “värvitu”? Oletame, et lisan suurde värvipurki paar tilka valget värvi. Kohe, kui valge värv märgatavaks saab, ei ole värv purgis enam läbipaistev, järelikult on tegemist valge värviga. Täpselt sama trikki on võimalik teha iga kujundusprogrammiga – valida transparentne taust ja sellele protsendikaupa valget lisada (tulemuse nägemiseks on ka siin vaja teist värvi neutraalset, kasvõi klassikalist “ajuhalli” tausta). Mõlemal juhul on teada, et värv sisaldab valget, aga ta ei ole valge.

Praktilisest vaatepunktist on siin tegemist subjektiivse sõnamänguga, hetke tajumisega, mil valge kaotab läbipaistvuse ning on vaataja jaoks valge. Üks, tõepoolest, välistab teise – materiaalne valge on substants, mis ilmudes läbipaistvuse kaotab. Probleem on

sõnaline, ja sõna kaudu juhib see värvi mõiste ja sõnalise kirjelduse võimalusteni. Me näeme tunnis (päevas, nädalas) miljoneid värve, mida me ei oska kirjeldadagi – sellel kas ei ole piisavalt praktilist tähtsust või ei vaja see osa inimese seesmisest olemusest selgitamist. Wittgenstein kahtleb: kas värvid kuuluvad tunnetuse (inimloomuse), (Wittgenstein 2005: §56, §273–275), keele (Wittgenstein 2005: §16, §446) või objekti juurde (Wittgenstein 2000: §57, §73, §276)?

Visuaalse keele algelemendid

Fernande Saint-Martin pakub “visuaalse keele põhiüksusena” välja koloreemi, defineerides seda kui mistahes värvilist üksust visuaalväljal, topograafilist piirkonda, millel vastavalt pilgu fikseerimise omapärale (tsentraalne ja perifeerne nägemine) on tihedam ja kompaktsem keskosa ja vähem tihedad ja vähem värvikad äärealad, energeetilise aine massi, mis esitab teatud visuaalsete muutujate kogumit (Saint-Martin 1990: 5–6). Seetõttu võiks koloreem Saint-Martini väitel olla minimaalseks “autonoomseks ja oma struktuuri kaudu diferentseeritud üksuseks, mis on taju abil konstrueeritud” (samas, 7). Just see definitsioon määrab kogu teooria analüüsi lähtepunkti – vaataja seisukoha, Saint-Martini koloreemiteooria on tõlgendusteooria. Kui visuaalses analüüsis kehtivad ühikud on ühepoolsed, ainult vaataja- või loojakesksed, on analüüs asümmeetriline ja ei saa pretendeerida kõikehõlmavusele. Koloreemid on dünaamilised üksused, mis vastastikustes suhetes muutuvad. “Koloreemi üksusesse ümberrühmitatuna on visuaalsed muutujad juba sisestatud minimaalsesse süntaktilisse struktuuri, mis on võimeline astuma energeetilisse suhtesse teiste üksustega” (Saint-Martin 1990: 195), kusjuures süntaktilised reeglid on nii koloreemi kui ka koloreemide ümberrühmitamise tasandil “toimimise operaatorid” (samas, 200). Mulle tundub “koloreemi üksusesse rühmitamine” subjektiivse sekkumisenä, mis seab analüüsi edasise objektiivsuse kahtluse alla.

Ka Kandinsky, kes toob välja visuaalkunsti põhielemendid, mis võiksid olla minimaalseteks üksusteks visuaalkunsti grammatika väljatöötamisel, osutab elementidevahelisele dünaamikale – elemendid ei ole autonoomsed ja isoleeritud: punktil on võimalus areneda

jooneks ja joonel pinnaks (Kandinsky 2020: 158, 159, 161). Nii võivad punktide, joonte ja tasapindade kombinatsioonid toota lõputult erinevaid vorme. Kandinsky näited on esitatud graafiliste skeemidena, kuid on enam kui selge, et üksteist võimendavad või annulleerivad vektoriaalsed liikumised kehtivad kõigi värvide puhul. Visuaalsete elementide dünaamikast ja vastasmõjudest kirjutab ka Saint-Martin, kes teeb ettepaneku eristada visuaalsete muutujate kahte kategooriat: esimene kategooria, plastilised muutujad, moodustuks värvi ja tekstuuri põhjal ning oleks otseselt seotud visuaalset välja moodustava värvilise materia objektiivsete omadustega, teine kategooria, tajutavad muutujad (mõõde, piirid, vektoriaalsus ja asend tasapinnal), oleksid pigem subjektiivsete, mentaalsete protsesside implikatsiooni saadus. Kõik visuaalselt tajutav peaks kuuluma ühte neist kahest kategooriast (Saint-Martin 1990: 17). Kandinsky “visuaalse grammatika” üheks kandvaks ideeks võibki pidada “plastilise muutuja” ja “tajutava muutuja” rolli ühendamist, kusjuures visuaalsete märkide organisatsioon, tähendused ja funktsioonid toimivad verbaalsest loogikast sõltumatult. Teose dünaamika tekib siin visuaalsete märkide (õigem oleks ehk öelda: visuaalse märgistatuse) loogilisest funktsioneerimisest.

Teos kui tervik esitab transformeeruvate elementide dünaamilisi sidemeid fikseeritud ruumis, kus kõik visuaalsed elemendid on vastastikuselt sõltuvuses. Kompositsioon määrab elementide potentsiaalsed liikumissuunad. Visuaalse kompositsiooni performatiivsusest rääkides määrab Kandinsky kompositsiooni “algvariandi” – sümmeetriline punkt ruudukujulise ehk vähima kõneka formaadi keskel (Kandinsky 2020: 141): nimetatud skeemi puhul ei toimi ükski vektoriaalne liikumine, potentsiaalsed vektorid on võrdsed ja vastassuunalised ning neutraliseerivad üksteist. Vähimagi, ka vaevumärgatava nihutatuse puhul, on tegemist liikumisega ühes või teises suunas ja tekib asümmeetriline kompositsioon – moodustuvad jõujooned, mis võivad olla suunatud nii kõrgusesse, laiusesse kui ja sügavusse.

Keskond, mis seda liikumist võimaldab, on Kandinsky teoorias *a priori* määratud: Kandinsky pakub välja visuaalkunsti teose formaadi jaotamise neljaks, kusjuures iga sel moel eraldatud formaadi osa lisab elementidele spetsiifilise dünaamilise laengu (Kandinsky 2020: 222–224; 228–229). Saint-Martin omakorda paneb ette sellist jaotust eirata ja registreerida koloremaatilise analüüsi vaatlused

visuaalsele teosele paigutatud teoreetilises jaotusvõrgus, ruudustikul, mis moodustub erinevatest sektsioonidest ja mille abil saab kirjeldada teose “puhtalt väliseid parameetreid [...] kohaldamata visuaalse välja või pildilise protsessi reaalselt jaotust”, lisades sealjuures, et sellise võrgustiku kasutamine õigustab ennast vaid originaali, mitte erinevate reproduktsioonide puhul. Visuaalset välja saab Saint-Martini sõnul mõtestada nii teose kui terviku kui selle süntaktilist analüüsi võimaldavate tajutavate kogumite kaudu: ruudustiku kasutuselevõtmise kõige otsesem eesmärk on nende tajutavate tõlgenduste dekonstrueerimine, mis tulenevad visuaalsete muutujate kogumite tekitatud assotsiatsioonidest varem tuntud või kogetud objektidega. Nii võimaldab see ruudustik Saint-Martini teooria kohaselt määrata nii analüüsitava koloreemide hulga kui ka nende koloreemide hulga, millega neid seostada (Saint-Martin 1990: 196–197).

Taju ja tõlgendamine

Oma raamatu “Remarks on Colour” lõpus eristab Wittgenstein kahte tüüpi laused, vastandades empiirilised, “ajutised” väited ja väited *a priori* (Wittgenstein 1978: §349–350). Nii võiks vahe värvuse ja värvi vahel olla mitte ainult nende materiaalsuse, vaid ka ajalisuse astmes: põgusalt tajutud värvuse transformatsiooniks kontseptuaalseks või reaalselt jäädvustatud värviks.

Normatiivset struktuuri hoiab koos kontseptuaalne raamistik, milles tajumuljed ei sisaldu ja mille puhul ei ole aktsepteeritavad erinevad versioonid (Hrachovec 2017: 86). Et öelda (värviga kohta) midagi märkimisväärset, peame olema võimelised iseloomustama seda kui põhjuslikult efektiivset visuaalsete stimulatsioonide allikat, vältides simulatsioonide tunnetamist kontseptuaalsetena ning välistades igasuguse teadliku seotuse kujutatud teemaga (Eldridge 2014: 43).

Kui taju võibki vastata füsioloogilistele reeglipärasustele (tsentreerimine, tajutavate objektide järjestus jne), siis loomisprotsessile niisugust loogikat kohandada on võimatu. Collingwoodi väitel kannab iga teadlikkuse seisund emotsionaalset laengut (Collingwood 1960: 162). “Pruunis raamatus” eristab Wittgenstein terminite *omane*

ja *eriline* transitiivset ja intransitiivset kasutamist (Wittgenstein 1958: 160–161). Esimesel juhul on tegemist juhuga, kus konkreetsele muljele või tajule lisandub subjektiivne, kogemusel põhinev nüanss, teisel juhul selline nüanss puudub. Visuaalkunsti teose loomine on kognitiivse objekti loomine. Seetõttu võib värvi tõlgendamise seisukohalt pidada “riskialtiks” väljendusvahendiks – mida narratiivikaugem on kujutatud materjal, seda intransitiivsem see võib tunduda. Kui tõlgendust ei leidu, taandub kogu visuaalkunsti teos vaataja kujutlusis puhtdekoratiivseks; samas, juhul, kui vaataja saab visuaalset materjali käsitleda transitiivsetena, omandab see suure abstraktse üldistusjõu.

Värv on emotsionaalselt ekspressiivne materjal. Piltide semiootilise autonoomia pooldajate visuaalse tajumise teooria ehk *Gestalt*-teooria kohaselt saadakse visuaalset informatsiooni keelest sõltumata visuaalsete objektide skaneerimise kaudu, mida tajutakse invariantsete kujundite või terviklike tajumisstruktuuridena (Trifonas 2015: 1144). Need kujundid ja struktuurid on informatsiooni töötlemise – aga ainult töötlemise – saadused: andmete esitamiseks ei teki piisavalt materjali ning paraku ei hõlma *Gestalt*-teoorial põhinev pildianaalüüs ka loomisprotsessi dünaamikat. “Üleinterpreteerimise” korral, seevastu, võib tekkida olukord, kus interpretatsioon on teosest suurem.

Kujutise semiootiline tähendus sõltub muuhulgas pildi loomiseks kasutatud *modus operandi* enam-vähem selgesõnalisest rekonstrueerimisest. See põhimõte kehtib igat tüüpi piltide suhtes, olgu siis tegemist fotograafia või maali, teaduslike materjalide visualiseerimise või reklaamiga; lihtsalt mõned neist viitavad sellele otseselt, aga teised mitte. (Dondero 2017: 14)

Kommunikatiivsete visuaalide dekonstrueerimine nende tähenduseni jõudmiseks on konventsionaalsete märkide puhul lihtne, kirjandust ja visuaalkunsti seevastu iseloomustab keerukam sisemine dünaamika. Mõiste *tekst* kasutamisel visuaalse teose analüüsil peaks siiski lähtuma täiesti erilaadse märgisüsteemi dünaamika olemusest – see tähenda, et teose süntaktika ja kompositsiooni analüüsis ei saaks nii visuaalse kui verbaalse teksti puhul kasutada sarnaseid meetodeid.

Kokkuvõte

Värvikontseptsioonid ja mudelid on kommunikatiivsetel eesmärkidel jagatud struktuurid, mille olemasolu tingib vajadus anda värvi kohta täpset teavet minimaalsete kognitiivsete kuludega (Zaslavsky jt 2020: 313). Värvikontseptsioonide süsteem on värvimudelitega paralleelselt toimiv struktuur. Süsteemi kirjeldamiseks on vaja teist süsteemi, mida Wittgenstein nimetab “muudatuste süsteemiks” (Wittgenstein 1998: 1116) ja mis võimaldab esimese süsteemi kontseptsiooniruumis orienteeruda – metakeelt.

Värv on visuaalkunsti seisukohast poeetiline väljendusvahend, mis tervikuna sõnale ei allu. Visuaalkunsti sakraliseerimine ja idealiseerimine ühelt poolt ja värvi dekadents – värv on omandanud kaubandusliku reklaami tekitatud tähendused – teiselt poolt on loonud probleemide võrgustiku, milles orienteerumiseks tundub teinekord olevat mõistlik tagasi pöörduda abstraktse kunsti ja abstraktse mõtte juurde nagu Wittgensteini värviontoloogia, Kandinsky värvi ikooniliste omaduste analüüs või Fernande Saint-Martini teravmeelsed arutlused.

Visuaalse väljenduse ja tõlgenduse võimalikult objektiivseks analüüsiks on vältimatu, et nii tähenduse loomiseks kui selle interpreteerimiseks kasutatakse samasid elementaarseid algühikuid. Värvi kui tähendust kandva elemendi rolli semiootilises analüüsis tuleks värvi analüüsida vormiga kooseksisteeriva visuaalkunsti põhielemendina nii visuaalkunsti loomise kui selle tõlgendamise protsessis. Ükski märgisüsteem ei saa funktsioneerida keelena semiootilises mõttes, kui selle “lugemiseks” ja “kirjutamiseks” ei kasutata ühtesid ja samu elementaarühikuid. Kuniks tajumisakt ja loomisakt üksteist ei peegelda, ei ole tervikliku süsteemi loomine võimalik. Visuaalse keele põhielemendi määratlus peaks olema mitte ainult kirjeldatav, vaid ka visuaalselt näitlikustatav.

Digitaalne piksel on sisuliselt kujutava kunsti algelemendi, punktiga võrreldav. Digitaalsete süsteemide värvikäsitlused pakuvad värvi analüüsiks arvulisi lahendusi, mis küll ei lahenda filosoofilisi ja semiootilisi probleeme, kuid võivad luua visuaalse keele analüüsiks vajaliku täiendava vaatenurga. Praktiline funktsioon, mis selliseid analüüse senini reeglina iseloomustab, ei välista nende

kasutamist tunnetuslike protsesside uurimisel. Pidevalt suurenev analüüsitava materjali hulk võib tähendada, et visuaalsemiootika on kujunemas semiootika haruks, mis on märgiprotsesside analüüsi mitmekesisuselt lingvistikal tugineva semiootikaga võrreldav.

Kirjandus

- Allik, Jüri 1989. Goethe, Hering ja Land: väljakutse *establishment*ide. *Akadeemia* 3: 473–492.
- Arnheim, Rudolf 1974. *Art and visual perception*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Axel A. Barceló, Axel A.; Saab, Salma 2017. The grammar of colours advanced in Wittgenstein's middle period, – Silva, Marcos (ed.). *Colours in the Development of Wittgenstein's Philosophy*. Palgrave Macmillan, 215–243.
- Batchelor, David 2007. *Chromophobia*. London: Reaktion Books.
- Dillon, George L. 1999. *Art and the Semiotics of Images: Three Questions About Visual Meaning*.
<http://faculty.washington.edu/dillon/rhethhtml/signifiers/signsave.html>
- Collingwood, Robin G. 1960. *The Principles of Art*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Dondero, Maria G. 2017. The semiotics of design in media visualization. Mereology and observation strategies. *Information Design Journal* 23(2): 208–218.
- Eldridge, Richard 2014. *An Introduction to the Philosophy of Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hardin, Clyde L. 1988. *Color for Philosophers: Unweaving the Rainbow*. Indianapolis: Hackett Publishing.
- Hrachovec, Herbert 2017. Reddish green. – Gierlinger, Frederik A.; Riegelnik, Štefan (eds.). *Wittgenstein on Colour*. Berlin/Boston: De Gruyter, 79–91.
- Heinrich, Richard 2017. Green and Orange – Colour and Space in Wittgenstein. – Gierlinger, Frederik A.; Riegelnik, Štefan (eds.). *Wittgenstein on Colour*. Berlin/Boston: De Gruyter, 33–43.
- Kandinsky, Vassili 2020. *Punkt ja joon tasapinnal. Kunsti vaimust, eriti maalikunstis*. Tartu: Ilmamaa.
- Mras, Gabriele M. 2017. Propositions About Blue. – Gierlinger, Frederik A.; Riegelnik, Štefan (eds.). *Wittgenstein on Colour*. Berlin/Boston: De Gruyter, 45–55.
- Saint-Martin, Fernande 1990. *Semiotics of Visual Language*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Schulte, Joachim 2017. “We have a colour system as we have a number system”. – Gierlinger, Frederik A.; Riegelnik, Štefan (eds.). *Wittgenstein on Colour*. Berlin/Boston: De Gruyter, 21–32.

- Tammert, Marje 2006. *Värviõpetuse õpik*. Tallinn: Aimwell.
- 2013. Värviõpetuse teooria.
http://opiobjektid.tptlive.ee/Varviop/VT_Varvitaju_Nagemine3.htm
- Thompson, Evan 1995. Colour vision, evolution, and perceptual. *Synthese* 104(1): 1–32.
- Trifonas, Peter Pericles 2015. Text and Images. – *International Handbook of Semiotics*. Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer, 1139–1152.
- Westphal, Jonathan 1987. *Colour. Some Philosophical Problems from Wittgenstein*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wittgenstein, Ludwig 1958. *The Blue and the Brown Books*. Oxford: Basil Blackwell.
- 1977. *Remarks on the Philosophy of Psychology, Volume 1*. Oxford: Blackwell.
- 1978. *Remarks on Colour*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- 2000. *Tõsikindlusest*. Tartu: Ilmamaa.
- 2005. *Filosoofilised uurimused*. Tartu: Ilmamaa.
- Zaslavsky, Noga; Kemp, Charles; Tishby, Naftali; Regier, Terry 2020. Communicative need in colour naming. *Cognitive Neuropsychology* 37(5-6): 312–32.

MÄRKAMISI

Mutid ja mesilased – aegadetagune intervjuu Thomas A. Sebeokiga

Kati Lindström, Katrin Alekand

Saateks

Käesolev intervjuu Thomas A. Sebeokiga (1920–2001) on tehtud veel eelmisel aastatuhandel, täpsemalt 6. ja 9. juunil 1999. aastal, mil toona juba 78-aastane Indiana Ülikooli emeriitprofessor Thomas A. Sebeok viibis Tartus seoses Tartu Ülikooli semiootikaosakonna ja Jakob von Uexkülli Keskuse korraldatud konverentsiga *Uexküll ja eluskeskkond (Uexküll and living environment)*. Professor Sebeok pidas toona Tartus kaks ettekannet: “Semiootika ajaloost: valdkond (*domain*) versus väli (*field*)” ja “Tava-semiootika ja Uexkülli paradigmanihe”. Ühelt poolt oli biosemiootika tollal just semiootika areenil tugevalt läbi löömas, teisalt painasid semiootikat küpse intellektuaalse liikumise identiteediprobleemid. Kes me oleme? Kas me oleme teadus või meetod, eriala või mõtteviis? Kes ja kuidas peaks kirjutama semiootika ajalugu ning kes võiksid sinna kuuluda? Kui kaugele tagasi võib semiootika algust legitiimselt nihutada? Need küsimused leidsid oma tee ka intervjuusse, mis oli algselt mõeldud avaldamiseks ajakirjas *Vikerkaar*, kõrvuti tõlkega Sebeoki artiklist “Eesti-seos” (Sebeok 2000). Intervjuu jäi mingil põhjusel toona ilmunuta ja mattus autorite sahtlisügavustesse. Võimalik, et päevaleh-tedes ilmunud usutlused (Lindström 1999; Seisler, Vabar 1999) olid alltoodud kirjatüki uudisväärtust kahandanud.

Nüüd, mil lindistamisest on möödunud üle kahekümne aasta ja Märkide Isanda (nagu me teda kutsusime) sünnist on tänavu täitumas sada aastat, on sellest saanud omaette ajaloodokument, mis lubab meil vaadata semiootika suurkuju teadlaseloomusesse ja kujunemislukku, aga ka semiootika toonasesse hetkeseisu.¹ Olen teksti varustanud viidete ja joonealuste märkustega seal, kus tundus, et noorema põlvem semiootik ei pruugi automaatselt enam teada, millest või kellest on jutt. Tookordne külaskäik Eestisse jäi Sebeokile ka viimaseks ning kaks ja pool aastat hiljem katkes ta elutee. Kas ta peale meie kõnelust Barclay hotelli aknaorvas üldse veel mõne intervjuu andis, ei oskagi öelda.

---

¹ Sebeoki 90. sünniaastapäeva ja 10. surmaastapäeva puhul ilmus seni põhjalikum ülevaade Sebeoki panusest semiootikasse, Cobley jt 2011.

Leidsin eestikeelse intervjuuteksti oma vanade paberite hulgast 2019. aasta suvel. Inglisekeelne originaallindistus on kahjuks kaduma läinud, sest kassette lindistati ju tollal üle. Seetõttu ei ole tagantjärele võimalik kindlaks teha, kas ühe või teise küsimuse esitas Katrin või Kati või tegid nad seda mõlemad eri päevadel. Aga sisulist tähtsust sel ilmselt ei ole. Mõlemad olime toona semiootika bakalaureusetudengid osakonnas, kus järjest suurem osa ärksast rahvusvahelisest tegevusest toimus bio- ja ökosemiootika märgi all, samas kui suur osa õppejõududest ja väliskülalistest oli algselt pärit muudelt erialadelt. Bio- ja kultuurisemiootika kohtumisest tekkinud põlemine, mille keskel Sebeeki toonane külaskäik aset leidis, ja too eriline hetk ökosemiootika tõusus on mind saatnud tänaseni – nagu ka Sebeeki lause, et teadlased on kas mutid, kes kaevuvad sügavuti, või mesilased, kes lendavad üha uutele õitele. Palju hiljem julgesin endale tunnistada, et jah, ka mina olen mesilane ja küllap võib ka nii.

Kati Lindström

Kui üliõpilane tuleb teie loenguid või seminare kuulama, siis tundub, nagu Te oleksite jutuvestja ja semiootika on Teie lugu.

Noh, tinglikult võib ju nii öelda. Aga ma arvan, et kõik teadused, kõik õpetajad, kes üldse kuhugi kõlbavad, räägivad lugusid. Füüsikud räägivad meile lugu Universumist, bioloogid räägivad lugu loomast ja nii edasi. Selles mõttes olen ma küll jutuvestja. Aga ma loodan, et ma olen enamat.

Semiootikal – nagu igal teiselgi teadusel – on oma lugu, mis algab Antiik-Kreekas ja nii edasi. Ma olen kunagi semiootika ajaloo kursust lugenud, aga see ei ole kõik.

Oma intervjuus Anti Randviirule (1997) olete defineerinud semiootikat kui distsipliini, mis vaatleb teadvuse ja reaalsuse suhet või sise- ja välismaailma vahendatust.

Jah, aga ma ei nimetaks semiootikat distsipliiniks. See on üks konksuga küsimus. Tegelikult on nii, et kui üldse eksisteerib mingi täiesti interdistsiplinaarne nähtus, siis on seda semiootika. Palju aastaid tagasi oli meil sel teemal kohtumine ja arutasime, et mis ta siis on: on see teooria, distsipliin, mis iganes? Ja isegi toona vaidlesin ma väga sõna “distsipliin” vastu. Mina nimetan semiootikat doktriiniks, märgidoktriiniks, ja nii

teevad ka mõned minu õpilased. Võttes lihtsalt üle keskaegse termini *doctrina signorum*, mida kasutas ka Peirce ja mille võtsid üle Peirce'i järgijad ja näiteks minu õpilane John Deely. See on oluline moment. Semiootika on nagu matemaatika – hõlmab ja ühendab suurt hulka teisi valdkondi.

Nii et Te ei pea semiootikat iseseisvaks teaduseks? Kui te 1997. aasta kevadel siin olite, ütlesite ühes oma loengus, et üliõpilased ei peaks võtma semiootikat oma peaaoneks ilma mingi toetava aineta.

Nüüd räägite te õpetamisest, akadeemilisest õppekavast. Jah, vähemalt Ameerikas on see nii organiseeritud, et tudeng peab olema läbinud ettevalmistuse mingil teisel alal kui semiootika ja siis võib ta võtta semiootikat kõigele lisaks. Ma ei usu, et see näiteks Kanadas nii oleks, aga nii on see Ameerikas².

Vähemalt oma ülikoolis olen alati julgustanud oma õpilasi tulema kusagilt mujalt mingi teise erialase ettevalmistusega, sellepärast et nii on lihtsam tööd saada. See on puhtalt praktiline nõuanne, seotud töökohtadega ja ma pidasin silmas Ühendriike. Ameerikas on bakalaureuse kraad alles haridustee algus, mitte lõpp. Ma oletan, et ainult bakalaureusekraadiga ei saa semiootiku kui sellisena tööd või kui, siis üliharva. Sellepärast peabki mingil alal tegema läbi kraadiõppe ja semiootikat lisaks võtma. Semiootika üksi ei lähe. Aga Toronto Ülikoolis on samamoodi: bakalaureusekraadiga inimesi on väga palju ja nii palju kui mina tean, ei ole ka Kanadas tavaliselt bakalaureusekraad mitte kõige lõpp, vaid karjääri planeerimise algus. Ma ei tea, kuidas see siin on, sest teil on semiootika osakond. Meil Ameerikas ei ole ühtegi semiootika osakonda, välja arvatud võib-olla üks Texases.³ Ja ka see on semiootika ja lingvistika osakond.

Tõesti? Meil on semiootika ja kulturoloogia.

---

² Intervjuu tegemise hetkel oli semiootika eriala kraadiõppe võimalus Toronto Ülikoolis, kuid alates 2005. aastast õpetatakse semiootikat Torontos peamiselt kõrvalerialana või kursustena teiste erialade sees. Ka Sebeeki enda Indiana Ülikoolis kadus semiootika kraadiõpe ära mõned aastad pärast Sebeeki surma (Danesi 2012).

³ Sebeek viitab arvatavasti Austini Texase Ülikoolile. Ka Browne Ülikoolis oli väga tugev semiootika osakond, mis oli 1980ndatel üks ülikooli populaarsemaid humanitaaria kraadiõppeprogramme (Danesi 2012), kuid nimetati kommertskaalutlustel hiljem ümber.

Ja-jaa, ma tean seda. Aga see on tõesti ebaharilik ja selle põhjus on ajalooline, seotud Juri Lotmaniga.

Tavaliselt seostatakse semiootikat humanitaarteaduste ja filosoofiaga. Kas selline suhtumine on õigustatud ja on see kogu aeg niimoodi olnud?

Ei. Läänes oli semiootika täielikult seotud meditsiiniga. Arstid tegelesid märkide ja sümptomitega juba väga ammu – ka varasemad arstid, aga eriti Hippokrates, keda kõik teavad, ja tema väga-väga oluline õpilane Galenos. Nad tõmbasid nende kahe mõiste vahele olulise piiri. No ütleme näiteks, et teil on hambavalu – teile on see sümptom, kuid arst näeb seda kui märki. Küsimus on, kas te vaatate sellele subjektiivsest vaatepunktist, mis puhul te nimetate seda sümptomiks, või objektiivsest vaatepunktist nagu arst, mis puhul te nimetate seda märgiks. Muidugi, alamtel loomad on vaid märgid, kuna nad ei saa oma sümptomeid väljendada. Mõned neist, näiteks nahkhiired, saavad, kuid enamus loomadest väljendab objektiivselt märke. See on oluline eristus.

Kui aus on üldse semiootika mõistet tagasi viia Vana-Kreekani või peaks semiootikat käsitlema vaid 20. sajandi kontekstis?

Kõigepealt on oluline vahet teha lääne semiootikal ja muul semiootikal. Mina räägin peamiselt lääne omast. Lääne semiootika sai selgelt alguse Kreekas või teatud mõttes isegi enne seda. Ütleme, et ametlikult sai see alguse Kreekast ja täpsemalt arstidest. Esimese tõeliselt huvitava teose kirjutas Galenos, kes... – ma võiks seda tundide kaupa arutada, kuna olen temast kirjutanud pika uurimuse⁴. Ühesõnaga, Galenos tegi selgeks, et sümptom on kõige põhilisem mõiste, mida diagnoosis, meditsiinilises prognoosis, kasutada. Tal on selle kohta palju öelda. Sealt sai lääne semiootika alguse ja selline semiootika kestis edasi meditsiinilises kirjanduses, millest tavalised inimesed ei teadnud midagi! Ükskõik millises arstikoolis – Eestis, Kreekas, Indianas – õpetatakse seda tänapäevalgi kas sümptomatoloogia või diagnostika nime all. Tegelikult on see muidugi semiootika. Nad ei tea, et nad teevad semiootikat, kuid ilmselgelt nad teevad seda.

Siis korjasid semiootika üles filosoofid. Teate isegi, noil aegadel ei olnud filosoofide ja meditsiiniinimeste ja muude teadlaste vahel vahe nii suur. Seega, filosoofid korjasid selle üles ja sünnivad tähtsad semiooti-

---

⁴ Sellest artiklist on mitu versiooni. Viimane neist on avaldatud Sebeoki artiklikogumikus "Global semiotics" (Sebeok 2001).

lised teosed Platonilt, nt “Kratylos”, samuti väga tähtsad tööd Aristotelelelt. Mitmed filosoofilised koolkonnad olid tõeliselt semiootilised, nt skeptikud, epikuurlased jne. Siis tuleb keskaeg ja kõik see läheb edasi.

Nüüd jõudsimme semiootika ajaloo juurde. Ütlesite oma seekordses loengus, et keegi ei ole siiani kirjutanud head semiootika ajalugu. Miks?

Keegi ei ole seda kirjutanud, sest see on kohutavalt raske. Mitte keegi. Ja ma ei arva, et üks inimene olekski selleks võimeline, et semiootika ajalugu kirjutada. On üks noor mees Itaalias, Giovanni Manetti, Umberto Eco õpilane, kellel Eco soovitas kirjutada väitekirj semiootika ajaloost. Manetti tegigi seda, kuid selleks ajaks, kui ta jõudis varajase keskajani, Püha Augustinuseni, ta lihtsalt jooksis aurst tühjaks.⁵ See ise on juba üks omaette raamat ja peale Augustinust läheb kõik nii keeruliseks ja laiahaardeliseks, et keegi lihtsalt pole olnud võimeline seda tegema. Näiteks minu teadmised keskaegsest semiootikast on väga-väga piiratud. Teadmine kõigest, mis toimus enne 19. sajandit, on mul skemaatiline. Peab teadma paljusid keeli, peab end sisse lugema keskaegsesse mõtteviisi ja keskaeg on väga keeruline. Ma ei tea kedagi, kes oleks võimeline seda kõike kokku võtma. Kaasa arvatud Eco ise, kel on vastav ettevalmistus, kes tunneb ajalugu. Ta on keskaja spetsialist, aga ei ole keskaegsest semiootikast raamatut kirjutanud.

Muidugi võib maha istuda ja lugeda läbi kõik artiklid entsüklopeediates ja käsiraamatutes. On mõned asjad siin ja seal, aga täielikku sünteesi ei ole. Seda pole kunagi tehtud.

Seega on valdkond, mida semiootika hõlmab, kõvasti laienenud?

Mina ütleks, et ei laienenud ega kitsenenud, vaid mitmekesisitunud. Kunagi oli see üsna monoliitne, näiteks filosoofidel. Ma ei pea silmas Peirce'i. Peirce oli eriline, kuid näiteks – ja see on seekordse konverentsi teema – on semiootika tunginud jõuliselt loodusmaailma. Laias laastus võib öelda, et 20. sajandi esimesel poolel oli see, mida ma nimetan kultuurisemiootikaks, alati mingil viisil seotud keelega. Ma nimetan seda glottotsentriliseks semiootikaks. Kuid praegu on olemas ka looduse-semiootika või, nagu seda nimetab professor Kalevi Kull, biosemiootika.

Mainisite ka oma ettekandes Uexkülliist, et semiootikas on toimunud paradigmuuendus. Kas võite meile lühidalt korrata, mida Te selle all

---

⁵ Avaldatud kui Manetti 1987, inglise keeles Manetti 1993.

täpsemalt silmas peate?

Ma ei saa teile ettekannet uuesti teha, see võtaks mul tund aega. Aga väga kokkuvõtlikult öeldes vastandasin ma selles ettekandes kahte sorti semiootikat. See, mida mina nimetan tavasemiootikaks, tähendab eelkõige sajandi esimese poole semiootikat, mis on tegelikult inimest uuriv, inimkultuuriga tegelev semiootika, alati suhtes keelega. Glottotsentriline, või nagu mõned ütlevad, logotsentriline. Vastandan seda looduse-semiootikale või biosemiootikale, mis kasvas välja Uexkülli muljetavaldavast teedrajavast tööst sel sajandil ja mis hõlmab kogu elavat ilma. Muidugi hõlmab see ka inimest. Inimkäitumisele keskenduvat semiootikat nimetan ma normaalparadigmaks ja see kestab edasi, aga praegu on esile tõusnud ka teine suund, mis jõudsalt edasi areneb. Kuid see ei tähenda, et esimene sureb välja – enamus inimesi jääb tegema seda, mida nad alati on teinud. Ja kuidas see nihe toimus, tuleneb tõesti paljus Uexkülli tõukest. Sellepärast ongi Eesti nii oluline. Seda ma peangi silmas paradigmaatilise nihke all.

Kas biosemiootika võiks semiootika edasises arengus olla üks võtmevaldkondi ja millises suunas võiks semiootika veel edasi areneda?

No see on muidugi ettearvamatut. Inimene ei tea, mis juhtub homme. Biosemiootika on kindlasti üks võtmesuundi. Muidugi, loodusesemiootika on tüüratu ala: on miljoneid liike, mitte ainult loomi, vaid ka baktereid. Väga olulised on bakterisemiootika, taimesemiootika jne. Samamoodi see, mis juhtub organismi sees. See on see, mida nimetatakse endosemiootikaks. Kui mu süda saadab signaali mu kopsule, on see märk. See on terve semiootika valdkond, mis käsitleb keha sees toimuvat: teie ja minu kehas, aga ka elevantides, kalades. Nii et biosemiootika on ilmselgelt üks suundi, kuhu semiootika hakkab laienema.

On võimatu ennustada, missugustesse teistesse valdkondadesse semiootika võiks imbuda. Üks võtmemõisteid on informatsioon, millega me puutume kokku juba praegu, kui me räägime meediasemiootikast. Üks mu saksa kolleeg avaldas hiiglama paksu raamatut meediasemiootika kohta; see on üks meie populaarsemaid raamatuid.⁶

---

⁶ Pole päris kindel, mida Sebeok siin silmas pidas, kuid võib oletada, et tegemist on teosega "Semiotics of the Media: State of the Art, Projects, and Perspectives" (Nöth 1997). "Meie" viitab siin De Gruyteri Mouton kirjastuse sarjale *Approaches to Semiotics*, mille toimetaja Sebeok oli. Winfried Nöthi toimetatud ülevaatekogumikul oli tõepoolest 896 lehekülge.

Kas Teie arvates oleks võimalik, et Jakob von Uexkülli omailmateooria kohanduks igapäevaellu umbes nagu psühhoanalüüs: suur osa ühiskonnast arvestaks suhtlemisel, et igapäev on oma omailm ja nende erinevuste suhtes peab olema salliv?

Ma arvan, et omailma mõistet ei kasutata tavaliselt ühe indiviidi või inimese kohta, vaid liigi käsitlemisel. Minu jaoks on omailm mudel, mille liik ehitab, ja milles ta siis liigub tänu oma tunnetusaparaadile. On tõsi, et indiviidid erinevad ja seda ka liigi sees. Igal indiviidil on oma erinev omailm. Kuid omailm ei ole termin, mida kasutataks inimestest rääkides, vaid tavaliselt ikka teiste liikide kohta. Või kui, siis ainult naljatamisi: näiteks proua Uexküll kirjutas raamatu, mille pealkiri oli “Jakob von Uexkülli Umwelt”, see tähendab tema abikaasa omailm.⁷ Aga see oli mõeldud rohkem naljana, vähemalt mina arvan nii. Muidugi on ka inimesel omailm, aga inimese oma on kohutavalt keerukas selle tõttu, et inimestel on keel, samas kui teistel liikidel ei ole.

Lisaks sellele, et Te olete termini zoosemiootika autor, võlgname Teile ka üldtermini semiootika olemasolu.

Semiootika on väga vana termin. Näiteks John Locke kasutas 1690. aastal kreeka tüve *sēmeiōtikē*, millest on tuletatud ka Lotmani termin. Teate, uurisin kord, kust Locke selle termini võttis ja leidsin kaks huvitavat allikat. Esiteks oli ta arst ja meditsiiniline semiootika oli kõigile arstidele teada. Teine allikas oli John Locke'i õpetaja, kelle nimi oli John Wallis ning kes oli Oxfordi professor, astronoom. Tema kirjutas raamatu, kus ütles, et sõna *semiootika* pärineb muusikateadusest, mis on väga oluline haru semiootika ajaloos. Selle sõna muusikateaduslik kasutus tähistab muusikalise noodistamise kunsti.

Olete siiski üks neist, kes on seotud termini semiootika kasutusele võtmisega tänapäevase semiootikateaduse kohta Indianas 1964. aastal. Sel ajal oli suur poleemika selle üle, kas kasutada terminit semioloogia või semiootika.

Mina tegin valiku. Valik tuli teha, kuna ma toimetasin ajakirja ja meil oli pikk diskussioon, kuidas seda kutsuda. Prantslased tahtsid kõik midagi, mis kõlaks nagu *sémiologie*. *Semiotica* valiti tõesti sellepärast, et see on ladina sõna ja ladina keel tundus kuidagi loogiline. Kuid kui pidi

⁷ Täpsemalt, “Jakob von Uexküll, tema maailm ja omailm” (G. von Uexküll 1964).

inglisekeelse sõna leidma, kasutasime me ka *semiotica*'t. See on ilus lugu, aga pikk. Mina jäin *semiotica* juurde pidama ja ma arvan, et me võitsime selle võitluse – sest see oli võitlus –, kuna *semioloogia* praktiliselt kadus. Erandiks võib olla hispaaniakeelne maailm ja mõned prantslased. Kuid prantsuse semiootika ei mängi enam suurt rolli.

Teie enda teaduslikud huvid on olnud väga erinevad. Olete põhjalikult tegeleenud paljude asjadega, näiteks olete koostanud mari keele sõnaraamatu ja grammatika, uurinud mari folkloori, nüüd olete otsapidi jõudnud biosemiootikasse.

Olen end alati kirjeldanud kui teatud sorti mesilast. Lendan sinna-tänna, teise-kolmandasse kohta. Katsun seda viljastada, siis tüdinen ära ja siirdun millegi muu juurde. Mul on huvitav ajalugu.

Hiljuti kutsuti mind näiteks Rumeeniasse psühholingvistikast loengut pidama. Ütlesin sellele daamile, kes mind kutsus: kullakene, ma tegelesin psühholingvistikaga 1950. aastal. – (*Imiteerib kaasvestlejat*) Oo, kuid te olite siis kuulus! – Ütlesin, et ma olin kuulus, kui ma sellega tegelesin, kuid teate, ma olen vahepeal elus olnud ja teisi asju ka teinud. Ta ei teadnud seda. Mind ikka veel mäletatakse. Kirjutasin kord raamatu stiilist ja inimesed ütlevad ikka veel “Ahhaa, *Style in Language!*”⁸ Ma ei suuda isegi meenutada, mis seal kirjas on. See oli 50ndatel.

Olen palju muutunud ja ma ei häbene seda, kuid tunnistan, et on kahte liiki teadlasi, akadeemilisi inimesi. Pensionile minekul tegin selle kohta nalja, et on need, kes käituvad nagu mesilased, ja need, kes käituvad nagu mutid. Mutid kaevavad sügavamale ja sügavamale, kogu nende tegevus on ühe koha peal sügavamale minemine. See on kõik, mida ta teeb, kogu ta elu. Mesilane on õpetlane, kes lendab lillelt lillele. Ta teeb alati loovat tööd ja alati erinevatel aladel ning erinevatest aspektidest. Inimesed naersid selle peale, aga sellised nad on. Ma arvan, et mõlemad on aktsepteeritavad. Mitte ainult semiootikas, see on üleüldiselt nii. See tähendab, et vahel tegeled semiootikaga, vahel lingvistikaga, siis psühholingvistikaga, stilistikaga, millega iganes. See ei pea olema semiootika sees. Aga mina olen mesilane, mitte mutt.

Millist oma uurimisaladest peate kõige tähtsamaks?

Ma ütlen teile, te ei usu seda: see, mille kallal ma hetkel töötan, on alati kõige tähtsam. Mis iganes, mille kallal ma töötan, on tähtis. Olen üks

---

⁸ Sebeok 1960.

neist inimestest, kes armastavad tööd. Teate kreeka sõna *ergon*, *energeia*? Ma armastan uurimistöö tegemise protsessi. Mind ei huvita, mida ma tegin paar aastat tagasi. Ma teen paljusid asju. Näiteks praegusel hetkel kirjutan ühe entsüklopeedia jaoks tervet posu artikleid erinevatel teemadel. Mulle ei meeldi olla ühte tüüpi surutud. Mulle meeldiks olla mäletatud kui keegi, kes tegi paljusid asju, mõnda edukalt, mõnda mitte.

Olete öelnud, et Teie koht semiootika ajaloos või semiootikas üldse on suuresti juhuslik.

Ei-ei, ma ütlesin, et enamus mu akadeemilisest arengust, edasijõudmisest on juhuslik. Tahtsin saada geneetikuks ja sattusin lingvistikasse II maailmasõja tõttu. Lingvistikast jõudsin edasi semiootikasse läbi paljude üsna keeruliste sammude – semiootikat ei õpetatud kusagil.

Sattusin olema Cambridge'is, kui lugesin "Tähenduse tähendust"⁹. Juhtusin olema Chicagos, kui kohtasin professor Morrisset. Ja nii edasi. Sattusin olema Jakobsoni õpilane. See kõik on juhuslik, need kõik olid juhused. Ma ei istunud kunagi maha ja ei ütelnud, et nii, mis ma nüüd oma eluga peale hakkam? Ma hakkam nüüd semiootikaga tegelema. Sellist asja ei olnud, kõik oli juhus. Ja ma arvan, et see on normaalne.

Olite Charles Morrise õpilane?

Kui ma olin Chicago Ülikoolis, õppisin lingvistikat. Juhtusin sattuma Charles Morrise juurde, kes oli filosoofia professor ja sain teada, et ta pidas seminari semiootikast. Kui aus olla, siis pidas ta sellist seminari ainult kolm korda kogu oma elu jooksul. Esimese pidas ta enne seda, kui mina ta õpilaseks sain, ja sellest seminarist on ainult üks inimene veel elus. Ta nimi on Martin Gardner¹⁰ ja ta on matemaatik. Mina olin teises seminaris, mida ta pidas, ja kõik minu seminarikaaslased on surnud. Mina olen veel ainuke, kes sellest seminarist elus on. Siis pidas ta seda kolmandat korda ja vaid üks inimene, väga kuulus muusikateadlane

---

⁹ Ogden, C.K.; Richards, L.A. 1923.

¹⁰ Martin Gardner lõpetas Chicago Ülikooli filosoofiaosakonna 1936. aastal. Charles Morris asus seal professorina tööle 1931 ja lahkus sealt 1947. aastal. Gardner on tuntud kui matemaatika populariseerija, matemaatika, religiooni, filosoofia ja maagia osav ühendaja, aga ka "Alice Imedemaal" kommentaator. Gardner mainib Morrisset lühidalt oma mälestusväärsete Chicago õppejõudude seas ning joonistas Morrisset ka Chicago Ülikooli ajalehele karikatüüri (Gardner 2013: 80, 91). Gardner suri 2010. aastal.

Leonard Meyer¹¹, on veel elus. Peale seda Morris lahkus Chicago ülikoolist, läks Floridasse ning ei õpetanud semiootikat enam kunagi. Ta õpetas filosoofiat või loogikat või midagi muud, millest ta huvitatud oli. Morris oli ääretult kena mees, muide, zen-budist. Ja ta oli väga kena, meeldiv, sõbralik isiksus. Arvan, et minust sai tema kõige lähedasem õpilane, sest mina võtsin teda kui sõpra. Küllastasin teda Floridas, kui ta oli juba väga haige. Ta oli haige kogu oma elu, aga siis oli ta juba nii haige, et ei käinud enam õieti majast väljas. Küllastasin teda kord või kaks igal aastal. Ta elas üksi, koos oma koeraga.

Mainisite, et ka Roman Jakobson oli Teie õpetaja.

See on täiesti teistmoodi lugu. Kõigepealt, kui ma olin lingvist, lugesin üsna palju Praha koolkonna lingvistikat. Jakobson oli juba väga kuulus nimi Ameerikas. Siis sain teada, et ta saabus Ameerikasse. Emigreerus. Muide, ta tuli juhuslikult sama laevaga, millega Cassirergi. Läksin otsekohe teda New Yorki küllastama. Tegelikult mitte New Yorki, vaid New Jerseysse, kus ta elas Franz Boas'i majas. New Jersey on New Yorgist lihtsalt üle jõe. Meil oli äraütlemata kena vestlus, mis kestis praktiliselt kogu päeva. Lõpuks läksin ma Chicago ülikoolist Princetoni Ülikooli, mis on ka idarannikul. Käisin pidevalt New Yorgis, ainult selleks et Jakobsoni küllastada ja temaga koos töötada. Ja ühel perioodil, kui mul nappis külastuseks raha, palusin Princetoni Ülikooli, et nad teeksid professor Jakobsoni mu juhendajakomitee liikmeks, nii et ma sain töötada otseselt tema alluvuses. Kirjutasin oma doktoriväitekirja Jakobsoni juhendamisel.

Jakobson on alati minu poole pöördunud ja viidanud mulle kui “minu esimene Ameerika üliõpilane”, mis on, muide, tõsi. Ehkki Jakobsonil oli erinevaid üliõpilasi: tal olid üliõpilased lingvistikas, neid oli üsna vähe, ja siis olid slavistikaüliõpilased, keda oli väga suur hulk. Aga mina olin tõesti tema esimene Ameerika üliõpilane ja ma hoidsin Jakobsoniga kontakti kuni ta surmani. Me vestlesime väga tihti.

Olete öelnud, et kõik Suured Mehed semiootikas, kellega kohtunud olete, on Teid ühel või teisel moel mõjutanud. Juba eespool mainitud Morrisel

---

¹¹ Leonard B. Meyer (1918–2007) oli Chicago Ülikoolis doktorantuuris. Doktoritööst sündis üks tema kuulsamaid teoseid, “Emotsioon ja tähendus muusikas” (Meyer 1956), mis ühendas geštalditeooria Charles S. Peirce'i ja John Dewey filosoofiaga (Dewey oli ka üks Morrise lemmikuid). Meyeri muusika-semiootika kohta võib lugeda Korte 2006; eesti keeles semiootika õpikust (Maimets 2018: 386–387).

ja Jakobsonile lisaks olete mõjutajate seas nimetanud ka Juri Lotmanit.

See ongi see, mis neid suureks teeb. (*naerab*) Olen suur Lotmani austaja ja ta meeldis mulle inimesena väga. Kohtusin temaga kolmel korral. Esimest korda siin (Tartus). Olin siin ühe päeva ja pidasin tohutult pika loengu. Aga see loeng oli enne, kui teie isegi sündinud olite. Mees nimega Segal¹² oli tõlgiks. Hiljem kohtusin Lotmaniga Moskvas. Mina olin Moskvas ja tema tuli sinna minuga kohtuma. Kolmandat korda kohtusime Bergenis. See oli esimene kord, kui ta välismaal käis ning ma lendasin Bergenisse temaga kohtuma. Lõpetasin just hiljuti ühe käsikirja, mis on tema semiosfääri termini kriitika.

Kirjutasin oma Eesti-suhetest artikli *Sēmeiōtikē* esimeses uues väljaandes, 26ndas.¹³ Nagu te teate, on Eestis palju huvitavaid asju, millega ma kokku puutunud olen. Esiteks lingvistika ja Paul Ariste, siis Lotman ja Moskva–Tartu kool ja siis on Eesti muidugi Uexkülli maa. See on väga keeruline, aga huvitav ja rikas. Mõnes mõttes on Eesti kõige huvitavam maa semiootikas üldse. Ma ei ole turist ja ma ei reisi riikidesse, kus semiootikat ei ole. Lätti või Leedusse ma ei lähe, sest neil ei ole semiootikat.

Teie olete ka see, keda tuleks tänada Jakob von Uexkülli tekstide kirjastajatele toimetamise eest.

Jah, olen tõesti mitmete väga oluliste tekstide inglise keeles avaldamise eest vastutav, aga tegelikult tegi huvitavat tööd tema poeg, Thure. Palusin teda korraldada tõlkimine, tekstid annoteerida, toimetada, teha sõnastik. Mina avaldasin selle, aga Thure oli muidugi see, kes tegi tööd. Üritame teha suurt asja koos Kalevi Kulliga Jakob von Uexkülli kohta, mis sisaldab ka bibliograafiat.¹⁴ See tuleb välja järgmisel aastal.

---

¹² Dmitri Segal (s.1938).

¹³ *Sign Systems Studies* esimene väljaanne, mis avaldati pärast Lotmani surmale järgnenud mitmeaastast ilmutispausi. Sebeok 1998, eesti keeles Sebeok 2000.

¹⁴ Sebeok viitab siin arvatavasti *Semiotica* 2001. aasta Uexkülli erinumbrile (Kull 2001), mida toimetas Kalevi Kull ja mis lisaks täielikule Uexkülli bibliograafiale sisaldas Sebeoki külastatud Tartu konverentsist ja sellele järgnenud Imatra suvekooli biosemiootika-sessioonist võrsunud artikleid. Erinumbril on üle 800 lehekülje! Tartust sõitiski Sebeok edasi Rahvusvahelise Semiootika Instituudi Semiootika ja Strukturalistlike Uuringute (ISISS) suvekooli Imatrasse, Soome. Prof. Eero Tarasti ja teiste initsiatiivil peeti Imatra suvekoole (mis olid tegelikkuses konverentsid) alates 1988. aastast. Viimane Imatra suvekool sellisel kujul oli 2013.

Aitasite kirjastada ka Vladimir Proppi tekste.

Mina avaldasin Proppi esimese inglisekeelse tõlke. Lugesin “Muinasjutu morfoloogiat”¹⁵ ja otsustasin, et see tuleb tõlkida inglise keelde. See on suurepärase raamat. Proppi lugu on keeruline selle tõttu, et peale seda raamatut saadeti ta Siberisse ja ta ei saanud enam edasi töötada enne, kui väga palju hiljem. Aga tema hilisemad tööd ei paku mulle enam huvi.

Palkasin “Muinasjutu morfoloogiat” tõlkima ühe vene mehe. See ei olnud tegelikult hästi tõlgitud, aga avaldasin selle meie seerias. Hiljem avaldati see uuesti uues väljaandes. “Muinasjutu morfoloogiast” sai tõeliselt pöördeline sündmus folkloori-uuringutes, sest Ameerika folkloristid ei olnud kunagi Proppist kuulnud ja nii nad korjasid selle üles. Millega ma tõesti rahul olen, on see, et mina tutvustasin Proppi Lévi-Straussile, kes oli mu sõber – on siiani, aga ta on juba väga vana. Proppi mõju tema “Mütoloogiatele”¹⁶ on suur. Inimeste vahendamine on mulle alati rõõmu valmistanud, see on osa mu õpetajatööst.

Lõpuks kirjutas ka üks minu enese õpilastest, Alan Dundes¹⁷, raamatu Ameerika indiaanlaste müütidest ja kasutas Proppi mudelit. Aga isiklikult ei kohanud ma Proppi kunagi.

Meil on siin kasutada kaks peamist semiootikaentsüklopeediat: teie kolmeköiteline Semiootika entsüklopeediline sõnaraamat¹⁸ ja Winfried Nöthi¹⁹ oma. Olete Te oma sõnaraamatuga rahul?

Selle entsüklopeedia ilmumisest on hulk aega möödas ja see oli täitsa korralik, kui ta välja tuli. Mu toimetaja küsis, kas ma teeksin uue väljaande – praegu on teine trükk juba olemas – ja ma ütlesin, et ma ei tee kunagi ühte sama asja mitu korda.

Kas oli raske tuua ühte raamatusse kokku erinevaid koolkondi ja

¹⁵ Vladimir Propp, “Morfologija skazki”. Esimene trükk Propp 1958, teine trükk raamatuna ilmus 1968. aastal. Raamatu tiitelleht annab tõlkijaks Laurence Scott, mis ei ole just väga venepärane nimi, kuid tema etnilist kuuluvust ei või me muidugi teada.

¹⁶ Lévi-Strauss 1964. Claude Lévi-Strauss elas aastatel 1908–2009.

¹⁷ Doktoritöö “Põhja-Ameerika indiaani muinasjuttude morfoloogia” kaitses Dundes 1962, raamatuna ilmus see 1964 Soomes. Alan Dundes suri 2008. aastal.

¹⁸ Sebeok jt 1986.

¹⁹ Inglisekeelne ja põhjalikult ümber töötatud versioon, millest siin juttu on, on Nöth 1990. Saksakeelne algversioon on ilmunud 1985 ja uus kõige põhjalikum väljaanne saksa keeles aastal 2000.

teooriaid?

Ei, ei, aus tuleb olla. Mina tahan olla aus. Minu ajakirjas, *Semiotica*'s, ei ole eelarvamusi, avaldan kõike, mis on hea. See on minu moto ja ei ole oluline, mis see hea on või kes selle kirjutas. Avaldan väga palju noori inimesi, kes teevad head tööd. Mind ei huvita, mis koolkond see on, mis doktriin see on, tahan saada parimat. Viimasel ajal oleme avaldanud palju biosemiootika vallast. Taanlased teevad praegu *Semiotica*'le ühe mahuka kaastöö biosemiootikast, järgmisena teeb Kalevi Kull erinumbri Jakob von Uexküllist.

Usun, et peamine eesmärk teadlasel nagu mina on õpetada. Õpetamiseks on erinevaid viise, üks neist on organiseerida konverentse, viia inimesi kokku, lasta neil avaldada, püüda avaldada huvitavaid asju, raamatuid, ajakirju. Ma toimetan suurt hulka asju, näiteks *Semiotica* on praegu jõudnud oma 130. numbrini. Olen seda toimetanud alates 1969. aastast, enam kui 30 aastat. See on pööraselt edukas. Tegelikult teeme me praegu kaht ühisprojekti Kulliga; töötasin koos Toropiga, kirjutasin Toropi toimetatud Lotmani semiootika ajakirjale²⁰. Ma usun, et taoline algatuslik tegevus võtab palju aega, palju vaeva, kuid ma arvan, et sellel on väga oluline roll teadustöö üldises pildis. Minu oma kirjutised on osa sellest, kuid see pole kõik. Ja ma ei pea paljuku selleks tegevuseks aega leida.

Kas on ilmumas mõni uus ja väga hea käsiraamat?

Ma muidugi ei tea enne, kui nad välja tulevad, kas nad on just väga head, aga on üks hiljutine entsüklopeedia ühes köites, mille tegi Paul Bouissac²¹ Toronto Ülikoolist. See on täitsa huvitav, aga sealt on paljud asjad puudu. Winfried Nöthi omal on see eelis, et see on üks terviklik raamat, kirjutatud ühe autori poolt. Sõnaraamat aga hõlmab umbes 250 erinevat autorit. Nöth lõpetas just teise väljaande oma raamatust: ta kirjutas selle täielikult ümber ja avaldab uuesti.

Olen praegu seotud Roland Posneri väga suure ettevõtmisega, mille nimi on "Semiootika käsiraamat".²² Kolm tohutut köidet ja kolmas ei ole veel ilmunudki. Aga kahjuks on selle tegemine võtnud umbes 18 aastat,

---

²⁰ Jällegi on tagantjärele raske aimata, mida ta siin silmas pidas. Võimalik, et sedasama Eesti-seoste artiklit (Sebeok 1998), millega *Sign Systems Studies* vaid aasta varem taasilmumist alustas.

²¹ Bouissac 1998.

²² Posner jt 1997–2004. Kokkuvõttes ilmus sellest käsiraamatust neli köidet, viimane alles 2004. aastal.

kolmas köide tuleb tõenäoliselt välja aastaks 2000. See käsiraamat on täielik, aga selleks ajaks on ta juba ka aegunud. See on väga kurb, sest käsiraamat on ju mõeldud igaveseks, aga asjad muutuvad nii kiiresti ja nii palju, osalt semiootikas ja teisalt raamatute väljaandmise tehnikas. Ma arvan, et varsti enam ei tee keegi sellist raamatut, kuna sa võid seda kõike Internetis teha. See ei ole lihtsalt trükkimist väärt ja on kohutavalt kallis. Nii et mul on kahju seda öelda, ent see on aegunud. Aga ärge seda avaldage, sest inimesed saavad vihaseks.

Kirjandus

- Bouissac, Paul 1998. *Encyclopedia of Semiotics*. Oxford University Press.
- Cobley, Paul; Deely, John; Kull, Kalevi; Petrilli, Susan (eds.) 2011. *Semiotics Continues to Astonish: Thomas A. Sebeok and the Doctrine of Signs*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Danesi, Marcel 2012. The institutionalization of semiotics in North America. *Signata* 3: 187–197.
- Dundes, Alan 1964. *The Morphology of North American Indian Folktales*. FF Communications. Ed. for the Folklore Fellows 81-3(195). Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Gardner, Martin 2013. *Undiluted Hocus-Pocus: The Autobiography of Martin Gardner*. New Jersey: Princeton University Press.
- Korte, Melissa E. 2002. Leonard B. Meyer: On the threshold of musical semiotics. *Semiotica* 142: 447–460.
- Kull, Kalevi (ed.) 2001. *Semiotica* (Special Issue: Jakob von Uexküll: a paradigm for biology and semiotics) 134(1/4).
- Lindström, Kati 1999. Kuulus semiootik hindab Eesti teadlasi. *Postimees* 131, 8. juuni. (Intervjuu T. Sebeokiga.)
- Maimets, Katre 2018. Muusikasemiootika. – Salupere, Silvi; Kull, Kalevi (toim.). *Semiootika*. Trtu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 383–397.
- Manetti, Giovanni 1987. *Le teorie del segno nell'antichità classica*. Bompiani.
- 1993. *Theories of the Sign in Classical Antiquity* (Advances in Semiotics). Bloomington: Indiana University Press.
- Mayer, Leonard B. 1956. *Emotion and Meaning in Music*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nöth, Winfried 1990. *Handbook of Semiotics*. Advances in Semiotics. Bloomington: Indiana University Press.
- Nöth, Winfried (ed.) 1997. *Semiotics of the Media: State of the Art, Projects, and Perspectives*. Approaches to Semiotics 127. Berlin, New York: De Gruyter Mouton.
- Ogden, C. K.; Richards, I. A. 1923. *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. New York: Harvest Books.

- Posner, Roland; Robering, Klaus; Sebeok, Thomas A. (eds.) 1997–2004. *Semiotik : ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von natur und Kultur = Semiotics*, vols. 1–4. Berlin: Walter de Gruyter.
- Propp, Vladimir 1958. *Morphology of the Folktale*. International Journal of American Linguistics 24(4.3); Bibliographical and Special Series of the American Folklore Society 9. Bloomington: Research center in anthropology, folklore, and linguistics, Indiana University.
- Randviir, Anti 1997. What is semiotics, really? Interview with Thomas A. Sebeok. *Trames* 1(4): 291–305.
- Sebeok, Thomas A. 1960. *Style in Language*. New York: MIT Press.
- 1998. The Estonian connection. *Sign Systems Studies* 26: 20–41.
- 2001. Galen in medical semiotics. *Global Semiotics*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 44–58.
- 2000. Eesti-seos. *Vikerkaar* 1: 63–78 (Tõlkinud K. Lindström.)
- Sebeok, Thomas A.; Bouissac, Paul; Eco, Umberto; Pelc, Jerzy; Posner, Roland; Rey, Alain and Ann Shukmann (eds.) 1986 . *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* 1–3. Approaches to semiotics 73. Berlin, New York: de Gruyter Mouton
- Seisler, Liina-Jaanika; Vabar, Sven 1999. Märkide isand: Ilmakuulus semiootikateadlane Thomas A. Sebeok käis Tartus. *Eesti Ekspress* 17. juuni.
- Uexküll, Gudrun von 1964. *Jakob von Uexküll, seine Welt und seine Umwelt*. Hamburg: Wegner.

Semiootikast Jüri Talveti vaates

Kalevi Kull, Ekaterina Velmezova

Ülevaates Jüri Talveti seitsmekümnenda sünnipäeva puhusest konverentsist kirjutas Brita Melts (2016: 329):

Kultuurisemiootilise pilgu Talveti fenomenile heitis Peeter Torop. 1993. aastal Andaluusia Semiootikaassotsiatsiooni ajakirja Tartu semiootikakoolkonnale pühendatud erinumbris ilmunud hispaaniakeelse artikliga “Tartu kui märk” (Talvet 1993) sai Talvetist muuhulgas kultuurisemiootika vahendaja. Tartu–Moskva semiootikakoolkonna vastu tunneb hispaaniakeelne maailm rohkem huvi kui mõni muukeelne kultuur – ja see on Talveti, tema sõprusuhete, kontaktide, missioonitunde teene, et Tartu on jäänud märgiks tänini. Ettekanne rõhutas, et kultuur on mitmekeelseim süsteem ja tema universaalseim tunnus on võime end kirjeldada, ning kultuur on seda rikkam, mida rohkem enesekirjelduslikku keelt tal on. Talveti peamised keeled on lektori, luuletaja, ränduri, kriitiku, teaduse keel, tõlkimise keel (kojutoomine), vahendamise keel (eesti kultuuri eneseesitus), universaalne keel (esperanto).

Sellest näeme, et Jüri Talvetil on päris mitmeid semiootika-suhteid. Püüame neile oma 2020. aasta suvel esitatud ja samas kirjalikult vastatud küsimustega täpsemalt jälile saada.

Mil määral puutusite kokku Juri Lotmaniga? Milline oli Teie esimene kokkupuude temaga? Milline oli kokkupuude semiootikaga?

Juri Lotmanit nägi enamik meist, Tartu ülikooli “võõrfiloloogidest” (sh inglise filoloogidest, kelle hulka kuulusin), tingimata juba tudengiaastail 1960ndatel. Kaua aega asus ju vene kirjanduse kateeder, mida Lotman juhatas, sealsamas kitsukeses vanas keeltemajas (kohviku kõrval), kuhu olulisel määral koonduski tollase Tartu Riikliku Ülikooli vaimueliit (siin sobib lugeda mu pikemat kirjutist *Loomingus* – Talvet 2019b). Lotmani õpilaseks sõna-sõnalt ma ei saa end pidada, sest tema korralisi loenguid ma kuulamas ei käinud. Aga nägin teda tihti, seda enam noore õppejõuna 1973. detsembrist alates, kui mu esimene töökoht, eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder, asuski füüsiliselt vene kirjanduse kateedri all sealsamas vanas keeltemajas. Mul on silme ees rohkesti mälu pilte: kas või Lotmani esinemine Itaalia neorealismi esteetika teemal kuulajaid pungil

keemia ringauditooriumis ülikooli filmiklubi õhtul, kus näidati Roberto Rossellini filmi "Rooma", aga ka teel postkontorisse (praegusel Rüütli tänaval), mille kaudu käis kogu suhtlemine välismaaga. Juri Mihhailovitš jalgratast käekõrval talutamas, pakiraamil kogukas raamatupakk, mida hoidis maha kukkumast abikaasa Zara Mints. Eesti Kirjanike Liidu surveel taastati 1980. aastal TRÜ-s väliskirjanduse kateeder. Seda oli vaja ideoloogilis-parteiliselt, aga ka teaduskraadiliselt tugevdada. Nii sai selle juhiks Harald-Heino Peep (endine eesti kirjanduse kateedri juhataja) ja sinnasamma toodi vene kirjanduse kateedri eesotsast üle Juri Lotman. Nii et mõnda aega olime temaga lausa lähedased kolleegid. Kõige südamlikumaid kokkupuuteid oli kaks. 1981. a. mais sündis meie perre esimene laps, tütar Laura. Sain sellest teada postkontori vastas telefonikabiinis. Üliõnnelikuna koju minnes tulid mulle ülikooli peahoone nurgal vastu Juri Lotman ja Zara Mints. Nendest said mu esimesed õnnitlejad isaks saamise puhul. 1992. aastal sai Lotman kutse Hispaaniasse, A Coruñasse, Hispaania semiootika-assotsiatsiooni kongressile. See oli vaid aasta enne tema surma. Arstid ei lubanud tal Hispaania-reisi ette võtta. Ettekanne oli aga valmis, nii et minul paluti see A Coruñas suurele publikule esitada. Pärast seda reisi külastasin Lotmanit tema kodus Lauupeo tänaval. Vestlesime seal pikalt. Kõige toredam seik tuli sellest, et mul tihti kaob äkki meelest mõne mulle hästi tuntud inimese nimi. Jutt läks vene semiootikule, Lotmani lähedasele tuttavale ja kaastöölisele. Ütlesin Lotmanile, et see on see, kes teda Tartus tihti on külastanud ja temaga tihedasti koostööd teinud. Lotman püüdis meenutada, aga tunnistab, et talle ka ei tule meelde tolle nimi. Nii et saime selle peale koos lõbusasti naerda. (Jutt käis Boriss Uspenskist.) Lisan veel seda, tõsisemas plaanis, et võlgnen Lotmanile tänu toetuskirja eest, mille ta kirjutas minu kandidaadiväitekirja kohta (enne kaitsmist Leningradis 1981. aastal). Nimelt sain ühelt Moskva nn sisekriitikult kurjalt sarjata, kuna ei olnud töös tsiteerinud marksismi-leninismi klassikuid. Mu juhendaja Zahharias Plavskin sattus ärevusse, soovitas toetust otsida toleks ajaks nii kodu- kui ka välismaal mainekalt Juri Lotmanilt.

Mil määral puutusite kokku Igor Černoviga? Teiste Juri Lotmani rühma inimestega?

Igor Černoviga puutusime kokku tihedamini Tartus, vahepeal elasime üsna lähestikku, tema Tähe tänava alguses, mina Kitzbergi tänaval "Kitzbergi majas" (A. Kitzbergi 1). Tema oli võtnud sihiks rajada "teoreetiline kirjandusteadus". Sel pinnal oli kokkupuutepunktiks baroki teooria, mida tema tuletas peamiselt Arnold Hauseri töödest, mina aga olin tol ajal

süüvinud hispaania baroki nähtusse. Igor jälgis minu kirjutisi, tegi ka täiesti õiglast kriitikat, näiteks selles, et mul oli kalduvus peajäreldused koondada kirjatöö lõppu – selle asemel, et nendega välja tulla juba algusest peale... Temaga olin koos kahel konverentsil välismaal – Granadas 1995. a.,²³ kuhu olid kutsutud lisaks Boriss Uspenski ja Mihhail Lotman, ja Joensuu 2000. aastal.²⁴ Soomes vesteldes selgus, et Igoril oli mitmesuguseid plaane, kes teab, võib-olla mõne teeb ta teoks. Põhijõud kulus tal Eesti uue iseseisvuse järel semiootika osakonna rajamiseks. Ega seegi lihtne olnud. Minu kogemus ja vaist ütlevad, et mõnigi hea uus algatus, mis iseseisvusjärgses eufoorilises entusiasmis sai võimalikuks, võinuks hiljem jääda kinni bürokraatia kiirelt paisunud masinavärki.

Kas on olnud kokkupuuteid Tartu-väliste Tartu–Moskva koolkonna liikmetega?

Ega õieti ole. Pikka aega piirdusid minu akadeemilised sidemed Vene-maal hispaania kirjanduse uurijatega. Nende huvid olid kitsamad, pealegi suhtus nõukogude kultuuriideoloogia semiootikasse kaua kahtlustavalt. See aga ei tähenda, et mul poleks olnud midagi õppida näiteks Mihhail Bahtinilt või tollest märksa vähem tuntud Leonid Pinski. Bahtin ei kasutanud oma töödes kordagi – ega saanukski – semiootika mõistet. Sellegipoolest oli tema kirjandusfilosoofia täisvereliselt võrdlev-semiootiline. Mis oli tema aegruumi elementide põhjal üles ehitatud romaani-teooria muu kui eeskujulik “sekundaarne mudeldav süsteem”? Pinski aga osutas baroki kui kultuuritüübi sisemisele paljukihilisusele, ega laskunud sotsiologiseerimisse, mis rööbiti strukturalismiga sugenes läänes.

Kas on olnud kontakte lääne semiootikutega? Kellega?

Jah, oli põgus “kontakt” Umberto Ecoja, sealsamas A Coruña konverentsimaja liftis, kus tema hispaanlastest saatjad äkki ära kadusid ja mõneks minutiks jäime kahekesi. Vahendasin talle Lotmani tervitusi ja tema saatis samasuguseid soove minuga Tartusse kaasa. Kuid tunnistan, et ma ei ole Ecost osanud välja lugeda ideid, mis kaaluksid võrdselt Lotmani algupäraga. Tegelikult see lotmanlik algupära hakkas mulle mingi selgusena ilmuma just tollest kirjutisest, mille Lotman mulle Hispaaniasse kaasa andis (“Modernsus Lääne- ja Ida-Euroopa vahel”). Tõlkisin

²³ Vt ka Talvet 1995a.

²⁴ Konverentsil “Cultural Identity and Its Glocal Manifestations”.

selle hispaania keelde. Just siis sain aru, et tegelikult olin ma ise samas suunas arenenud – mis sellest, et minu peamised “semiootika”-õpetajad olid pigem hispaanlased, baroki filosoof Baltasar Gracián ja 20. sajandi alguspoole kultuurifilosoof, “ratsiovalist” José Ortega y Gasset.

Olete vahendanud Lotmani-semiootikat hispaaniakeelsesse maailma. Millisel viisil? Kui mõjusaks seda tegevust peate? Kui ammu see algas?

Minu teened selles on küll imeväiksed, kui neid üldse on. Lotmani ja Tartu–Moskva koolkonna semiootikast nakatus ja vaimustus märksa varem kuuba kultuurikriitik ja tõlkija Desiderio Navarro (1948–2017). Temaga tutvusin ja saime sõbraks minu esimesel pikemal viibimisel hispaaniakeelses keskkonnas – Havannas 1979. a. sügisel. Ta oli polüglott, tema naine oli venelanna. Ta püüdis tutvustada hispaaniakeelsele publikule lääne uuemat kultuurifilosoofiat laiemaltki (nii palju kui ideoloogilised piirangud seda lubasid), kuid erilise innuga tõlkis ta just Lotmani ja Ida-Euroopa kulturooloogide töid. Need tõendasid, et Bahtini jälgedes ei olnud sinise piirkonna kultuuriteadus sugugi nii ühtselt-üditlikult marksistlik, nagu eriti nõukogude ametlikust kultuuripropagandast võis mulje jääda. Desiderio ülimaid igatsusi oli Lotmaniga kohtuda. Mõni aasta hiljem käis ta Moskvast, jõudis sealt edasi ka Tallinna, kus temaga kohtusime, kuid ei saanud luba “lõuna” poole, Tartusse, edasi sõita. Desiderio suurimaks teeneks oli kultuuriteadusliku ajakirja *Criteria* asutamine ja juhatamine. Samal ajal tõlkis ta vene keelest suurema valimiku Lotmani artiklitena ilmunud töid, mis kolmes köites ilmus Hispaanias (Lotman 1996–2000).

*Oli see Teie mõjul, et Manuel Cáceres tegi semiootika-ajakirja (Entretextos: Revista Electrónica Semestral de Estudios Semióticos de la Cultura)?*²⁵

Ei usu, et olnuks minu mõjul. Kuid küllap mul oli oma osa selles, et (Hispaania) Granada ülikooli kirjandusteooria õppejõu Manuel Cáceres Sáncheze elu ja tegevus (kokkulangevalt hispaania filoloogia eriala asutamisega Eesti uue iseseisvuse hakul) tihedalt seostus Tartuga. Granada kirjandusteoreetikuid mõjutas tugevasti vene kirjandusteadus, üle kõige Bahtin. Lotmani ideede levitajaks sai seal aga just Manuel Cáceres, kuid mitte niiõrd minu vahendusel. Oletan, et teda innustas eeskätt seesama kuubalane Desiderio Navarro. 1995. a. korraldas Manuel

²⁵ Oma artiklis nimetab Cáceres Sánchez (2004) Jüri Talvetit kui sõpra, samuti räägib ta Igor Černovist, kes tõi talle raamatuid.

Granadas suure rahvusvahelise semiootikakonverentsi, mis oli pühendatud Lotmani mälestusele. Sinna kutsus ta semiootikuid nii mujalt Euroopast kui ka Ladina-Ameerikast. Muidugi oli seal kohal Desiderio Navarro.

Kas võib öelda, et hispaaniakeelses maailmas on semiootika-huvi kuidagi eriline?

Hispaanlastes ja ehk isegi veel enam ladinaameeriklastes on ikka olnud tugevat vaimustust Euroopa kultuurifilosoofia ja -teaduse vastu. Selles on nad mingil moel tajunud alternatiivi USA-le, kelle suhtes, vastupidi, on valitsenud tõrksus ja umbusk. USA imperialism Ladina-Ameerikas ei ole mingi marksistide väljamõeldis. See on olnud seesama ja veel hullem, mis oli vene nõukogude imperialism näiteks Baltimaades.

Kuivõrd piisavalt ja hästi on Lotmanit hispaania keelde tõlgitud? Kas on olnud probleeme sellega seoses?

Lähemalt teaks selle kohta ehk öelda Manuel Cáceres. Minu enda üldist kogemust ja muljet mööda on kirjanduse (ja ka kirjandusteaduse) “välises dũaamikas” (nagu olen kunagi ammu nimetanud tõkelist retseptiooni)²⁶ otsustav kaal üksikutel ärksatel loovvaimudel, ja võib vist ka nii öelda, “ärksatel kultuuridel”. Sellised “ärksad kultuurid” on venekeelse kultuurialaga suhtluses olnud eeskätt prantsuse ja itaalia kultuur. Kuid tavaliselt on selle taga üksainus entusiastlik isiksus või väike pühendunud rühm inimesi. Lotmani laiemal tuntusel läänes oli teedrajav roll prantsuse luuletaja ja õpetlase Henri Meschonnic’i (1932–2009) toimetatud ja tema hoole all mitme inimese poolt (ma ei teagi, kas vene või saksa keelest) tõlgitud “La structure du texte artistique” (“Kunstilise teksti struktuur”), mis ilmus kirjastuses Gallimard (Lotman 1973). Sealt said sellele vahetu juurdepääsu teiste seas hispaania- ja portugalikeelsed õpetlased (kellele prantsuskeelse teksti lugemine on üldjuhul märksa lihtsam kui näiteks nende ingliskeelsetele kolleegidele; nad ei pidanud ootama, kuni see teos tunduvalt hiljem tõlgiti hispaania keelde). Lotmani elulõpu raamatu “Kultuur ja plahvatus” (vene algupärand 1992) itaalia tõlge ilmus Milanos juba 1993. aastal. Selle eest seisid hea itaalia õpetlased-slavistid. “Kultuuri ja plahvatuse” järgmine tõlge suurtes maailmakeeltes oligi hispaania keeles (Lotman 1999). Nagu kuulnud olen, tõlgiti see itaalia keelest. Alles praegu avastasin, et tõlkija

---

²⁶ Talvet 1987.

on tegelikult (nime järgi otsustades itaalia päritolu) argentiinlanna – Delfina Muschiatti, kes muuhulgas on koostanud Argentiina 20. sajandi luule antoloogia. “Kultuuri ja plahvatuse” tõlked prantsuse (2005), inglise (2009) ja saksa keeles (2010) on hilisemad. Kui lisada sellele Desiderio Navarro kolmeköiteline Lotmani artiklite valimik (Lotman 1996–2000) ja tõsiasi, et üks väheseid monograafilisi käsitlusi Lotmani kohta on ilmunud Argentiinas (Arán, Barei 2002),²⁷ ning Manuel Cácerese e-ajakiri *Entretextos*, kus Lotmanil on aukoht,²⁸ siis minu meelest ei saa Lotmani retseptsiooni kasinuse üle hispaaniakeelsel kultuuriväljal sugugi kurta.

Kas on vahet Lotmani-retseptsioonil erinevates hispaaniakeelsetes maades?

Ainus vahe on see, et kirjastuste produktsiooni rahvusvaheliselt levikult on Hispaanial Ladina-Ameerika ees eeliseid. Eks sellepärast ilmusid Lotmani hispaaniakeelsed raamatud esmalt Hispaanias, kuigi tõlkijad olid ladinaameeriklased.

Kuidas praegu hispaaniakeelsetes maades semiootika elab, kas on seal midagi tõlkimisväärset?

Kõik on juhus: ühel või mitmel sajandil võib mingi suurgi kultuur “uinuda”, algupärast mõtet ilmutamata. Pärast “kuldajastut” renessansis ja barokis (16.–17. saj) pidas Hispaania vaimses mõttes vähemalt saja-aastast “siestat”, taandudes Euroopa suureks “perifeeriaks”. Ent äärealad ehk perifeeriad kätkevad endas tihti veel tugevamat kultuuriplahvatuste potentsiaali kui korrapäraselt ja süsteemselt edenevad kultuurid – seda õpetas meile Lotman. Näide on Francisco de Goya looming. Vahest on see minu enda viga, aga ma ei ole märganud, et pärast Miguel de Unamunot ja José Ortega y Gasseti (20. sajandi alguspoolel) oleks Hispaaniast esile kerkinud Euroopa mõõdus algupäraseid mõtlejaid. Ent filosoofia (sh semiootika) elab ju püsivas põimumises loovkirjandusega, on tegelikult ise loovkirjanduse liike. Seda, mis koolifilosoofias puudu jääb, võib heaks teha kirjanike looming. Hispaaniakeelsel kirjandusel on pealegi võimas laiendus väljaspool Pürenee poolsaart. Näiteks kirkaima algupäraga “maagiline realism” 20. sajandi teise poole maailmakirjanduses lähtub Ladina-Ameerikast. Eesti tõlkijad on tegutsenud lausa

²⁷ Vt ka ülevaade sellest, Talvet 2002.

²⁸ Vt nt ajakirja *Entretextos* (2, 2003) erinumber “Lotman desde América”, samuti *Entretextos* (5, 2005), “Lotman, semiótica y cultura”.

ennastüetavalt: enamik Unamuno ja García Márqueze olulisi teoseid on meie emakeelde juba jõudnud. Ortega y Gassetilt oleks veel nii üht kui teist tõlkida, ja küllap tõlgitaksegi – palju-palju aega on veel ees ja häid hispaania keelest tõlkijaid on meil samuti ikka rohkem.

Ühes oma töös (Talvet 1995b) olete võrrelnud Baltasar Graciáni, José Ortega y Gasseti ja Juri Lotmani vaateid, kuivõrd neil on sarnasusi avangardismiteoreetikute ja modernismikriitikutena. Mida peate enda olulisemateks Juri Lotmani või semiootika teemalisteks publikutsioonideks?

Ma küll kahtlen, kas ühtki mu teost võiks tõlgendada kui kavatsuslikult semiootilist, kuid hispaaniakeelsete kirjanike-mõtlejate, nagu ka Bahtini ja Lotmani mõju ei saa ega taha ma kuidagimoodi eitada. Oletan, et kultuurimärkide ääretust kogumist olen ehk kõige viljakamalt (ja vajalikumalt) märganud ja esile toonud vaimset algupära töödes eeskätt Juhan Liivi kohta (monograafia tema luulest²⁹), aga ka lühemates käsitlustes K. J. Petersonist ja Kreutzwaldi “Kalevipojast”. Kõigis neis olen saanud otse või kaude toitvat tuge Lotmanist. Päris suur rahuldus on mul sellest, et teatavas koondatud tiheduses on laiemasse ringlusse jõudnud mu peamiselt uue aastasaja mõtisklused ja käsitlused maailmakirjandusest ja võrdlevast kirjandusteadusest – hiljutises raamatus “Critical Essays on World Literature, Comparative Literature and the “Other”” (Talvet 2019a). Seal on tihti viiteid Lotmanile ja samuti eraldi peatükk (IV) autori osast kunstiloomes, mis otse keskendubki Lotmani ideedele. Loodan, et seda raamatut vähehaaval avastatakse ja loetakse. Muidugi olen rahul ka sellega, et TÜ Kirjastuse sarjas “Kaasaegne mõte” ilmunud kolmest esseeraamatust on kaks esimest “Sümbiootiline kultuur” (Talvet 2005) ja “Kümme kirja Montaigne’ile. “Ise” ja “teine””³⁰ (Talvet 2014) tänaseks tõlgitud inglise keelde ja mõnesse muusse keelde veel.

Mis on semiootika Teile andnud?

Ma ei ütleks, et midagi spetsiifiliselt meetodisse puutuvalt, kuid need suured ja viljakad üldistused kultuuri ja elu nähtuste ja iseäranis nende põimingu kohta, mida olen lugenud välja Bahtini ja Lotmani töödest, on mind jätkuvalt innustanud.

---

²⁹ Talvet 2012; vt ka Talvet 2011.

³⁰ Kolmas on: Talvet 2019c.

Miks on eestlasi olnud Lotmani ümber nii vähe?

Eestlasi on igal pool vähe – välja arvatud kord mitme aasta kohta üldlaulupeol ning püsivamalt suurtes kaubanduskeskustes ja nende ümber. Lotmani mõte ei ole igas faasis nii kindel, et temast annaks teha mingit puuslikku või prohvetit. Palju suuremad šansid olla jumaldatud ja kummardatud on tavaliselt nendel vaimudel, kelle pealäkituses aimub mingit ekstreemsust, mis suuremale vastuvõtjate hulgale mõju avaldab. Sellele vihjavad värsiread mu poemist “Eesti eelegia”³¹:

*Vaene väike juut Juri Lotman
õnnetul-hapral keskteel, prohvetiks saamise lootuseta,
silmad viimast korda taeva poole lahti siin Euroopa
kolka Tartu kalmistul, mullu vingel sügispäeval, isamaata,
kõnedeta, kord venelaseks, kord lätlaseks peetu,
saatjaks viiul üksi, ööbikulauluga toitvalt jõelt,
mis ise ükskõikseks, jahedana mööda voolab.*

Lisan, et see vahetult pärast parvlaeva Estonia tragöödiat kirjutatud poem on vastselt tõlgitud hiina keelde ja ilmunud üsna mõjukas Hiina ajakirjas “Maailmakirjandus”. Kommentaaris, mida ajakirja toimetus mult palus, selgitan sedagi lõiku ja kujundit. Mulle on Lotman igatahes armsam mis tahes prohvetist, just sellepärast, et ta jäi ekslema keskteele, “semiosfääri”, ruumi, mille mõiste ta ise tekitas (niisama geniaalselt nagu viissada aastat temast varem Thomas More “utoopia”). Kui palju eestlasi on süvenenult lugenud More’i “Utoopiat”? (Tõsi küll, eestikeelne terviktõlge viibis ligi pooltuhat aastat.)

Esitasite 2016. aastal Rein Veidemannile tema juubeli puhul sellise küsimuse (Veidemann, Talvet 2016: 1454):

Mis on sinu arvates olnud J. M. Lotmanis see peamine iva? Või kas oleks õigem rääkida mitmest ivast ja ka mõne iva muundumistest, olenevalt Lotmani kui mõtleja-looja enda elu paratamatust nihkumisest ajas? (Oma praegusest olekust vaatame ju tema poole samas vanuses, kui oli tema oma surma eel...) Näiteks pole raske märgata vastuolu: ühelt poolt 1970-ndatel esitatud (hüpo)tees kultuurist kui “kollektiivsest intellektist” ja teiselt poolt elu lõpus kosunud usk usku kui kollektiivsust kõige enam mobiliseerivasse jõusse. Esimene positsioon on silmatorkavalt antropotsentristlik, “semiosfääri” teooriaga hakkas Lotman aga liikuma lähemale meie Juhan Liivi

³¹ Ilmunud luulekogus Talvet 1997.

antropotsentristmivastasele elufilosoofiale, päriselt sinna küll välja jõudmata – sest elupiir tuli ette.

Sama küsimus nüüd tollasele küsijale endale. Mis on Teie meelest Juri Lotmani peamine iva või ivad?

Olen Lotmani tõlgendamise puhul tähele pannud seda, mis on tihti suurvaimude saatus: nende töödest võetakse mõni killuke ja see pühitsetakse kui olemuslik, üleajaline läkitus, mis peaks kõigutamatuult kehtima nende loomingu mis tahes faasi kohta. Lotmani puhul on eriti nähtav see, mida siin juba küsimusest aimub: Lotmanist-teadlasest sai järjest rohkem Lotman-filosoof. Kuid tõsi on seegi, et juba oma strukturalistlikus faasis märkas Lotman olulisi erinevusi kirjandusloome sisemises koostises – see oli varajane sammuke “semiosfääri” poole. Binaarsused, kui neid rakendada mehhaaniliselt, kalduvad kirjandusloomet lihtsustama. Lotman seevastu osutas varakult “süntagmaatilise” ja “paradigmaatilise” struktuuri põimumisele loomes, kusjuures põimumise ootamatusest võibki tekkida teose peatähendust kandev uus algupärane märk. Praegusest kirjandusteadusest vaadatuna tundub see tõsine ettehoiatus sellele suunale, mis postmodernismi harjaga kokkulangevalt hakkas pöörase innuga “narratiivide” ja narratoloogia (eesti keeles “lugude”, “juttude” ja nende tõlgendamise) raami vägivaldselt suruma kogu tegelikkust, kultuuri, ideoloogiaid ja olmet läbiseigi. Paistis, et luulele (mille märgiks Lotman tegi “paradigma”) ei jäägi siin ilmas enam kohta. Sellele räägib vastu tänane, postmodernismi järgne päev, kus head luulet luuakse endiselt maailma mis tahes nurgas ja see pole oma ühiskondlikku funktsiooni vaimse tundlikkuse kasvatajana sugugi kaotanud – “süntagmaatilis”-proosalise massikultuuri, sotsioloogia, poliitika jne lauspealetungi kiuste.

Lotmani järgmises loomefaasis tundus kultuuri tõlgendamine “kollektiivse intellektina” mulle äärmiselt kahtlane. Toona koguni poetasin ettevaatlikult oma kahtluseiva ühte avalikku lühikirjutisse, vihjates, et õigem oleks kultuuri samastada kollektiivse loovusega. Ma ei tea, kas Lotman seda märkas või ei, igal juhul hiljem, oma tööde “semiosfäärilises” lõppfaasis paigutas ta kultuuri suurimas viljakuses (“plahvatuses” ja “hüpetes”) selgesti “biosfääri” ja “noosfääri” löikumisalale. Selles kontekstis omakorda on kõikide vähemuskeelte ja väikerahvaste kultuuride seisukohast ülimalt tähtis Lotmani usk “äärte” kultuurilisse plahvatusvõimesse – mis mõnel ajalooetkel võib kätkeada enamatki potentsiaali kui “keskustes”.

Mis oli kõige tähtsam Tartu–Moskva semiootilises koolkonnas?

Ma ei usu, et ses koolkonnas oleks sisemist ühtsust, aga juba koolkonna nimetus ise, kus tsaari-impeeriumi ja Lääne-Euroopa “ääreline” Tartu haagib endale järele (tänapäevani end maailma nabaks idealiseeriva) Moskva, on ere, meelde jääv märk maailma kultuurigeograafia kaardil. Lotmani järelkäijatena peaks olema meie kohus seda märki tugevdada, vaimset Eestit maailmas nähtavamaks teha kui seni. Lotman ja tema lähiringkonna õpetlased saavutasid seda oma tööde tõsidusega – vaimse ja eetilise tasakaalu otsinguga, sooviga kultuuris näha (sarnaselt Ortega y Gassetiga) ühiskonna valgustust, juhtprintsipi.

Millised Tartu–Moskva koolkonna semiootilised mõisted (nt tekst, semiosfäär vm) tunduvad teile kõige olulisemad ja huvitavamad? Ja miks?

Osalt juba sellele vastasin. “Tekst” on liiga tehniline mõiste. Strukturalismil on oma selged piiratud. Teksti algtäendus on “kude”, “lõim”. Kangas on materiaalne toode, kus tööpoolest saab määrata täpselt iga kiu, lõnga või niidi asendit. Kultuur aga on elav nähtus, elava, lakkamatult liikuvuses koe lõplik määratlemine on tegelikult võimatu. Surnud looduse ja kultuuri uurimisest üksi ei piisa. Lotman vihjab kusagil ka ise, et “teos” on märksa laiem ja tähtsusega kui “tekst”. (See hea ja ilus, lühike eesti sõna “teos”!) “Semiosfääriga” tegi Lotman (ettenägematugi) “hüppe” edasi. Hea, et Tartu semiootikas on tugevnenud ja jätkub arutlus kultuuri ja looduse märkide elavast põimumisest.

Olete tegelnud luulega nii luuletaja kui uurijana. Samuti juhendasite Rebekka Lotmani doktoritööd (R. Lotman 2019) eesti sonetist. Kas luulesemiootika on luulega tegelemisel olnud abiks või huviks?

Rebekka oli oma doktoritööd tehes silmapaistvalt iseseisev algusest lõpuni. Vahest juba moraalsest kohustusest perekonna ees tõi ta oma analüüsi ka semiootilisi elemente ning meetrilis-formaalset statistikat. Minu meelest need nii väga vajalikud ei olnudki, aga igal juhul kindlustasid tööd kui tervikut. Minu roll piirdus siin ja seal pigem kahtluse avaldamises, kas märgistavast teoreetilisest aparaadist on ikka valitud see “õige kombits”, mis antud nähtusest midagi olulist-erilist laseks ilmutada. Peahäda igasuguste teooriate kohaldamise juures on tihti see, et üht ja sama analüütilist skeemi kasutatakse mis tahes nähtuse lahkamiseks. Tulemusena leiab kinnitust peamiselt see, mida skeem eeldab. Tunduvalt tähtsam on aga loomingu erinevuse, algupära märkamine – see, mida skeem tavaliselt ei märka, sest on pelgalt skeem. Heasse semiootilisse

analüüsi, nagu mis tahes küündivasse kirjandusuurimuslikku eritlusse on “sisse kirjutatud” võrdlev tundlikkus. Kokkuvõttes lähtub see uurijast kui elavast subjektist, tema märkamise ärsusest ja tema kogemusest. Kel seda on ja kel ei.

Kas Teie kirjanduslikes tekstides on peegeldusi (ka kaudseid) semiootika ajaloo mingeile kontseptsioonidele või sündmustele? (Näiteks leidub seda Jaan Kaplinski loomingus.)

Eespool juba tsiteerisin katkendit poemist “Eesti eeleogia”. Seal on veel muid vihjeid Ecole ja Lotmanile. Uue iseseisvuse alguse aastakümme oli aeg, kus välismaailm meile järsku avanes. (Õppisin ülikoolis küll inglise filoloogiat, kuid tegelikult sain inglise keele oskuse praktilisest väärtusest aimu alles pärast seda, kui 1994. aastal asutasime oma Eesti Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni, millest sai ICLA, *International Comparative Literature Association*, kollektiivliige.) Tuli välismaal järjest rohkem esineda ja ühtlasi rahuldada paljude välismaiste kolleegide huvi Lotmani ja Tartu(–Moskva) semiootikakoolkonna vastu. Luuletükkel “Santiago teel” valmis eespool mainitud A Coruña semiootikakongressi järel. Sama aasta sügisel läks põhja parvlaev Estonia, sealt sai tõuke ja lähtekoha arutus Eesti ajaloo ja kultuuri ja selle peamärkide üle poemis “Eesti eeleogia”. Oli vaja (ümber) orienteeruda maailmas ja mõtiskleda ühe väikerahva võimalikust saatusest ses erakordses murrangus, vabaduse ime üle – mis oli tõelist ja mis näivuslikku. See on peateema ka mu esseeraamatus “Sümbiootiline kultuur” (Talvet 2005). Oletan, et mu sümbioosi-käsitluses võiks leida Lotmani “semiosfääriga” hingesugulust.

Milline roll on semiootikal Interlitteraria programmis?

1996. aastal ilmuma hakanud *Interlitteraria* südavaldkond on kirjandus. Kuna kirjandusloome ise ja seda enam kirjanduse üle arutlemine nii või teisiti põimub tihedaimal viisil filosoofiaga ning samal ajal kujutab endast kultuuri(uurimuste) telgstruktuuri, siis on ütlematagi selge, et mingeid tahke pidi on meie ajakirja sisu kattunud semiootika taotlustega. Semiootilise ettevalmistuse saanud õpetlaste kaastööd on püsivalt teretulnud. Viimastel aastatel oleme rohkesti avaldanud monotemaatilisi seksioone ja ka terviknumbreid külalistoimetajate kokkupandult. Kui mõni semiootik ükskõik mis maalt võtab ette koostada kirjandussemiootilise erinumbri või seksiooni, siis avaldamisvõimalus *Interlitterarias* on kindlasti olemas.

Kirjandus

- Arán, Pampa; Barei, Silvia 2002. *Texto/Memoria/Cultura: El pensamiento de Juri Lotman*. Córdoba: Universidad Nacional de Córdoba.
- Cáceres Sánchez, Manuel 2004. Kultuur ja barbaarsus: mälestades Juri Lotmanit. *Postimees* 28. okt.
- Lotman, Iouri 1973. *La structure du texte artistique*. (Fournier, Anne; Kreise, Bernard; Malleret, Eve; Young, Joëlle, tlk vene keelest; Meschonnic, Henri, toim. ja eessõna). Madrid: Éditions Gallimard.
- 1996–2000. *La semiosfera*. (Navarro, Desiderio, trans.) Madrid: Frónesis, Cátedra. [Kd 1 (1996), kd 2 (1998), kd 3 (2000).]
- 1999. *Cultura y explosión: Lo previsible y lo imprevisible en los procesos de cambio social*. (Lozano, Jorge, eessõna; Muschietti, Delfina, tlk). Barcelona: Gedisa.
- Lotman, Rebekka 2019. *Eesti sonett*. (Doktoritöö, Tartu Ülikool). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Melts, Brita 2016. Maamesilasena maailmas: Jüri Talvet 70. *Keel ja Kirjandus* 4: 328–330.
- Talvet, Jüri 1987. Baroki liikumatus ja dünaamika. *Looming* 6: 824–833.
- 1993. Tartu como signo. *Discurso: revista internacional de semiótica y teoría literaria* 8: 21–30.
- 1995a. Granadast Barcelonani. *Postimees* 23. nov lk 16.
- 1995b. Kirjeldada modernsust: Garcían, Ortega, Lotman. *Akadeemia* 7(7): 1422–1432.
- 1997. *Eesti eeleegia 1978–1995* [ja teisi luuletusi]. Tallinn: Kupar.
- 2002. Argentiinlaste monograafia Lotmanist. *Postimees: Kultuur* 12. sept.
- 2005. *Sümbiootiline kultuur: mõtisklus U-st*. (Kaasaegne mõte.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- 2011. The Universe of the Mind of a Poet: Juhan Liiv's philosophy and poetics. *Interlitteraria* 16(1): 103–122.
- 2012. *Juhan Liivi luule: monograafia*. Tallinn: Tänapäev.
- 2014. *Kümme kirja Montaigne'ile. "Ise" ja "teine"*. (Kaasaegne mõte.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- 2019a. *Critical Essays on World Literature, Comparative Literature and the "Other"*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- 2019b. Poolsada aastat (ja mõni peale) saja-aastases rahvusülikoolis. *Looming* 12: 1757–1764.
- 2019c. *Tundmised*. (Kaasaegne mõte.) Tartu: TÜ Kirjastus.
- Veidemann, Rein; Talvet, Jüri 2016. Rahutuse kirglikul rajal. *Looming* 10: 1449–1459.

Infoärevuse küsimusest

Madli-Mai Jõe

Juri Lotmani järgi ei saa intellektist rääkida enne, kui stiimul–reaktsioon-mehhanismi tekib “tühi pesa” veel tundmatule, tähendab, kujuneb valikuvõimalus. Sel momendil teiseneb automaatsus teadlikuks käitumiseks, pelk reageerimine saab teoks (Lotman 2002[1978]: 2657). Inimese arengus võiks sarnast suurt kvalitatiivset muutust tinglikult näha sisekõne tekkimises, kui ema-isa käsud ja keelud on internaliseeritud ning tekib n-ö sisemine arupidamisruum (Alderson-Day; Fernyhough 2015). Paindlikkus ja parem kohanemine keskkonnaga, mis sellest arenguhüppest sünnib, toob endaga aga Lotmani arutluse järgi paratamatult kaasa ka kahtlemise ja ebakindluse, tegutsemise mittepiisava informatsiooni tingimustes, pideva ebastabiilsuse seisundi, mida inimesel on raske taluda. Ärevuse leevendamiseks pööratakse kõigeteadjate jumalate või kultuuri kui ühisteadmuse poole (Lotman 2002: 2658). Kultuur laiemas mõttes võib vertiigot muidugi pigem süvendada, samas kui Teadusele on äsja nimetatud lõpmatu kahtlus definitiivseks omaduseks ning kõigeteadmise keelatud.

Niisuguse intellekti kujunemise näiteks võib tuua Martin Rolli, kastivabriku töötaja, kelle peal “Viini postmargis” mängitakse välja “lülitit” kaks seisundit. Enne saatuslikku hetke on Martin Roll omamoodi justkui automaatika: tema vastused on igäühele, kes teda tunneb, etteaimatavad, tema käitumine ootuspärane ja turvaline. Kui sekkub vana sõber, lülitub Martin Roll 24 tunniks teise seisundisse, mis mõjub küll võrdlemisi ootamatult, kuid ümbritsevatele teadmata on tegelikult samuti etteaimatav, sest tema eesmärk on, sõltumata asjaoludest, rääkida vaid tõtt. Alles filmi lõpuosas saavutab peategelane n-ö intellekti staatuse ning võimaluse oma äsjaavastatud vabadust praktiseerida kooskõlas sise- ja väliskeskkonna muutustega, vaheldada tõtt ja luiskamist, otsekohesust ja leebust. (Liives; Käsper 1967)

“Kultuur ja plahvatus” (Lotman 2001[1992]) pakub jaotuse “hull – mõistlik – loll”, mis sisaldab binaarsusi hull–mõistlik ja loll–mõistlik. Eespool on kirjeldatud teadvuse kujunemise üht olulist eeldust, s.t valikuruumi tekkimist. Viimast võib niisiis kujutleda sisekõneruumina, kus on võimalik oma küsimused arutluse alla võtta, neid eelneva elukogemusega võrrelda, oma reaktsiooniga viivitada, kuid jõuda multiasjaolulisuse tingimustes parema käitumislahendini. Nõnda võiks kirjeldada Mõistliku toimimist otsustussituatsioonis. Lotman kirjeldab

mõistusega inimese käitumist kui võrdlemisi ennustatavat, normidele ja ümbritsevate ootustele vastavat, adekvaatset (Lotman 2001: 52). Dostojevski Põrandaalune nimetaks sellist puhast kalkulaatorindiviidi Klaveriahviks (Dostojevski 1971). Mõistagi tuleb silmas pidada, et Lotman lahkab keerukat inimlooma komponentideks vaid heuristilistel kaalutlustel ning juhib sellele ka tähelepanu (siin olen omadel kaalutlustel neid tüüpe ehk veelgi vaesestanud). See on inimene, kelle valikud elus tegelikult on 0 või 1 ning kes müüriaga kohtudes otsustab, kas keerata paremale või vasakule, raiskamata aega hägusloogikale ning irratsionaalsusele. Tal on suhteline vabadus ja piiratud hulk võimalusi struktuuri raamides.

“Tühi pesa” võib aga ka teistsugust kasutust leida. Loll näib kõige kahetsusväärsem, kui võrd tema valikud on etteaimatavalt ebaadekvaatsed, kuid teda kaitseb õnnis teadmatus oma seisundist, madal neurootilisus. Lotman kasutab Lollil kohta sõna “stereotüüpne”. Sarnaselt mõistuseinimesele on ka Lollil omad muustrid, mida rakendada, kuid tema “piparkoogivormid” on enamasti ainult kandilised ja ümmargused ning ta kasutab neid pahatihti valede kohtades. Oma tegevustes on Loll jäik ja ebaefektiivne (Lotman 2001: 52).

See toob vaatluse alla kaks kitsamat omadust, mis minu arvates siin oluliseks või vähemalt selles kontekstis huvipakkuvaks osutuvad, nimelt mõttejäikuse ja paindlikkuse. Aruteadlased kirjeldavad jäikust kui inimese võimetust minna üle ühelt kinnistunud reageerimisviisilt teisele (ingl k *task-switching difficulty*) (Morris; Mansell 2018) ning sellisena vastab see üsna hästi Lollile, kes oma samade piparkoogivormidega igas situatsioonis püüab hakkama saada, isegi kui situatsioon polegi võib-olla niivõrd “tainas”. Paindlikkus on aga omaette huvitav mõiste, mida võib vaadelda kahekomponentsena: esiteks, vastandina jäikusele, võime vahetada strateegiaid vastavalt olukorra nõudmistele, teiseks aga võime end tagasi hoida, s.t kammitseda oma harjumuslikke või kompulsivseid reaktsioone, mis parasjagu kasuks ei tule (Morris; Mansell 2018). Nõnda käitubki Mõistlik. Siit aga ilmestub hästi, et mis puutub loomingulisusse kui eriti viljakasse uudsuse tekkimise vormi, siis on Mõistlik võrdlemisi piiratud väljavaadetega. Nimelt jäävad Mõistliku lahendused pigem etteantud raamidesse, sest tingimuste muutudes minnakse kiirelt üle sobivamale skeemile, et taastada “normaalne” olukord. Mõistliku kaalutlustesse kuulub tingimata pragmaatika valdkond, mistõttu on temale normaalne ja kasulik olukord vastavuses ühiskonna standarditega.

Loomingulisust on uuritud palju, kuid selle neurokorrelaatide osas ei ole siiani eri uuringute lõikes piisava järjepidevuse ni jõutud. Ilmselt võib sellest arvata, et loomingulisest tegevusest (mis juba iseenesest avaldub

paljudes eri vormides) võtab osa väga palju erinevaid ajuvõrgustikke ja -protsesse erinevates kombinatsioonides. On siiski loodud küsimustik, mille tulemused on kooskõlas katsealuste saavutustega elus, ning leitud ajupiirkondi, mis näivad olevat loominguilisusega seotud (mõni keskmi-sest õhem, teine paksem). Üks omadus, mida loominguilisuse puhul uuritakse, on uudsete seoste loomise võimekus (Benedek; Jurisch jt 2020). Sellises uuringus paistaks silma Lotmani kirjeldatud Hull, sest ainult tema võiks proovida näiteks sünteesida sigasid ja kagusid. (Ent siiski ei saa tähelepanuta jätta, et ka Loll oma piparkoogivormidega võib ebaõnnestunud situatsiooni ja lahenduse kombineerimisel, seejuures “lollu järjekindlusega”, jõuda huvitavate tulemusteni.) Paindlikkuse küsimuses tuleks aga Hullu nimetada vast hüperpaindlikuks, kuivõrd ta võib käitumisviise vahetada suurel kiirusel, ent ei suuda maha suruda ebaadekvaatseid käitumisviise. Võib tõdeda, et Hull, enne kui ta hukka saab, on suurim uudsete generaator.

Hull on nimelt erinevalt teistest struktuurilõhkuja, normiväline. Talle on tunnuslik ettearvamatus ja reegleid eirav vabamäng. Paremini kui süsteemi karakteristikud iseloomustab teda üksikosakese ennustamatu liikumine, mis võib, ent ei pruugi, suunduda soojemalt kehalt külmemale. Hullu käitumine ei näi alati kooskõlalisesena tema ümber toimuvaga: kohates müüri (või teist osakest), ei pruugi ta sellega leppida, tema väljundid ei piirdu vasaku ja paremaga, võimalik, et ta põrutab vastu seinu või teeb ootamatu salto ja maandub teispoole piiri. Ta on irratsionaalsuse väljendus. Lotman täpsustab, et hullusest rääkides peab ta silmas veidrat, ent siiski lubatavuse piiridesse mahtuvat käitumist. (Lotman 2001: 57)

Ühes ühiskonnas ja ühes isikus on loomulikult põimitud kõik kolm: Hullu loovus ei saa edasi kanduda ilma Mõistliku mõistuspärase kaalutlemiseta ja Lolli järjekindlusele ja naiivsusele on oma roll. Mõeldes inimese arenemisele liigina, võib koos Lotmaniga kujutleda, et väikse palja ja nõrga olemusena, kes on ilma jäetud küünistest, võimsatest hammastest ja soojast kasukast, sai inimene edukas olla just tänu meeletule käitumisele, ettearvamatussele, uute manöövriritega üllatamise võimele (Lotman 2001: 42). Kokkuvõtvalt võib teha tähelepaneku, et Mõistlik ja Loll näivad olevat Hullu tugipersonal. Hullu, kes suudab kõige paremini luua uut.

Uudsusiha juhhib inimest ehk sama palju kui suguiha või nälgi. Teda võib siduda mõlemaga: uus ehk võõras partner tähendab, et geenid saavad end uutes kombinatsioonides väljendada, suureneb indiviidide mitmekesisus, inimene saab paremaks muutuda, selle asemel, et mäletseks vana infot; uus toit tähendab mitmekesisemat vitamiinide-

aminohapete-mineraalide valikut, mis tähendab tervemat isendit. *Homo culturalis* (Danesi, Perron 2005) on oma arengus jõudnud teadvustatud arusaamiseni informatsiooni võimust: uudsus on ihana iseseisvunud, informatsioon on omaette väärtuslik.

Informatsiooni kui korrastatust vaadeldakse vahel kui kogu olemasoleva alust, s.t fundamentaalset nähtust. Wheeler võttis selle idee kokku levifraasiga *it from bit* (Wheeler 1990) ehk iga osake ja jõud ja väli põhinevad bittidel, “ei–jah”-valikutel. Bioloogias võib rääkida iseka geeni evolutsiooniteooriast (Dawkins 1976). Kõike saab vaadata kui informatsiooni ning kui püüda mõelda millelegi, mis iseenesest ei oleks mingil kujul kirjeldatav informatsioonina, võib jõuda üsna nõrritavale järeldusele, et tegemist on tõepoolest silmapaistvalt kõrge abstraktsiooni-tasemega mõistega (Lotman ilmselt teeks siin täpsustuse, et see kõik kuulub eelkõige lääne kultuuritüübile iseloomuliku teoreetilise mõtlemise valdkonda [Lotman 2002]). Teadusfilosoof James Ladyman viitab festivali *How the Light Gets In* avalikul debatil huvitavalt näitele: kui pealtnäha tundub, et Päikese kasu elule on selles, et ta annab energiat, siis tegelikult on Maani jõudev ja siit lahkuv energiahulk võrdsed (saabub valgusena, lahkub laotatuna erinevate energiavormide vahel), elu saab kuju võtta tänu energialiikide asümmeetriale, seega on Päikese panus eelkõige informatsioon (Institute of Arts and Ideas 2015). Kunst, nagu ütleb Lotman, on informatsiooni säilitamise haruldaselt täiuslik vahend. Ta on väga suure mahutavusega ning võimeline endas sisalduvat infohulka isegi suurendama (Lotman 1990[1967]: 30). Seega võib kunstigi vaadelda kui informatsiooni avaldust.

Näib võimalik, et inimene, kellele on valikuvõimalusega osaks saanud privileeg tegutseda teadlikult, enda üle mõelda ning ümbritsevast reaalsusest kõiksugu noveliteete meisterdada, võib sellega saabunud ärevust maandada nüüd (pärast jumala surma) teadmise, et õnneks võib ta olla vaid materjal, mille kaudu informatsioon, aga veel abstraktsemal tasandil uudsus, end välja mängib. Lollus, hullus ja mõistuspära on oma keerukates põimingutes just sellisena vajalikud, et Uudsuse (Maailmavaimu?) *masterplan* oma täies uhkuses võiks välja rulluda, sest nagu Juri Lotman on täheldanud: just mitme üksteisest erineva keele vaheline dünaamika ja pinge teeb võimalikuks uue väljundi (Lotman 2002: 2659). Järelikult on see väga mõistlik tehnika, kui olla Uudsus ja soovida elada igavesti.

Kirjandus

- Alderson-Day, Ben; Fernyhough, Charles 2015. Inner speech: Development, cognitive functions, phenomenology, and neurobiology. *Psychological bulletin* 141(5): 931–965.
- Benedek, Mathias; Jurisch, Julian; Koschutnig, Karl; Fink, Andreas; Beaty, Roger 2020. Elements of creative thought: Investigating the cognitive and neural correlates of association and bi-association processes. *NeuroImage* 210: 1–10.
- Danesi, Marcel; Perron, Paul 2005. *Kultuuride analüüs*. Tallinn: Valgus.
- Dawkins, Richard 1976. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press.
- Dostojevski, Fjodor 1971. *Ülestähendusi põranda alt*. (Loomingu Raamatukogu). Tallinn: Perioodika.
- Institute of Arts and Ideas (festival HowTheLightGetsIn 2015): *The Universe Code: Is information fundamental?* <https://iai.tv/video/the-universe-code>
- Liives, Ardi; Käsper, Veljo (režissöör) 1967. *Viini postmark* [mängufilm]. Tallinnfilm.
- Lotman, Juri 2001[1992]. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- 2002[1978]. Kultuuri fenomen. *Akadeemia* 12: 2644–2662.
- 1990[1967]. Kunst modelleerivate süsteemide reas. Teesid. – *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, 8–31.
- Morris, Lydia; Mansell, Warren 2018. A systematic review of the relationship between rigidity/flexibility and transdiagnostic cognitive and behavioural processes that maintain psychopathology. *Journal of Experimental Psychopathology* juuli/september: 1–40.
- Wheeler, J. A. 1989. Information, physics, quantum: the search for links. – Zurek, W.H. (ed.). *Complexity, Entropy, and the Physics of Information*. Addison-Wesley, Redwood City, 354–368.

The Shaggs ja keeled, mis moodustavad muusika

Susanna Mett

Hiljuti sattusin kuulama halva muusika klassikaks saanud bändi The Shaggs, mille ainus album “Philosophy of the World”³² kujutab endast karjuvat dissonantsi, muusikalist oskamatust ning ebatraditsioonilist loomet. Samas on mitmed kuulsad muusikud plaati pidanud üheks oma lemmikutest³³ ning umbes kolmandal kuulamisel harjusid ka minu kõrvad sellega piisavalt, et albumis teatud kummulipööratud geniaalsust nägema hakata. Esmapilgul jääb kuulajale mulje, et “The Philosophy of the World” pole oma häälest ära kitarr, tempos püsimatu trummi ja muude veidrustega üldsegi muusika, kuna palade korrastatust pole kohati võimalik tajuda, tervikut justkui ei moodustu. Nii tekibki küsimus, miks tajub mõni inimene The Shaggsi lugusid innovaatilise muusikana ning mõni teine vastuvõtja ei näe selles üldse muusikalist tervikteksti.

Siinses essees vaatlen, millest muusika koosneb ning kuidas Juri Lotmani diskreetse ja kontinuaalse keele mõisted aitavad seletada, miks on The Shaggsi lugusid keeruline muusikana tajuda. Selleks kirjeldan ma muusikat moodustavaid keeli ning vaatlen, kuidas neist tekib muusikaline tervik, kasutades Juri Lotmani artiklit “Kultuuri fenomen” (Lotman 2002[1978]).

Muusika on miski, millele sarnaselt nt kujutava kunstiga on mitmete semiootikaklassikute teooriatele toetudes väga keeruline läheneda, sest on raske tuvastada elementaarühikut. Lotman eristab diskreetset ja kontinuaalset keelt vastavalt sellele, kas keele esmased märgid on elementaarühikud või tekst. Nii võib teha lihtsa järelduse – muusika on kontinuaalne, sest moodustab justkui tervikliku märgi ning seda pole kerge osadeks jaotada. Siiski tekib kahtlus, kui võrrelda näiteks Bach’i “Süüti soolotsellole nr 1 G-duur BWV 1007” ja *no-wave*’i kakofooniat – näib, et need on mõnevõrra erineva ülesehitusega, koosnedes osistest, mida on teostes erinevalt kasutatud või kasutamata jäetud. Muusika jaotub justkui väiksemateks märgilisteks ühikuteks, ent kui neid eristada, tuleb ilmsiks, et ka need osised on omaette keeled.

Inimene võib ainuüksi ühte trummi mängida nii, et seda tajutakse muusikana, kuid enamasti on sellesse segatud dünaamika ning tihti ka

---

³² <https://www.youtube.com/watch?v=jQqK1CjE9bA>

³³ Nt Kurt Cobain asetab albumi “The Philosophy of the World” lemmikalbumite järjestuses viiendale kohale <https://www.nme.com/news/music/one-kurt-cobain-favourite-bands-the-shaggs-reunite-1979663>)

meloodiad-harmooniad. Seetõttu pakungi, et muusika pole primaarne keel ega loomulikule keelele toetuv sekundaarne keel, vaid koosneb erinevatest keeltest, mis moodustavad üheskoos funktsioneerides muusikalise tervikteksti. Keelteks võivad olla muuhulgas rütm, helistik-laad ja dünaamika, seejuures on primaarseks keeleks ilmselt rütm, sest see funktsioneerib ka teistest eraldiseisvalt. Kuna rütm jaguneb tempo järgi struktureerituna erinevate helivältustega osisteks, mida on võimalik tervikust eristada, võib öelda, et see on diskreetne keel. Kuigi Lotman kirjeldab hoopis kontinuaalset keelt rütmilisusega, toimib muusikalise rütmi keel tegelikkuses seetõttu, et märk seostub märgiga, rütm on lineaarselt korrastatud, ning ehkki lõpuks tajuvad kõik ka loomulikku keelt teatud mõttes tervikuna, jääb see siiski diskreetseks, jaotatavaks.

Teisteks, sekundaarseteks muusika keelteks, mis ehituvad rütmile, võib pidada näiteks dünaamikat, mis määrab helivaljuse, ning helistik-laadi, milles olevad märkidevahelised diakroonsed (meloodilised) ja sünkroonsed (harmoonilised) suhted määravad lääne muusikas ilmselt enimrõhutatud osa – meloodia ja harmoonia. Rütmikeelele toetudes saab helistik-laadi keelest ilus laul, lisades trummimängule dünaamika, saab vaheldada valju ja vaikset muusikat. Bachi ei saa korralikult mängida enne, kui kasutatakse kõiki neid keeli, *no-wave* loobub tihti helistik-laadilise keele reeglitest ja dünaamikast, kuid kõik esiletoodud helid sisaldavad siiski mingil kujul rütmi.

Helistik-laadi keel toetub eri muusikažanrides erinevatele reeglitele, näiteks klassikalises muusikas on järgnevused rangelt määratud, mistõttu võiks seda diskreetseks keeleks pidada. Dünaamikaga on lood keerulisemad, sest valjus pole kindlalt määratud, vaid sõltub alati konkreetse mängija tunnetusest, ühe inimese *forte* võib olla teise *forte fortissimo*. Samuti võib vaikne muusika väga aeglaselt valjuks muutuda, sel juhul on keeruline vaikselt ja valju vahele piiri tõmmata, mistõttu võib dünaamikat pigem kontinuaalseks pidada.

Põhjus, miks muusikat ühe keelena tajutakse, on selle kontinuaalne iseloom – muusika kui erinevate keelte tervik moodustab tekste, mida kuulates pole tihtilugu olulised konkreetset märgid, millest tekstid koosnevad, vaid millise terviku need moodustavad. Kui jaotada muusika osadeks, hakkab kuulaja nägema rütmi ja helistik-laadi keelte diskreetset iseloomu. Selles mõttes eristub muusikaline tekst mütoloožilisest – see koosneb diskreetsetest keeltest ning seda esitatakse kontinuaalsena, samas kui kontinuaalset mütoloogilist teksti esitatakse lineaar-diskreetse jutustusena.

Professionaalsed muusikud ja heliloojad komponeerivad oma teosed, muusikalised tekstid, lähtudes enamasti muusikateoreetilistest teadmis-

test. Nad määravad taktimõõdu, mille raames teoses püsitakse, ja kasutavad teadlikult rütme – eraldavad tervikust pool- ja veerandnoodid, oskavad osutada süntaktilisele ja trioolile ning teavad, milliseid rütmifiguure tüksteisega vaheldada. Muusikud on õppinud, missugused noodid sobivad valitud helistikku ning millises laadis teos valmib, samuti teavad nad meloodiate taustaks sobivaid harmooniaid ning harmooniajärjestusi. Lisaks oskavad nad juurdunud reegleid teadlikult rikkuda, kasutades näiteks ühte laadivälisest nooti või vaheldades ootamatult taktimõõde. Džässmuusikute keeltekasutus erineb seejuures klassikalise muusiku omast, sest lubatud lahendused varieeruvad nii rütmiliselt kui harmooniliselt ja meloodiliselt, samuti erineb reeglite rikkumise viis.

Samas suudavad ka amatöörmuusikud luua tekste, mis koosnevad keerulistest märgikasutustest rütmi ja helistik-laadi keeltes, ilma et ise sellele mõtleksid. Muusikalise haridusega inimene oskab ka kuulates muusikalist teksti jagada seda moodustavate keelte sisesteks diskreetseteks märkideks, kuid tihtilugu kuulab temagi muusikat tavainimese moodi – vastuvõtja keskendub vaid terviktekstile, mõtlemata üksikmärkidele. Muusikateose loomise algimpulsi (näiteks motiivi) väljamõtle-misel ning teose viimistlemisel keskenduvad muusikalise haridusega inimesed tekkivale muusikalisele tekstile, mitte seda moodustavatele keeltele, et teos kõlaks terviklikult ning tavakuulaja tajuks seda ühtse tekstina. Diskreetse keerukuse musternäide on džässmuusika, mille terviktekstid kõlavalt tavakuulajale emotsionaalse ning osaliselt juhusliku, kuid koosnevad tegelikult väga keerukate harmooniareeglite järgi seatud märkidest, mida muusikaharidusega inimesed kiirelt ka improvisatsiooni käigus rakendada oskavad.

Tõlkeprotsess diskreetsete ja kontinuaalsete keelte vahel pole muutusteta võimalik, mistõttu tajubki tavakuulaja kontinuaalset tervikut millegi täiesti erinevana diskreetsetest jaotustest, võimetuna seda osadeks lammutama. Ehkki haritud muusikud oskavad muusikalises tekstis eristada näiteks rütmikeelset teksti, ei suuda see tõlge edasi anda muusikapala kui kontinuaalse tervikteksti tähendusi, kuidas märk “transformeerub oma teiseks ilminguks või sarnaneb vastava mõttelise laiguga teisel tasandil” (Lotman 2002[1978]: 2651) – minooris aeglase pala nukrus või selle seostumine näiteks mõne mälestusega ei kajastu diskreetsetes keeltes. Isegi soolotrummil luuakse muusikaline terviktekst alles siis, kui rütmile liidetakse dünaamika ning tekivad tõlkimatud lisatähendused, seevastu muutumatu dünaamikaga trummirütm jääb iseseisvalt kõigest diskreetseks metronoomirütmiks.

Selleks et muusika struktuur ei laguneks ega olemast lakkaks, peavad keeled terviku moodustama, tekstid peavad saama üheks suuremaks

tekstiks. Et semiootilisi struktuure integreerida, võib kasutada metakeele plokki, mis kirjeldab kahte keelt ühena (Lotman 2002[1978]: 2652). Muusika metakeel lõimib rütmikeelt ja helistik-laadi keelt, esitades noote noodijoonel kindlate helivältuste ja helikõrgustega. Nii nähaksegi helikõrgust ja noodipikkust kokku ühe märgina ning see muutub muusikalise kompleksi normiks. Seevastu jääb dünaamika metakirjelduses tagaplaanile, olles heal juhul noodijoonestiku kohale märgitud, ent isegi sellisel juhul jäetakse see tavaliselt pigem interpreedi tõlgendada.

Teine integratsioonimehhanism on kreolisatsioon, mille puhul keeled üksksteist mõjutavad ning mille funktsioneerimisel tekib mõnikord keelte segu (samas). Nii ei taju kuulaja muusikat enam erinevate keelte summana, vaid ühe keelena. Lotman toob näiteks filmikunsti, kus liikuv foto ja kas kirjalik või heliline sõnaline tekst funktsioneerib vastuvõtja jaoks ühe keelena. Samamoodi ühinevad kuulaja teadvuses ka rütm, helistik-laad ja dünaamika, kusjuures nüüd mängib dünaamika erinevalt metakeelest muusikalise teksti tajumisel suurt rolli, ehkki seda tingimata ei märgata, hõlbustades näiteks emotsioonide vahendamist tekstis. Nii sulanduvadki muusikat moodustavad keeled vastuvõtja teadvuses üheks jagamatuks kontinuaalseks keeleks.

Naastes The Shaggsi juurde võib tõdeda, et võimetus bändi albumit täieõiguslikult muusikana tajuda tuleneb võimetusest tekste tervikuks liita. Bändi lugudes ei kõla keeltesisesed märgid omavahel kokku – rütm on ebahühtlane ning trummi, kitarr ja laulu rütmid ei ühti, kitarr tundub häälest ära olevat, teisisõnu pole harmooniates kasutatud noodid võrdsete vahedega. Võrdluseks võib tuua võõrkeele õppimise – seegi on loomulik keel, kuid reeglid ei sarnane emakeelega ning seda esmakordselt kuulates tajub inimene, et midagi on valesti, keegi justkui räägib, aga tema kõne pole arusaadav, see nagu polekski keel. The Shaggsi lugudeski võib tajuda seost muusikaga, kuid midagi näib neis siiski valesti olevat.

Kuna ei teki harjumuspärast muusikalist tervikteksti, jaotuvad The Shaggsi lood kuulaja peas diskreetseteks osisteks, järsku eristuvad rütm ja helistik-laad, need pole enam tervikliku teksti märkamatud osad, vaid märgid muusikat moodustavates keeltes. Harjumuspäraseid märkidevahelisi reegleid on julmalt rikutud ning see takistab lugusid terviklike tekstidena tajumast. Samas sunniks lugude noodistamine ilmselt mööda vaatama ebakõladest eri keeltes – veidraid harmooniaid noodijoonestikule kirjutades ühtlustatakse rütmi ning veerandtoonidega harmooniajärgnevused muudetakse ilmselt harjumuspärasteks akordideks. Nii heidetakse noodistamisel ebavajalikud elemendid kõrvale ning The Shaggsi muusika taasesitamisel kasutatakse konventsionaalseid keeltesisesi märgisuhteid.

Üllataval kombel sai The Shaggsi muusika pärast mitmekordset plaadi kuulamist ka minu jaoks kontinuaalseks terviktekstiks. Põhjus ei peitu metakeelelises ühtlustamises, mis semiootilised keeled tervikuks integreeriks, vaid hoopis uute reeglite tunnistamises ja nendega harjumises. Ka filmikunstis ei seosta vastuvõtja dubleeritud tõlkega filmi esmakordselt vaadates kohe helilist kõnet ja liikuvat pilti, kuid hiljem harjub sellega ning keeled kreoliseeruvad. Kodunedes uute reeglitega muusikat moodustavates keeltes – veidrate harmooniate, segaste rütmide, järskude ja varasemate harjumuste järgi sobimatute dünaamika-muutustega – õppisin ma vastuvõtjana The Shaggsi tekste kreoliseerima ning neist said viimaks taas muusikalised kontinuaalsed tekstid, mis erinevalt diskreetsetest osistest hakkasid muuhulgas emotsionaalseid tähendusi sisaldama.

Kirjandus

Lotman, Juri 2002[1978]. Kultuuri fenomen. *Akadeemia* 12: 2644–2662.

Tekno – retk enesesse

Johanna Tõugu

*Ei ole olemas sellist asja nagu tühi ruum
või tühi aeg. Alati on midagi näha ja
midagi kuulda. Tõesti, vaikust
ei suuda me luua. (Cage 2010: 22)*

Tekno-muusika on juba vähemalt kaks aastakümnet püsinud teiste levimuusika žanrite seas absoluutses tipus. Teknole on pühendatud lugematuid reive, festivale ja pidude sarju, rääkimata spetsiaalsetest ööklubidest, kus seda žanrit ainult mängitaksegi. On ilmne, et need, kellele tekno südamelähedaseks on saanud, mitte ainult ei kuula seda muusikat, vaid elavad seda (Ala 2017).

Teknoüritustel valitseb teatud pühaduse hõng. Publik on altari ehk DJ külge naelutatud, pöörates selga ainult siis, kui väga vajalik. See on koht, kus tuntakse suuri tundeid. Heaks näiteks on Tallinnas aset leidev pidude sari “Techno ist Liebe”, mis eesti keeles tähendab “Tekno on armastus”. Selline nimi viitab tingimata väga erilistele ja tugevatele tunnetele. Nimetada ühte muusikažanrit armastuseks tähistab ilmselgelt midagi enam kui lihtsalt muusikalist meeldivust. Siin on kahtlemata peidus midagi enam peale pelga žanrielistuse. Armastus pole kellelegi lihtsalt vaatamiseks, kuulamiseks või jälgimiseks. Armastus kohtab oma tõelist tähendust alles siis, kui ta on kellegi oma. Armastust, nagu öeldakse, ei saa kirjeldada, sellest saab aru siis, kui seda kogeda, läbi e l a d a.

Ma ei nimetakski tekno-muusika kuulajaid pelgalt kuulajateks, sest sellest jääks väheks. Täpsem termin oleks “elajad”. Just see sõna sobib nende kirjeldamiseks imehästi, sest tekno hingeelu mõistes ei ole võimalik seda lihtsalt kuulata. Tekno-muusika ei hõlma ainult vaimu, vaid see vibreerib läbi keha, tekitab teatud pendel-resonantsi, mille inerts vaimu sügavasse transsi võib lennutada. See tunne ongi see, millest teknoarmastajad räägivad. Teknotranssi iseloomustab vaimu avatus ja loomingulisuse kasv. Seda oleks õige nimetada ekstaasiks.

Lotmani sõnul iseloomustab ekstaasi siseelu lihtsustumine. Emotsioonid lagunevad algosadeks, muutuvad primitiivseteks ning ekstaasi kogejale saab osaks näiv vabaduse tunne, justkui eemaldutaks konventsionaalsest. Ent Lotmani sõnul juhtub tegelikkuses justnimelt

vastupidine. Ta leiab, et haritud hingeelu tähendab väliste entiteetidega suhtlemist sellisel moel, et tulemuseks oleks komplekssem vaimne maailm. Ta tõdeb siiski, et pole kunagi ise midagi sellist kogenud ning seetõttu saab ta seda kommenteerida vaid kõrvaltvaataja seisukohast (Lotman 1988).

Muusikalis-tantsulise ekstaasi suure austajana leian ma, et tõepoolest leiab aset siseelu lihtsustumine. Toimub ümberkanaldumine mõistuslikust ja analüüsivast ühiskondlikust olendist primitiivsemasse ja ausamasse olendisse, kes on oma olemuselt ehk lausa nagu laps. Korduvate rütmide abil luuakse otseühendus kellegagi, kes on inimeses olemas, aga kes tavaelus end peidab. Ekstaasi minek ja selle praktiseerimine ongi selle olendi otsimine. Igapäevaelu rollidest vabanemine ja keeruliste seoste lahtiharutamine on eesmärk iseeneses. Minnes tagasi kõige lihtsamate algelementideni, on võimalik end paremini mõista, vaadates enda sees pakitavatele küsimustele või probleemidele teise pilguga. Nii saab naasta tavaellu teadlikumana ja ehk avatuma hoiakuga maailma mitmekesisuse suhtes, hoolimata sellest, et oli toimunud siseelu lihtsustumine. Mälu hoolitseb selle eest, et see kogemuste teekond ei ununeks.

Kirjutades juba kommunikatsiooni eesmärkidest, siis milleks luua aina kompleksemat maailma, kui entroopia meid niikuinii sinneroole juhib? Entroopia püsiv jõud ei lakka kunagi tegutsemast. Vahel on vaja elu ja maailma kompleksusest eemalduda ja maandadagi end primitiivses ja lihtsustatud maailmas, mida on kerge mõista. Entroopia kasv tähendab kõige jaoks ükskord lõppu, mistõttu on see ka inimese kõige suurem vaenlane. Ekstaas tähendab entroopiast hetkeks vabanemist ja selle kogejal tekib tunne, nagu oleks ta surematu.

Tekno-muusikas peitub seesama eelnimetatud primitiivsus, mis on salasõna väga huvitavasse maailma. Spekuleerin, et kõige ürgsemad helid on rütm ja bass, mis imiteerivad emaülas kuulnud südametukseid. Kui mõelda kõige algsematele helidele, kerkivad esimesena pinnale just taguvad rütmid ja kumavad bassid. Meloodia, mis juba oma olemuselt sisaldab rütmi, ei saa järelikult ilma rütmita eksisteerida. Seega peab rütm olema esimene.

Üks löök keset vaikuse lõputut välja ei vääri küll rütmi nime, kuid ei saa ka välistada tema kõikvõimalikke tähendusi teda ümbritseva vaikuse suhtes. Kaks sellist lööki suhtuvad juba mitte ainult ennast ümbritsevasse keskkonda, vaid nende kahe löögi vahel tekib pinge. Selleks, et oleks teine, peab olema esimene ja vastupidi. Kui neid üksikuid lööke korduma panna, tekivad uued tähendused nende korduste arvelt. Esile tulevad vastandused ja paralleelsused. Sarnasel moel ehitavad ka kirjandustekstid nagu luule endale ümber terve semiosfääri (Lotman 2006[1970]).

Needsamad kordused saavad eemaldada keskkonnast inimesse saavuid stiimuleid. Keskkonnamõjurite minimaalsus (aga ka maksimaalsus, ehk võib kokkuvõtlikult öelda, et äärmused) on inimese sisemaailma muutmiseks väga võimas tegur. Kui keskkonnast viia miinumumini olulised tegurid nagu inimese esmane infoallikas, ehk nägemine (vähendades valgust) ja jätta keskkonda alles vaid mõned üksikud tegurid nagu tekno puhul põksuv rütm, on tulemuseks tuttava maailma hääbumine. See ongi transi mehhanism.

Tekno pakub oma kuulajale peaaesjalikult rütmi. Vokaal puudub ja meloodiad on minimalistlikud. Lõputuna näiv 4/4 rütmis ühtlane põksumine annab paljudele inimestele võimaluse loomingus osa võtta, kuigi seda omaenda ilmas. Tugev bass loob iga löögi vahele õõnsa tühimiku, millest tekib kuulaja ümber tohutu suur ruum, millesse rütm kajama hakkab. Vaimne ja füüsiline ruum kohtuvad. See on justkui tühi korpus, mida kuulaja enesega täitma hakkab. Muusika loob inimest ja inimene loob muusikat.

Just kirjeldatud protsessi on käsitlenud Lotman oma essee "Kahest kommunikatsioonimudelitest kultuuri süsteemis" (Lotman 2010), kus ta esimesena toob välja MINA-TEMA kommunikatsiooni, kus teadet edastatakse kellelegi, kes sellest veel teadlik pole, millest tulenevalt liigub informatsioon ruumis ja selle maht jääb konstantseks. Teisena kirjeldab ta MINA-MINA kommunikatsiooni ehk autokommunikatsiooni. See tähendab, et suhtlus käib enesega ning teade liigub ajas ja muutub kvalitatiivselt. Autokommunikatsioon on orienteeritud koodile. Kood võib-olla mõistetamatu välisele interpreteerijale, sest informatsiooni valdajale on teade juba tuttav ja ta loonud on selle koodi teate iseendale edastamise tõhustamiseks. Tekno puhul saab rääkida autokommunikatiivsetest protsessidest, nagu seda on näiteks transiseisund, mis viib MINA ümber kujundamiseni. Autokommunikatsiooni iseloomustab asjaolu, et informatsioon omistab pidevalt uusi kihte, mille tagajärjel formuleeritakse teade ümber ja selle tähendus muutub. Tekno-muusika kuulaja pöördub mõtetes enda poole ja teate tähenduste muutudes ehk läbi teate kvalitatiivse transformatsiooni muutub ka inimene ise.

MINA-MINA süsteemi funktsioneerimiseks on tarvilik kahe sisendi – semantilises keeles teate ja süntagmaatilise koodi pörkumine ja vastastikune mõju. Tekno kuulaja sisemist kõne stimuleerib ja korrastab väline rütm, olgu see visuaalne, nagu prožektorite vilkuvad tuled ja/või auditivne. Need on erinevad rütmiliste ridade süsteemid, millel on oma süntaktika, kuid mitte semantika. Kood, mis täpsemalt kujutab endast sõnu, tähti või muid märke, kaldub isorütmilisusele. Teknotransis oleva inimese sisemonoloog ei moodusta lõpetatud, arutlevaid lauseid, vaid

kaldub rütmiliste korduste lõputute ahelate poole.

Kogenematule kuulajale võib niivõrd masinlik muusika, nagu seda on tekno, võõra, elutu ja justkui mitte mingisuguse arenguloota tunduda. Teadupärast on tavapärase levimusika omaduseks teatud haripunkt, mis on enam-vähem samas kohas, mistõttu inimesel tekib tuttavlik tunne. See tuttavlik tunne on ka põhjuseks, miks popmuusika palad nii sarnased, aga samal ajal ka nii kaasahaaravad on. Kuulaja ootab palas kulminatsiooni, kuhu jõudmine teda pingestab ja seob ta heliteose külge vähemalt nii kaua, kuni sünnib lahendus – *drop*. Seevastu teknomuusika ei pruugi kulminatsioonini jõudagi, vaid sõuab ühest loost teise kuulajale alatihiti märkamatuult. See on võimalik tänu tekno erilisele ülesehitusele, kus on võimalik eraldada rütm ja kõik teised sellele ehituvad osad. Nii saab kasutada ühe loo rütmi ja teise loo meloodiat, minnes sujuvalt uutele üle ja luues nii täiesti ennekuulmatuid palasid.

Helidevahelise tühjuse tähtsusest on heliloojad juba ammu aru saanud. Jaapani muusikas tähistab mõiste “ma” nootidevahelisi tühimikke, mida õpilane peab meisterlikult valdama. Kõige kuulsam näide lähiajalooost on kahtlemata John Cage’i “4’33”, kus interpreet vaikib 4 minutit ja 33 sekundit (da Fonseca-Wollheim 2019). Selle asemel, et publik kuulaks lava pealt nende poole läkitatavaid helilaineid, muutub muusikaks hoopis selle puudumine. Vaikust täidavad helid, mis meile meelde tuletavad, et maailm tõepoolest veel pöörleb – me oleme elus ja maailm hingab koos meiega.

Negatiivse ruumi kasutamine muusikas mistahes eesmärgil, olgu see tõsiduse, huumori või müstika lisamiseks, tähendab kuulaja rolli muutumist passiivsest tarbijast aktiivseks osalejaks. Samamoodi nagu mõnda kulunud nalja või vanasõna tsiteerides täidab aju kohe puuduvad lüngad. Sellist laadi muusika toob inimesele iseloomulikud kuulamisharjumused pinnale, mida saab nimetada metakuulamiseks (da Fonseca-Wollheim 2019).

Tekno-muusikat võib vaadelda kui postmodernistliku maailma katsetusi naasmiseks inimeseks olemise juurte juurde. Kui ürgaegsed instrumendid olid trummid ja ühte või äärmisel juhul paari kromaatilist nooti mängida võimaldavad puhkpillid (viled, parmupillilaadsed, rohulibled), siis selle tänane vaste võikski olla tekno, mida luuakse masinatega. Elu pidevast keerukustumisest väsinud inimesed leiavad puhkust just tekno kindlast struktuurist tingitud lihtsusest. Tekno-muusikas aset leidvad lõputud kordused pakuvad kuulajale ennustamise võimalust, mida tavaelu vähe pakub, eriti, kui võtta arvesse entroopia lakkamatut kasvu. Teknos kätkevad kordused ja nendevaheline tühi ruum annavad kogejale võimaluse muusika abil luua ja kujundada enda

sisemaailma. Selline lihtsuses peituv mitmekesisus ongi ehk see, mis tekno-muusika nii eriliseks ja armastusväärseks teeb.

Kirjandus

- Ala, Janar 2017. Techno-inimesed kvaliteedis järeleandmisi ei tee. *Postimees* 7. september. <https://kultuur.postimees.ee/4235985/tekno-inimesed-kvaliteedis-jareleandmisi-ei-tee>
- Cage, John 2010. *Silence: Lectures and Writings*. Middletown: Wesleyan University Press.
- da Fonseca-Wollheim, C. 2019. How the silence makes the music. *The New York Times* 2. oktoober.
- Lotman, Juri 1988. Kultuuri arenemise üldprobleemid. – *Vestlusi vene kultuuriloost*. [Videosalvestis] <https://arhiiv.err.ee/vaata/vestlusi-vene-kultuuriloost-juri-lotman-kultuuri-arenemise-uldprobleemid>
- 2006[1970]. *Kunstilise teksti struktuur*. Tallinn: Tänapäev.
- 2010[1973]. Kahest kommunikatsioonimudelitest kultuuri süsteemis. – *Kultuuri-tüpoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 127–148.

Tekst ja auditooriumi struktuur

Juri Lotman

Ettekujutus, et iga teade on orienteeritud teatud kindlale auditooriumile ja võib täielikult realiseeruda ainult selle teadvuses, ei ole uus. Räägitakse anekdootlikku juhtumit tuntud matemaatiku P. L. Tšebõševi elust. Õpetlase loengule, mis oli pühendatud juurdelõikuse matemaatilistele aspektidele, kogunes ootamatu auditoorium: rätsepad, moealtid preilid... Kuid juba lektori esimene fraas: “kujutame lihtsuse mõttes ette, et inimkeha on kerakujuline” hirmutas nad eemale. Saali jäid ainult matemaatikud, kes ei leidnud sellises alguses midagi imelikku. Tekst “valis” endale auditooriumi, luues selle oma näo järgi.

Tunduvalt huvipakkavam on pöörata tähelepanu teksti ja selle adreessaadi suhte konkreetsetele mehhanismidele. On selge, et adressandi ja adreessaadi koodide mittekokkulangemisel (aga kokkulangevus on võimalik vaid kui teoreetiline eeldus, mis kunagi ei realiseeru praktilises suhtluses täielikult) deformeerub teate tekst saajapoolse dešifreerimisprotsessi käigus. Kuid antud juhul tahaks keskenduda selle protsessi teisele küljele – kuidas teade mõjutab adreessaati teda transformeerides. See nähtus on seotud tööga, et igasugune tekst (eriti kunstitekst) sisaldab seda, mida me eelistaksime nimetada auditooriumi kuvandiks ja et see kuvand mõjutab aktiivselt reaalselt auditooriumi, saades tema jaoks teatud normiloovaks koodiks. See viimane sunnitakse auditooriumi teadvusele peale ja saab tema enesekujutluse normiks, kandudes teksti vallast üle kultuurikollektiivi reaalse käitumise valda.

Niisiis kujuneb teksti ja auditooriumi vahel välja suhe, mida iseloomustab mitte passiivne vastuvõtt, vaid mis on oma olemuselt dialoog. Dialoogiline kõne erineb mitte ainult kahe suhestatud ütluse koodi ühisuse, vaid ka teatud *ühise mälu* olemasolu poolest adreessaadil ja adressandil.³⁴ Selle tingimuse puudumine teeb teksti dešifreerimatuks. Selles suhtes võib öelda, et iga teksti iseloomustab mitte ainult kood ja teade, vaid ka orienteeritus teatud mälu tüübile (mälu struktuurile ja selle täitumise iseloomule).

---

³⁴ Vt.: Ревзина О. Г., Ревзин И. И. Семантический эксперимент на сцене (Нарушение постулата нормального общения как драматургический прием). *Труды по знаковым системам*. Тарту, 1971. Т. 5, 240 ja edasi.

Sellest vaatepunktist võib eristada kahte kõnetegevuse tüüpi. Üks on suunatud abstraktsele adressaadile, kelle mälu maht rekonstrueeritakse teate edasiandja poolt kui igale antud keele kandjale omane. Teine on suunatud konkreetsele vestluskaaslasele, keda rääkija näeb, kellega kirjutaja on ammu tuttav ja kelle individuaalse mälu maht on adressandile suurepäraselt teada. Kahe kõnetegevuse liigi vastandust ei tohi samastada antiteesiga “kirjalik kõne ↔ suuline kõne”³⁵. Näiteks viib selline samastamine I. Vacheki ettekujutuseni suhete “foneem/grafeem” ja “suuline teade/kirjalik teade” ühetüübilisusest. Sellelt positsioonilt astub Vachek poleemikasse Saussure’iga, viidates vastuolule kahe väite vahel: tees keelefaktide sõltumatuses nende väljenduse materiaalsest substantsist (“kui märgid ja nende suhted kujutavad ainukest väärtust, siis peavad nad saama ühetaolise väljenduse igas materjalis, seega ka kirjas, s.t tähe märkides”) ja selgepiiriline struktuurne eristus kirjalike ja suuliste teadete loomuses (“sellele vastukaaluks tuleb viidata asjaolule, et kirjalikud ütlused – vähemalt kultuuri omavates keelekollektiivides – näitavad välja teatud sõltumatust suuliste suhtes...”).³⁶ Selle viimase antinoomia olemust selgitab Vachek nii: “Suulise ütluse ülesanne seisneb selles, et võimalikult vahetult reageerida ühele või teisele faktile; kirjalik ütlus aga fikseerib ühe kindla suhte mõnda situatsiooni võimalikult pikaks ajaks”³⁷.

Kuid grafeem ja tekst (kirjalik või trükitud) on põhimõtteliselt erinevad nähtused. Esimene kuulub keele koodi juurde ja on tõepoolest ükskõikne materiaalse kehastumise loomuse suhtes. Teine on funktsionaalselt spetsiifiline teade. Võib näidata, et omadused, mis eristavad kirjalikku teadet suulisest, on määratud mitte niivõrd eksplikatsiooni tehnika poolt, kuivõrd suhtega funktsionaalsesse vastandusse “ametlik ↔ intiimne”. Selle omaduse määrab ära mitte teksti väljenduse materiaalne antus, vaid tema suhe oma funktsioonilt vastandatud tekstidesse. Sellisteks vastandusteks võivad olla “suuline ↔ kirjalik”, “käsikirjaline ↔ trükitud”, “avalikkusele teatatud ↔ usalduslik teade”. Kõik need vastandused võib tagasi viia opositsioonile “ametlik = autoriteetne ↔ mitteametlik = mitteautoriteetne”. On iseloomulik, et opositsioonide “suuline ↔ kirjalik (käsikirjaline)” ja “kirjalik (käsikirjaline) ↔ trüki-

³⁵ Vt.: Вахек Й. К проблеме письменного языка. Пражский лингвистический кружок. М., 1967; Вахек Й. Письменный язык и печатный язык. (там же); Бодуэн де Куртенэ И. А. Об отношении русского письма к русскому языку. Спб., 1912.

³⁶ Вахек Й. К проблеме письменного языка, 527.

³⁷ Samas, 528.

tud” kõrvutamisel on käsikirjaline ühel juhul funktsionaalselt ekvivalentne trükituga, teisel juhul – suulisega.

Näib aga olevat vajalik viidata nende funktsionaalsete gruppide valiku sõltuvusele teksti enda poolt konstrueeritava adressaadi iseloomust. Suhtlemine vestluskaaslasega on võimalik vaid mälu ühisosa olemasolul. Kuid siin eksisteerivad põhimõttelised erinevused teksti, mis on suunatud *ükskõik millisele adressaadile* ja sellise, mis peab silmas mingit konkreetset ja rääkijale *isiklikult teada* olevat isikut, vahel. Esimesel juhul konstrueeritakse adressaadi mälumaht kui hädavajalik *igale* antud keeles rääkijale. See on ebaisikuline, abstraktne ja sisaldab vaid hädavajalikku miinimumi. Loomulik, et mida vaesem mälu, seda üksikasjalikum, laiendatum peab olema teade, seda lubamatumad on ellipsid ja vahelejätted. Ametlik tekst konstrueerib abstraktset vestluskaaslast, ühismälu kandjat, kellel puudub isiksus ja individuaalne kogemus. Selline tekst võib olla suunatud kõigile ja igähele. Teda eristab selgituste üksikasjalikkus, mõtteliste oletuste, lühendite ja vihjete puudumine ja lähedus normatiivsele õigsusele.

Teisiti on ülesehitatud tekst, mis on suunatud ammu tuttavale adressaadile, isikule, keda me märgistame mitte asesõnaga, vaid pärisnimega. Tema mälumaht ja selle täitumuse iseloom on meile teada ja intiimselt lähedane. Sellisel juhul ei ole mingit vajadust koormata teksti ebavajalike üksikasjadega, mis on adressaadi mälus juba olemas. Nende aktualiseerimiseks piisab vihjest. Hakkavad arenema elliptilised konstruktsioonid, lokaalne semantika, mis kaldub “koduse”, intiimse leksika vormumise poole. Teksti hakatakse hindama mitte ainult tema arusaadavuse astme järgi antud adressaadi jaoks, vaid ka arusaamatuse astme järgi teiste jaoks.³⁸ Seega sunnib orienteeritus ühele või teisele adressaadi mälutüübile kasutama kord “keelt teiste jaoks”, kord “keelt enese jaoks” – ühte kahest loomulikus keeles peituvast teineteisele vastandatud struktuurset võimalusest. Omades suhteliselt mittetäielikku keeleliste ja kultuuriliste koodide kogumit, võib antud teksti analüüsi põhjal selgitada välja, kas ta on orienteeritud “omale” või “võõrale”

---

³⁸ Üldarusaadava, *kõigile ja igähele* adresseeritud teate samastamine ametliku ja autoriteetsega on omane vaid teatud kultuurilisele orientatsioonile. Kultuurides, kus kõrgeimalt väärtustatakse Jumalaga suhtlemiseks määratud tekste (mis lähtuvad Jumalast või on talle suunatud), võib ettekujutus ühe kommunikatsioonipartneri piirideta mälust muuta teksti täiesti esoteeriliseks. Kolmas isik, kes on haaratud taolisesse kommunikatsiooniakti, hindab teates just selle arusaamatust – märki oma ligipääsust teatud saladuslikesse sfääridesse. Siin on mõistetamatus samastatud autoriteetsega.

auditooriumile. Rekonstrueerides teksti mõistmiseks vajaliku “ühismälu” iseloomu, saame tekstis peituvat “auditooriumi kuvandi”. Sellest järeldub, et tekst sisaldab kommunikatiivse ahela kõikide lülide “kokkukeritud” süsteemi ja samamoodi, nagu me kaevame sealt välja autori positsiooni, võime tema põhjal rekonstrueerida ka ideaalse lugeja. Tekst, võetuna isegi isoleeritult (kuid loomulikult olles teadlik teda loonud kultuuri struktuurist) on kõige olulisem allikas arutlustel tema pragmaatiliste sidemete üle.

See küsimus keerukustub veelgi ja omandab erilise tähenduse seoses kunstitekstidega.

Kunstitekstis omandab orientatsioon teatud kollektiivse mälu tüübile ja, seega, auditooriumi struktuurile, põhimõttelise iseloomu. Ta lakkab olemast teksti automaatselt implitseeritud ja saab tähenduslikuks (s.t vabaks) kunstiliseks elemendiks, mis võib astuda tekstiga mängulistesse suhetesse.

Illustreerime seda mõnede vene XVIII–XIX saj alguse luule näidete varal.

XVIII saj luuležanride hierarhias oli määrav ettekujutus, et mida väärtuslikum on poeesia, seda abstraktsema adressaadi poole ta pöördub. Isik, kellele on määratud luuletus, konstrueeritakse kui äärmiselt abstraktse – üldkultuurilise ja -rahvusliku – mälu kandja³⁹. Isegi kui jutt on täiesti reaalsest ja poeedile isiklikult tuttavast adressaadist, nõuab teksti prestiižne hinnang pöördumist tema poole nii, justkui autor ja adressaat omaksid ühist mälu vaid kui ühe riikliku kollektiivi liikmed ja ühe keele kandjad. Konkreetne adressaat tõuseb väärtuste skaalal, muutudes “üheks kõigi seast”. Nii näiteks alustab V. Maikov krahv Z. U. Tšernõšovile adresseeritud luuletust:

О ты, случаями испытанный герой,
Которого видал вождем российский строй
И знает, какова душа твоя велика,
Когда ты действовал противу Фредерика!
Потом, когда монарх сей нам союзник стал,
Он храбрость сам твою и разум испытал⁴⁰.

³⁹ Seejuures ei ole jutt mitte reaalsest üldrahvaliku kollektiivi mälust, vaid ideaalse rahvasterviku ideaalse ühismälu rekonstruktsioonist XVIII saj teooriate põhjal.

⁴⁰ Майков В. И. Избр. произведения. М.; Л., 1966, 276. Oo sina, katsumused läbinud kangelane, /keda nägi juhina venelaste vägi/ ja kes teab, kui suur on sinu hing,/ kui sa tegutsesid Friedrichi vastu!/ pärast, kui see monarh sai meie liitlaseks,/ sai ta ise tunda sinu vaprust ja mõistust.

Eeldatakse, et Tšernõšovi biograafia faktid ei sisaldu Tšernõšovi mälus (kuna neid ei ole teiste lugejate mälus) ja luuletuses, mis on talle pühendatud, peab poet meenutama ja selgitama, kes see Tšernõšov selline on. Jätta ära nii autorile kui adressaadile teadaolevad andmed on mõeldamatu, kuna see lülitaks piduliku läkituse ümber mainelt madalamasse mittekunstilise (reaalsele isikule suunatud) teksti ritta. Sama iseloomulikud on lühendamise juhud analoogsetes tekstides. Kui Deržavin koostas Suvorovi hauakambri jaoks lapidaarse hauakirja “Siin lamab Suvorov”⁴¹, lähtus ta sellest, et kõik andmed, mis võiksid rituaali järgides seal kirjas olla, on juba kirjutatud riigi ajaloo ühismällu ja seega võib need ära jätta.

Vastaspooluseks on Puškini tekstides teostatav auditooriumi struktureerimine. Puškin jätab laiale lugejaskonnale adresseeritud trükitekstist teadlikult välja (või asendab vihjega) selle, mis oli teada vaid väga valitud sõprade ringile. Nii näiteks katkendis “Naine” “Jevgeni Onegini” esialgse variandi 4. peatükis (avaldatud ajakirjas “Moskovski vestnik” 1827) on read:

Словами вещего поэта
Сказать и мне позволено:
Темира, Дафна и Лилета –
Как сон, забыты мной давно⁴².

Tänapäeva lugeja, soovides teada saada, keda mõeldakse «ettekuulutava poeedi» all, pöördub kommentaari poole ja teeb kindlaks, et jutt on Delwigist ja mõeldakse ridu tema luuletusest «Фани»:

Тамара, Дафна и Лилета
Давно, как сон забыты мной
И их для памяти поэта
Хранить лишь стих удачной мой⁴³.

⁴¹ Seejuures ei ole jutt mitte reaalsest üldrahvaliku kollektiivi mälust, vaid ideaalse rahvusliku terviku ideaalse ühismälu rekonstruktsioonist XVIII saj teooriate põhjal.

⁴² Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 16 т. М., 1937. Т. 6, 647. Ettekuulutajast poeedi sõnadega/ on ka mul lubatud öelda:/ Temira, Daphna ja Lileta –/ on kui ammu unustatud unenägu.

⁴³ Дельвиг А. А. Неизданные стихотворения. Пг., 1922, 50. Tamara, Daphna ja Lileta/ ammu unustatud unenägu/ ja neid poeedi mälus/ hoiab vaid mu õnnestunud värss.

Kuid ei tohi unustada, et see luuletus nägi ilmavalgust alles aastal 1922. 1827. aastal ei olnud see veel avaldatud ja oli kaasaegsete (kui nende all mõista lugejate põhimassi) jaoks tundmatu, kuna Delwig suhtus oma varastesse luuletustesse väga karmilt, andis trükki valikuliselt ega levitanud ülejäänuid käsikirjaliselt.

Niisiis, Puškin saatis lugejad neile tundmatu teksti juurde. Mis mõtet sel oli? Asi on selles, et “Jevgeni Onegini” potentsiaalsete lugejate hulgas oli väike grupp, kelle jaoks see vihje oli läbipaistev – see oli Puškini lütseumiaegne sõpruskond (Delwigi luuletus on kirjutatud lütseumis) ja, võimalik, väike ring lütseumijärgse aja sõpru.⁴⁴ Selles ringis oli Delwigi luuletus kahtlemata tuntud.

Seega Puškini tekst, esiteks, jagas auditooriumi kahte gruppi: äärmiselt väiksearvuliseks, kelle jaoks tekst oli arusaadav ja intiimselt tuttav, ja lugejate põhimassiks, kes tunnetasid vihjet, aga teksti dešifreerida ei suutnud. Kuid arusaam, et tekst nõuab intiimset tutvust poeediga, sundis lugejaid *kujutlema* ennast antud luuletuse puhul just sellisesse suhtesse. Selle tulemusena tekst, teiseks, asetas *iga* lugeja autori lähedase sõbra positsioonile, omistades talle erilise, unikaalse ühismälu autoriga ja seega võime vestelda vihjete abil. Lugeja lülitus siin mängu, mis on vastupidine sellisele, kus väikelast kutsutakse ametliku nimega (lähedaste tuttavate asetamine “igatühe” positsioonile⁴⁵) ja analoogne täiskasvanute ja vähetuttavate inimeste poolse “lapseliku” nime kasutamisega teise täiskasvanud inimese kohta.

Kuid reaalses kõneaktis on ametliku või intiimse keele (õigemini hierarhia “ametlikkus/intiimsus”) kasutamine määratletud kasutaja keelevälise suhtega rääkijasse või kuulajasse. Kunstitekst tutvustab auditooriumi positsioonide süsteemiga selles hierarhias ja võimaldab tal vabalt asetuda autori näidatud kohtadele. Kunstitekst muudab lugeja lugemise ajaks inimeseks, kes on sel määral autoriga tuttav, nagu autor seda vajalikuks peab. Vastavalt muudab autor lugeja mälu mahtu, kuna teksti lugedes võib auditoorium, tänu inimmälu ülesehitusele, *meenutada*

⁴⁴ Vrd Puškini luuletust 1819. aastast “Štšerbininile”:

Скажу тебе у двери гроба:
«Ты помнишь Фанни, милый мой?»
И тихо улыбнемся оба.

(Пушкин А. С. Указ. соч. т. 2. Кн. 1. С. 88). Ütlen sulle surma väraval: “Kas mäletad Fannit, mu armas?” ja vaikselt naeratame mõlemad.

⁴⁵ Vrd “Ivan Sergejevitš! – ütles abikaasa, puudutades sõrmega tema lõuaalust. Kuid ma katsin jälle ruttu kinni Ivan Sergejevitši. Mitte keegi peale minu ei tohtinud kaua teda vaadata”. (Толстой Л. Н. Семейное счастье. – Собр. соч. : В 14 т. М., 1951. Т. 3. С. 146.)

sed, mis oli talle teadmata.

Ühelt poolt surub autor auditooriumile peale tema mälu loomust, teisalt säilitab tekst endas auditooriumi kuvandit⁴⁶. Tähelepanelik uurija võib selle teksti analüüsidest välja tuua.

Originaal: Текст и структура аудитории. *Труды по знаковым системам* 9. Тарту, 1977, 55–61.

Tõlge vene keelest Silvi Salupere

---

⁴⁶ Sellega on seotud põhimõtteliselt erinev adresseering kunstilise ja mitte-kunstilise teksti puhul. Mittekunstilist teksti loeb (tavasuhtsioonis) see, kellele see on suunatud. Võõraste kirjade lugemine või tutvus teistele määratud teadetele on eetilisel sobimatu. Kunstiteksti võtab reeglina vastu mitte see, kellele see on suunatud: armastusluuletus avaldatakse trükis, intiimpäevik või epistolaarne proosa saab üldtuntuks. Üheks kunstiteksti tõiseks tunnuseks võib lugeda lahknevust reaalse ja formaalse adressaadi vahel. Niikaua, kuni armastusavaldust sisaldav luuletus on teada vaid ühele isikule (kes selle tunde autoris tekitas), ei ole tekst funktsionaalselt kunstitekst. Kuid ajakirjas avaldatuna saab ta kunstiteoseks. B. V. Tomaševski eeldas, et Puškin kinkis Kernile luuletuse, mis oli kirjutatud juba ammu ja hoopiski mitte temale. Sel juhul leidis aset vastupidine protsess: kunstiteksti kitsendati funktsionaalselt biograafilise faktini (avaldamine muutis selle jälle kunstifaktiks; tuleb rõhutada, et otsustavat tähendust ei oma mitte suhteliselt juhuslik publitseerimise fakt, vaid suunitlus avalikule kasutamisele). Selles mõttes kogeb võõraid kirju lugev inimene emotsioone, mis on võrreldavad esteetilisestega. Vrd “Revidendis” Špekini arutlusi: “...see on ülipõnev lektüür! Mõnda kirja loed kohe mõnuga. Sihukesi lugusid on kirjas, et... ja kui õpetlik! Parem kui “Moskovskije Vedomosti”!(N. Gogol. Revident. Loomingu Raamatukogu 11/12, 2009, 17). “Mäng adressaadiga” on kunstiteksti omadus. Kuid just sellised tekstid, mis justkui ei ole suunatud neile, kes neid kasutavad, saavad lugeja jaoks ümberkehastumise kooliks, õpetades teda muutma vaatepunkti teksti suhtes ja mängima ühiskondliku mälu erinevate tüüpidega.

KROONIKA 2019

Looduskultuuri seminar “Loodushoiu tulevik”

Iga-aastase looduskultuuri seminari kolmas kohtumine alapealkirjaga “Loodushoiu tulevik” toimus 2019. aasta 4. ja 5. aprillil Tallinna Loomaaias. Semiootika osakonna kõrval osalesid ettevõtmise korraldamises Tallinna Loomaaed ja TLÜ Keskkonnaajaloo Keskus ning ürituse toimumist toetas PUT1363 “Paljuliigiliste keskkondade semiootika: agentsus, tähendusloome ja kommunikatsioonikonfliktid”.

Tänapäeval on looduse hoidmine oluline ja aktuaalne teema, millele viitab ka asjaolu, et ürituse vastu oli väga suur huvi nii ettekandjate kui ka teiste osalejate poolt. Kuulajaid kogunes üle terve Eesti – osalesid ametnikud, teadlased, loodushuvilised, MTÜ-de ja teiste asutuste esindajad, keskkoolide õpilased jt. Kokku said enam kui 150 inimest, kes tundsid huvi, kuidas loodust määratleda, milline on looduse soovitud seisund, kuidas inimõju võib keskkonda ohustada, milleks üldse loodust hoida ja milline on loodushoiu tulevik.

Programm oli tihe ja vaateid loodushoiu tulevikule pakuti erinevatest perspektiividest. Seminari avas ka seekord Tallinna Loomaaia direktor ja zooloog **Tiit Maran**, kes rõhutas, et loodushoid on pakiline teema, kuna liigid ja nende elupaigad vähenevad kiiresti. Esimese ettekande pidas **Uudo Timm** Keskkonnaametist ja Keskkonnaagentuurist. Ta kõneles muutustest, mis on toimunud Eesti loodushoiu korralduses, tuues esile mitmeid probleeme, millest olulisim puudutab ametkondade ja inimese vahelise vahetu suhtluse vähenemist, mille tulemusena loodushoiu ettevõtmised kaugenevad kohalikest inimestest. Samuti näitas Timm, et tänapäeva loodushoiukorraldust juhtivatel inimestel on minevikuga võrreldes kohapealsetest oludest vähem teavet. Kohast ja isikupõhisusest Eesti loodushoiust rääkis **Tõnu Talvi** Keskkonnaametist, tõdedes, et enne Teist maailmasõda olid loodushoid ja teadus tugevalt läbipõimunud ning looduse kaitsmistegevusis vedasid tuntud teadlased. Aastatel 1957–2006 muutus pilt mitmekesisemaks: esile kerkisid elukutselised looduskaitstjad, kes olid seotud konkreetsete paikadega. Viimaste aastate jooksul on aga koha- ja isikupõhisus hajunud ning loodushoid on muutunud pigem projektipõhiseks ettevõtmiseks. **Linda Kaljundi** TLÜ Keskkonnaajaloo Keskusest heitis samuti pilgu minevikku ja tutvustas looduskäsitlust hilisnõukogudeaegses Eestis, leides, et mure rahvusluse säilimise pärast oli tihedalt seotud murega looduse pärast. Arvukad näited tolaaegsest kirjandusest, muusikast ja kunstist illustreerisid tema väidet, et esteetilisi vahendeid saab edukalt rakendada loodustunnetuslikus kasvatus- ja haridustöös.

Teise ploki juhatas sisse **Kalev Sepp** Eesti Maaülikoolist, kes andis ülevaate loodushoiu tulevikusuundumustest Rahvusvahelise Looduse ja Loodusvarade Kaitse Ühingu perspektiivist. Sepp tõi esile, et peamised teemad keskenduvad tekitatud looduskahjude tagasipööramisele või nendega kohanemisele, nt rikutud ökosüsteemide taastamisele, ookeanide tervendamisele ja kliimamuutustega kohanemisele. Põhiline rõhk on pandud kestlikule arengule. Eestimaa Looduse Fondi esindaja **Silvia Lotman** tutvustas konflikte, mis loodushoiu tegevustega seotult esinevad. Ta rääkis huvikonfliktidest maakasutajate vahel, emotsioonikonfliktidest, väärtuskonfliktidest ning konfliktide elutsüklist. Kõlama jäid küsimused, kuidas konfliktide vähendamiseks hoida inimlikku kontakti ja usaldust ning kuidas keskenduda konfliktide asemel lahendustele. **Liina Remm** Tartu Ülikoolist võttis arutleda ökosüsteemiteenuste kaardistamise teema üle ning otsis koos auditooriumiga sobivaid indikaatoreid looduse hüvede määratlemiseks ning kaardile kandmiseks. Remm tõdes, et enim probleeme valmistab kultuuriliste teenuste (nt rekreatsioon, pärand, kunstiline inspiratsioon, religioosne tähtsus, jm) indikaatorite tuvastamine ja lisas, et hüved, mida on lihtsaim kaardistada, ei pruugi olla olulisimad.

Esimese päeva viimases plokis rääkis **Nelly Mäekivi** Tartu Ülikoolist, mis suunas liigub keskkonnaharidus ja kuidas käsitletakse selles tulevikku. Mäekivi leidis, et keskkonnaharidus arvestab loodusteadusliku lähenemise kõrval üha enam sotsiaalseid ja majanduslikke mõõtmeid ning rõhutab õppimist praktiliste tegevuste kaudu. Tulevikust kõneldakse loodushariduses peamiselt jätkusuutlikkuse diskursuse raames. **Kadri Tüür** TLÜ Keskkonnaajaloo Keskusest kõneles loodushoiuga seotud mõistete tähendusväljadest, nt “kaitse” ja “hoid”, ning vaatles, mis on kaitsealadel lubatud ja keelatud. Järeldustes tõi ta esile, et kaitstes sisalduvad vaikimisi keelud, mis muutuvad ajas ja on sõltuvad ideoloogilisest keskkonnast. Lisaks leidis Tüür, et looduskeskkond on retooriliselt inimtaatele allutatud. Päeva lõpetas **Kristel Vilbaste** Tallinna Ülikoolist, kaardistades Eesti allikaid mälumaastikul. Ta näitas, kuidas allikate tähendus ja otstarve on teisenenud ning kuidas tänapäeval on terviseallikate puhul muutunud haiguste nimistu, mille raviks allikavett kasutatakse. Samuti on lättesilmasid hakatud kasutama sooviallikatena ning mehele saamise asemel soovitakse nüüd pigem lapsesaamise õnne.

Nelly Mäekivi ja looduskultuur (Kasutatud Tallinna Loomaaja nõusolekul).

Tiit Maran avas teise päeva, arutledes, kuidas loodusobjektist võiks seaduses saada subjekt. Ta tõstis esile, et praegused loodushoiu mudelid ei tööta võib-olla seetõttu, et loodusobjektidele pole seadusandlusega tagatud õigusi. Samas tõdes Maran, et raske on hinnata loodusobjekti vajadusi, mille alusel õigusi tagada, kuid tõi siiski mõned positiivsed näited maailmast ja mõttealgetest Eestis. Sarnasel teemal jätkas **Toomas Trapido** Tallinna Ülikoolist ja Gaia Akadeemiast, võttes vaatluse alla Emajõe ja Ülemiste järve kui potentsiaalsed subjektid. Põhiküsimusena tõstatas Trapido loodusele hääle andmise ja, tuues hulgaliselt näiteid, leidis, et seda on võimalik teha looduse kadu leinates, loodust meenutades või teiste eluvormide nimel rääkides. Ploki lõpetas **Timo Maran** Tartu Ülikoolist, pakkudes ökosemiootilise vaate sellele, kuidas Eesti rahvusloomast (*sic*) sai hunt. Ettekande tähelepanu koondus hundi semiootilisele aktiivsusele ja kultuurikonteksti mõjule hundi tõlgendamisel. Maran osutas, et vaatamata läbimõeldud plaanile hunt rahvusloomaks nimetada, on semiootilis-kultuuriline ruum, kus tähendused üksteist mõjutama hakkavad, avatud ja tulemused on raskesti ennustatavad.

Päeva teises plokis kõneles **Aveliina Helm** Tartu Ülikoolist igapäevaste looduskaitse võimalikkusest elurikkuse säilimise meie igapäevastes otsustesse lõimimise teel. Ta tõi palju näpunäiteid, kuidas iga inimene saab panustada loodushoidu, nt hobiaianodus, niitmise vähendamine, pesapaikade loomine jm. Samas rõhutas Helm, et elurikkuse toetamise

praktikad peavad põhinema parimatel olemasolevatel teadmistel. **Rea Raus** Statera Jätkusuutliku arengu uurimis- ja praktikakeskusest tutvustas radikaalse lokaalsuse kontseptsiooni, mis seab esikohale kohalike huvid ning seeläbi kaitseb ja (taas)mitmekesistab majandust, mis paigutub keskkonna sisse. Radikaalne lokaalsus peaks edendama elustiili, mis pakub sügavamat seotust elurikkusega ja tagab selle hoidmise. Viimase ettekande pidas **Anneli Palo** Tartu Ülikoolist ja küsis oma esitluses, kas loodushoiuks piisab range kaitse all olevatest metsadest. Ta tõdes, et praegune seadusandlus kahjuks võimaldab raiet nii siht- kui piirangukaitsevööndis. Kokkuvõtvalt leidis Palo, et kunagi kehtinud süsteem, s.t hoiumets–kaitsemets–tulundusmets, rahuldab ühiskonna ja looduse vajadusi paremini kui praegune range kaitse devalveerumine.

Seminaril käsitletud teemad võttis kokku ümarlauaarutelu, milles osalesid Aveliina Helm, Eerik Leibak, Tiit Maran, Katre Pärn, Rea Raus ning mida modereeris Timo Maran. Kõlama jäi mure Eesti looduse seisundi ja loodushoiupoliitika pärast. Samas leiti, et sellised üritused nagu “Looduskultuuri seminar” pakuvad hea platvormi, millel murekohti arutada ja millel tõstatatud teemad puudutavad meid ja ülejäänud loodust. Jääb üle vaid loota, et tulevikus ootab meid paremini hoitud loodus.

Nelly Mäekivi

Tartu semiootika suvekool “Semiotic Dimensions of Spaces & Literacies”

2019. aasta Tartu semiootika suvekool kestis neli päeva (17.–20. august), mis kulmineerus väljasõidu ja tiheda ettekandepäevaga Koigi mõisas Järvamaal. Seal tervitas osalejaid kaunis mõttetgevust ärgitav suvepäike. Ürituse korraldasid Tartu ülikooli semiootika osakond ja Eesti Semiootika Selts. Seekordseks teemaks oli “Ruumi ja kirjaoskuse semiootilised mõõtmed”. Teemavaliku inspiratsiooniks oli korraldajate sõnul Juri Lotmani sedastus, et “[g]eneetiliselt ehitatakse kultuuri üles kahe primaarse keele baasil. Üks neist on loomulik keel, mida inimene kasutab igapäevasuhtluses. [...] Teise keele loomus pole nii selge. Jutt on ruumi struktuursetest mudelist. Igasugune inimtegevus on seotud ruumi

Suvekoolis osalejad Koigi mõisas (foto: Katre Pärn).

klassifikatoorsete mudelitega [...]”¹ Arutelu keskmes olid niisiis ruumilisus ja kultuuriline kompetents.

Plenaarloenguid peeti kolm. Avapäeva loengu pidas **Olga Lavrenova** Venemaa Sotsiaalteaduste teadusinformatsiooni instituudist. Ettekanne “The Cultural Landscape as a Metaphor” (“Kultuuriline maastik kui metafoor”) keskendus geograafilistele kujutistele metafooritööteooria vaatepunktist. Lavrenova rääkis, et igale maastikutüübile vastab teatud laadi metafoorsus. Näiteks mägi toimib ontoloogilise vertikaali, lame stepimaastik piirituse ja lõpmatuse, jõemaastik elu ja kommete metafoorina ja nõnda edasi.

Teise päeva plenaarloengu pidas teemal “Conceptual Space Transformation in Arts Through Iconic Intersemiotic Translation” (“Kontseptuaalne ruumitransformatsioon kunstis ikoonilise intersemiootilise tõlke teel”) **João Queiros** Brasiilia Juiz de Fora föderaalset ülikoolist. Queiros käsitles intersemiootilist tõlget ennustava või ennetava (*anticipatory*), generatiivse ja metasemiootilise tööriistana, mis põhineb ikoonilisusel. Oluline on rõhutada, et ei tõlgita mitte ainult märke, vaid ka märgitegevust: intersemiootiline tõlge hõlmab märgitegevust, mis esitab märgitegevust. Ikoonilise märgitegevuse tõlke kaudu avas loeng mõtet loovusest kui semioosist.

Viimane, kolmas, plenaarloeng kandis pealkirja “Semiotic Dimensions and Spaces” (“Semiootilised mõtted ja ruumid”) ning selle pidas **Kay O’Halloran** Austraalia Curtini ülikoolist. O’Halloran uuris ülalmainitud Lotmani ettepanekut primaarsest semiootilisest topeldusest – keeles ja ruumis – multimodaalsest vaatepunktist. Tähelepanu all olid nii füüsilised kui ka digitaalsed ruumid (nt auditoorium, poliitilised debadid, 3D objektid). Viimasteta ei ole võimalik tänapäevast semiosfääri mõista. Seetõttu on oluline vaadelda, kuidas toimub tekstide ja kujutiste rekontekstualiseerimine võrgukeskkonnas ning kuidas pannakse toime selle keskkonna semiootiline hõivamine või vallutamine (nt Donald Trumpi presidendivalimiste kampaania puhul). Viimaks pakkus O’Halloran välja digitaalse lähenemise teoorialoomeks ja analüütiliste tehnikate kujundamiseks, et toime tulla kogu looduse, ühiskonna ja kultuuri keerukusega.

Lisaks mainekatele väliskülalistele oli kohal ka Tartu enese semiootika raskekahurvägi alates **Peeter Toropist** (ettekanne “Cultural experience, transmedial cultural space and semiotics of culture”) ja **Kalevi Kullist** (“The emergence of space: A biosemiotic view”) kuni **Anti**

---

¹ Lotman, Juri 2016. Tekst ja kultuuri mitmekeelsus. *Acta Semiotica Estica* 13: 211–217, lk 211.

Randviiruni (“Literacy and competence in the age of virtuality”). Tartu semiootikat esindasid veel arvukad magistrandid ja doktorandid. Konverentsi lõpetas Koigi mõisas aruteluring semiootika hetkeseisust ja tulevikust, mis paistab ennustamatu.

Ott Puumeister

XIV semiootika maailmakongress

2019. aasta maailmakongress peeti 9.–13. septembrini Argentiinas Buenos Aireses. Sel korral oli semiootikuid ühendavaks teemaks “Trajektoorid”, mis viitas liikumiste mitmekesisusele nii distsipliinis eneses kui potentsiaalsetes uurimisvaldades. Tartu semiootikuid osales, nagu tavaks saanud, arvukalt. **Kalevi Kull** ja **Peeter Torop**, pidasid plenaarettekanded, teemadeks vastavalt “Semiotics is choice itself: a biosemiotic trajectory” ja “Semiotics of culture: trajectories of dynamics”. Mõlemad olid ka kongressi programmikomitees. Tartu semiootika osakonna töötajatest osalesid veel **Tiit Remm** (“Revisiting the notion of boundary – spatializing distinctions and boundary signs”), **Nelly Mäekivi** (“Umwelt analysis of stereotypic behavior of captive animals”), **Andreas Ventsel** (“Who is the creator of strategic narratives?”), **Mari-Liis Madisson** (“Semiotic perspective on the analysis of strategic conspiracy narratives”) ja **Alin Olteanu** (“Digitalization as a trajectory to natural environments”). Lisaks käisid ettekannet pidamas doktorandid **Eugenio Israel Chávez Barreto** (“Coupling action with perception: Luis J. Prieto and Jakob von Uexküll”), **Katarina Damčević** (“Ready for the homeland – the semiotic dynamic of dangerous speech”), **Aleksandr Fadeev** (“Trajectories of semiotic mediation in digital learning in the framework of Vygotsky’s theory”), **Jason Mario Dydynski** (“The illusion of life: semiotic explorations of Darwin’s antithesis in cartoon animation”), **Mirko Cerrone** (“Keepers’ attitude towards captive apes”), **Daria Arkhipova** (“Communication strategies and value creation in today’s luxury goods industry”), **Alexandra Milyakina** (“The trajectories of literary education: where the school meets reality”) ja **Lona Päll** (“Reframing the concept of place-lore through ecosemiotic theory”). Maailmakongressile kohaselt oli seega ka tartlaste osalus mitmekesine ja teemaderohke. Oma tegemistest Buenos Aireses on veidi pikemalt kirjutanud Kalevi Kull, Peeter Torop ning Andreas Ventsel ja Mari-Liis Madisson.

Kalevi Kull:

Olen käinud kõigil kongressidel alates Dresdenist 1999. aastal – Lyonis 2004, Helsingis 2007, La Coruñas 2009, Nanjingis 2012, Sofias 2014, Kaunases 2017. Seega neljateistkümnest toimunud kaheksal – ehk enamikul. Seekord oli mul lisaks plenaarile veel kaks ettekannet. Plenaarettekannet läks õige hästi. See oli kongressi esimene plenaar-sessioon, rääkisime sel kahekesi **Jean-Marie Klinkenbergiga**, kes rääkis hispaania keeles. Teemad sobisid meil hästi kokku – temal esmasest tähendusloomest tajuprotsessides (“¿Por qué hay sentido y no más bien nada? Experiencia, cognición, sentido”), minul esmasest tõlgendusmehhanismist (“Semiosis is choice itself: a biosemiotic trajectory”). Kuna Klinkenbergil olid slaidid ingliskeelsed, sai ta mõttekäiku päris hästi jälgida. Kahesajane saal oli puupüsti täis, osa seisid või istusid põrandal. Hulk häid küsimusi oli ka lõpus. Klinkenbergiga oli see mul esimene kohtumine, kuigi tahtsin juba ammu kokku saada. Teine ettekanne oli mul 10. septembril Lotmani hiliste tööde paradoksist (“The paradox of the ‘semiotics of life’: Juri Lotman’s later works”). See oli koos **Ekaterina Velmezovaga**, kuid tema ei saanud seekord Argentiinasse sõita.² Paigutatud oli see sektsiooni “Alteridades, identidades”. Sektsiooni esimest ettekandjat ei tulnud kohale, nii et pidin kohe rääkima hakkama. Jutt oli ennustatavusest ja ennustamatusest neis Juri Lotmani töödes, kus ta sellest aspektist loomade puhul kirjutab. 12. septembri hommikul tegime koos **Donald Favareau**’ga ettekande – s.t kutsusin ta osalema, kuigi oli välja kuulutatud minu ettekandena. See oli sektsioonis “Teooria perspektiivid ja metodoloogia”. Teema mõttes oli see järg mu plenaarettekandele, nüüd pealkirjaga “On the mechanism of (free) choice = semiosis”. Kahekesi rääkimine sobis hästi. Valiku-idee, s.t arusaam, et tõlgendus ja üldse semioos sisaldab alati valikut, võetakse järjest rohkem omaks.

Jutuajamistelt kippusin korjama rohkem kui ettekannetest. Heaks hakatuseks oli kohe esimesel õhtul suurema seltskonnaga külaskäik argentiina semiootiku **Claudio Guerri** koju. Teiste hulgas sain esmakordselt juttu puhuda **Pierre Pellegrino**’ga, kel semiootikas väga sügav pagas. **James Liszka** on üks mu sümpaatiid. Ta tunneb semiootika teooriat väga hästi, Peirce’i spetsialistina vaatab teda aga kriitiliselt. **Paolo Fabbri**ga jutlesin. Vanusele vaatamata oli ta endiselt väga heas

---

² Sel teemal on meil ka avaldatud artikkel: Кулл, Калеви; Вельмезова, Екатерина 2018. О парадоксе «семиотики жизни»: работы последних лет Юрия Лотмана. *Слово.ру: балтийский акцент* 9(4): 6–14.

vormis.³ Tema meelest oli siin palju esinejaid, kes ei defineeri mõisteid küllalt täpselt, ja samuti pidas ta oluliseks empiirilise töö puhul eksperimentaalsemat, seega teaduslikumat lähenemist, millest praegu tihti puudu. Rääkisin veel **Alan Givréga**, noore andeka argentiina biofüüsiku, biosemiootika entusiastiga, kes tegeleb raku biofüüsikaga. Ta on õppinud korraga teoreetilist füüsikat ja sotsioloogiat, tahab jõuda tähenduse kirjeldamiseni füüsika kaudu. Rakendab statistilist informatsiooniteooriat, aga loodab biosemiootikat teha. **Jacques Fontanille** kõneles, et oli endale hiljuti avastanud Uexkülli, ja kurtis, et kahju, et ta teda varem polnud leidnud. **Patricia Violi**'ga kinnitasime, et Tartu ja Bologna semiootikute ühendus kindlasti jätkub.

Kokkuvõttes oli see kindlasti hästi kordaläinud käik. Väga häid semiootikuid on rohkem, kui tunda jõuab.

Paolo Fabri lõpuvastuvõtul kunstimuuseumis (foto: Kalevi Kull).

³ Paraku jäi see viimaseks kohtumiseks Paolo Fabbriga (17. aprill 1939 – 2. juuni 2020).

On küll rahvusvaheline: (paremalt) USA (Gary Shank), Rumeenia (Alin Olteanu), Taani (Pierre Bundgaard), Prantsusmaa (Didier Tsala-Effa), Saksamaa (Irene Mittelberg), Kanada (Jamin Pelkey), Eesti (Kalevi Kull). Jamin Pelkey selja taga ka argentiinlane (tundmatu).

Peeter Torop:

Pidasin plenaarloengu teemal “Kultuurisemiootika: dünaamika trajektoorid”. Dünaamikat käsitlesin kõigepealt kultuurisemiootika distsiplinaarse identiteedi ja transdistsiplinaarse kasutamise kontekstis. Teoreetilise trajektoori kaudu selgitasin kultuurisemiootika põhimõtete tänapäevast. Kultuurisemiootika uurimisobjektina aktepteeritud kultuurikeelete (kultuuri märgisüsteemide) omavaheline suhestatus tõlgitavuseni välja on aktuaalne ka tänapäeval. Lihtsalt tekstikesksele lähenemisele on lisandunud meediumikeskne lähenemine, millega kaasneb ka terminivälja uuenemine (trans-, rist- ja intermeedialisus, intersemiootilisus, interdiskursiivsus, platvorm jms). Kultuurisemiootika võimaldab välja töötada digitaalsete hariduslike platvormide metodoloogilised põhimõtted ja koos sellega ka haridusliku kultuurianalüüsi alused. Praktilise trajektoori kaudu osutasin kultuurisemiootika praktilistele võimalustele hariduslike digitaalsete platvormide mõtestamises ühildava kirjaoskuse kontekstis, s.t kultuuripärandi säilitamist väärtusliku osana tänapäeva

kultuuris, fragmenteerituse kompenseerimist kontseptuaalse terviklikuse loomisega ja digitaalse ja transmeedialise kirjaoskuse arendamist.

Mari-Liis Madisson ja Andreas Ventsel:

Andreas Ventsel esines ettekandega “Who is the creator of strategic narratives? Eco’s models of the reader and of the author as key terms for analyzing strategic communication”. Ettekanne keskendus tema ja Mari-Liis Madissoni monograafia “Strategic Conspiracy Narratives: A Semiotic Approach” (2020) kontseptuaalse raamistiku tutvustamisele. Mis teeb strateegilised narratiivid strateegiliseks, kui intentsionaalsuse omistamine ja selle analüüsimine on kujunenud üheks suurimaks probleemiks, seda eriti just seoses sotsiaalmeedia kommunikatsiooni võidukäiguga? Strateegilise kommunikatsiooni puhul, eriti kui see puudutab infomõjutustegevust, on keeruline, kui mitte võimatu, uurida strateegia loojate tegevusplaane. Saab lähtuda üksnes empiirilisest materjalist. Ettekande põhiideeks oli, et meediatekstide strateegiline funktsioon ilmneb, kui tuvastada nendega taotletava eesmärgi ja sihtauditooriumi kujundamise tekstistrateegilised võtted, ilma et peaksime küsima narratiivi esmase autorluse või selle levitamist koordineeriva keskasutuse tuvastamise järele. Ettekanne haalus ka kongressi ühe keskse teemaga – Umberto Eco “Lector in fabula” esmailmumise 40. aastapäeva tähistamisega.

Mari-Liis Madissoni ettekanne “Semiotic perspective on the analysis of strategic conspiracy narratives” keskendus vandenõuteooriate eesmärgipärase levitamise selgitamisele. Tema fookuses olid Venemaa Föderatsiooni ingliskeelsetes infomõjutuskanalites (RT ja Sputnik) levitatavatele vandenõuteooriate tüüpilised jutustamisvõtted ning auditooriumi kaasamise viisid. Ettekanne näitas, et taoliste, mitmetel platvormidel lahtirulluvate ning auditooriumi jaoks juba tuttavaid motiive kui ka vormilisi võtteid (taas)kasutava loovestmise mõistmiseks on mõttekas rakendada mittefiktsionaalse transmeedialise jutustamise raamistikku. Kõnealune lähenemine võimaldab muuhulgas mõista semantiliste tühikute (ehk jutustaja poolt kavatsuslikult ähmasteks või abivalentseks jäetud kohtade) rolli strateegilistes vandenõulugudes. Samas paneelis esines ka semiootika doktorant Katarina Damčević, kes pidas ettekande oma dissertatsiooni teemal “Ready for the Homeland – the Semiotic Dynamic of Dangerous Speech”. See käsitles mitmesuguseid viise, kuidas Horvaatia paremäärnuslased oma sõnumites II maailmasõjast pärinevat natsitervitust kasutavad. Damčević demonstreeris,

kuidas kõnealust tervitust Susan Beneschi loodud *ohliku kõne* kontseptsiooni kaudu selgitada ning kuidas võimaldab kultuuriseemiootika hoomata tänapäevase paremäärmusliku kommunikatsiooni mitmetähenduslikkust.

Ott Puumeister

Semiosalong “Semiotics of conflict”

Konflikt on semiootika jaoks oluliseks uurimisobjektiks mitmel põhjusel. Ühest küljest võib konflikti vaadelda tähendusloome universaalse mehhanismina. Teisalt seisneb konflikti kui uurimisobjekti väärtus selles, et konfliktimoment lõhub meid ümbritseva argimaailma iseeneestmõistetavuse ning toob seeläbi selgemalt esile meie elukorraldust kujundavad semiootilised seosed. Seepärast otsustasime 2019. aasta hilissügisel toimunud salongiõhtutel keskenduda konfliktisemiootikale ning uurida konflikti rolli kultuuris, ühiskondlikes protsessides ja looduskeskkonnas. Kolm kohtumist toimusid Genialistide Klubis, kus igal Semiosalongi õhtul sai kuulata kahte ettekannet. Semiosalongi korraldasid Tartu semiootika osakonna doktorandid **Katarina Damčević**, **Lona Päll** ja **Merit Rickberg**, kes olid varasemalt samal teemal lugenud ka valikkursust Tartu Ülikoolis ning korraldanud rahvusvahelise kevadkooli 2019. aasta juunis. Semiosalongi konfliktisemiootika sarja plakatid kujundas doktorant Mehmet Emir Uslu.

Sügise esimene Semiosalong toimus 13. novembril ning õhtu avas Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule vanemteadur **Elo-Hanna Seljamaa**. Tema ettekanne “Communities of Conflict on May 9 and beyond” keskendus võidupüha tähistamiskommetele venekeelse elanikkonna seas tänapäeva Eestis. Toetudes oma pikaajasele kogemusele etnograafiliste välitööde vallas 9. maiga seotud üritustel tõi Seljamaa publiku ette kõnekaid näiteid, kuidas selle tähtpäevaga seotud praktikad ja nende tähendused taastoodavad järjepidevalt ‘meie’ ja ‘nemad’ eristust Eesti kultuuriruumis. Õhtu teise ettekande “Killing in the name of... culture” pidas **Alin Olteano**, semiootika osakonna teadur ja järeldoktor. Olteano seadis oma arutluskäigus kahtluse alla Euroopa Liidu identiteedipoliitika, mis küll püüab eemaldada rahvuspõhisest enesemääratlusest ja võtnud suuna ühtse Euroopa identiteedi kujundamisele, kuid põhineb tegelikkuses endiselt täpselt sama kitsal ja järgal arusaamal kultuurilisest identiteedist. Ettekanne provotseeris publikut kaasa mõtlema, kas ja kuidas peaks Euroopa Liit arendama kultuurilisest identiteedist sõltumatut poliitikat.

Kujundus Mehmet Emir Uslu.

20. novembril toimunud teine salongiõhtu algas ettekandega “Semiotic Facets of Bare Life and Biopolitical Othering: Estonia and Beyond”. Professor **Andrey Makarychev** ja **Alexandra Yatsyk** Johan Skytte poliitikauuringute instituudist keskendusid oma vestluses Giorgio Agambeni ‘palja elu’ kontseptsioonile, et selle kaudu uurida, kuidas Eesti ajalooline võõrvõimu kogemus on mõjutanud siinset biopoliitikat. Teisena kõneles Tartu Ülikooli doktorant sotsioloogias **Andre Uibos**, kelle etteaste kandis pealkirja “On time and conflict: a semiotic view”. Uibos mõtiskles oma ettekandes selle üle, kuidas aega semiootiliselt uurida ning kaardistas kuulajate jaoks erinevaid viise, kuidas konfliktid inimeste ajataju mõjutavad ning ka ajaga kultuuriruumis manipuleerivad. Kolmas ja viimane kohtumine konfliktisemiootika sarjas toimus 16. detsembril ning õhtu mõlemad ettekanded keskendusid loodusteemadele. Semiootika osakonna teadurid **Nelly Mäekivi** ja **Riin Magnus** tutvustasid töösolevat uurimisprojekti, mille keskmes on kohaliku kogukonna roll Euroopa naaritsa populatsiooni taasisustamisel Hiiumaal ja Saaremaal. Ettekandes “Conflict-free life: Relations between the European mink and local people” rõhutasid nad muuhulgas ka seda, et sotsiaalteadustes leviv trend tunda loodushoiu vastu huvi vaid konfliktsete juhtumite korral jätab tähelepanuta mitmed olulised uurimisküsimused seoses inimeste suhtumisega loomadesse ja seeläbi kasutamata olulised teadmised ka vastuolude ennetamiseks. Teisena astus üles Tallinna Ülikooli keskkonnaantropoloog **Joonas Plaan** teemal “Who owns the sea and its resources? Human-seal interactions and conflicts of meanings, practices, and knowledge”. Plaan arutles Kihnu kogukonna näitel, kuidas suhtumine hüljestesse ja nendega seotud majanduslikud, kultuurilised ja sotsiaalsed praktikad on ajas muutunud, ning kuidas need muutused mõjutavad hüljeste olukorda kaasajal.

Merit Rickberg

XX semiootika sügiskool – Mängiv maailm. *Mundus ludens.*

Järjekorras 20. semiootika sügiskool toimus 2019. aasta 2.–3. novembrini Annimatsi kämpingus Otepääl. Üle kümne aasta oli taaskord teemaks mäng. 2009. aastal toimunud X sügiskoolis avastati mängu Tartu–Moskva koolkonna pärandi kaudu, üritades piiritleda mängu olemust kultuurisemiootilises käsitluses. XX sügiskoolis vaadeldi teemat teise nurga alt, võttes aluseks Johan Huizinga mänguteooria. Sügiskoolist võttis kahe päeva jooksul osa üle 70 inimese, kellele peeti ettekandeid mängu ja loovuse eri nurkadest – mis see mäng siis ikkagi üldse on, kuidas seda defineerida, analüüsida, ära tunda ja eristada muust tegevusest. Kuidas loovus mänguga seotud on, miks loovust mängus tarvis on ning miks tasub oma loovus proovile panna (eriti mängides).

Sügiskooli avaloengu pidas filosoof **Oliver Laas** ülevaatega mängu-uuringutest ning tutvustas sügiskoolilistele Robert Caillos' nelja mängimise tüüpi, mis saatsid korduvalt ka teisi ettekandeid terve sügiskooli jooksul. Metoodik ja matemaatik **Raili Vilt** esitles erinevaid mänguteooriaid ja lasi osalejatel ka ise strateegilistes mõttemängudes kätt proovida. Dramaturg **Mehis Pihla** õpetas kirjutama põnevat lugu ning mängima vaatajate tunnete ja mõtetega. Ökoloog **Kristjan Zobel** rääkis aga bioloogia mängulisemast küljest – millises keskkonnas taimed sobitamisel kõige paremini juured alla võtavad. Looja ja loomingu seosest ning loovuse mänguilust pajatas psühholoog **Tõnu Lehtsaar**, rääkides muuhulgas ka loojate isikuomadusest, nende elukvaliteedist ja suhtest oma looduga. Magistritöö raames visuaalantropoloogilisel meetodil laste mängu uuriv etnoloog **Madis Kats** esitles sügiskooli publikule uurimiselustest filmitud klippe ning selgitas “päris” mängu ja mängulisuse vahekorda laste pärastlõunastes vaba aja tegevustes. Esimese päeva lõpus virgutas osalejate keha ja meeli koreograaf **Eline Selgis** mängulise töötoaga, kus osalejad pandi ebamugavatesse situatsioonidesse, lastes neil valida pooli vastavalt sellele, kuidas nad erinevatesse ühiskondlikesse valukohtadesse suhtuvad (kas kanep tuleks legaliseerida?, aga kuidas suhtud eutanaasiasse?). Lõbu tekitas veel pantomiim ning kommunikatiivset meeskonnatööd nõudva “vanaema lõngakera” lahtiharutamine. Öhtu lõpus vesteldi vabas vormis kirjaniku **Valdur Mikitaga**, kes innustas sügiskooli osalejaid rohkem looduse poole vaatama ning selle rüpes aega veetma, et kosutada nii meeli kui ka oma keha aktiivse liikumisega, mis mõjub muuhulgas üdini positiivselt ajule ning sealhulgas ka loomeprotsessile.

Sügiskooli seltskond (foto: Ragnar Peets).

Sügiskooli teine päev algas teatriteadlase **Luule Epneri** loenguga teatrist kui mängust ning mängust teatris. Teema sütitas palju küsimusi osalusteatri ja *stand upi* kohta, räägiti ka teatraalse mängu – suulise ja füüsilise – eri vormidest. Arengupsühholoog **Astra Schults** tutvustas oma loengu käigus uuringu tulemusi, mis hõlmasid väikelaste kõnet, sotsiaalseid oskusi ning ekraaniaega. Samuti jõuti järeldusele, et sotsiaalselt õpib laps kõige paremini mängu ja vanematega koos kogetu kaudu. Teise päeva keskel viis koolitaja **Aleksei Razin** osalejate virgutuseks läbi jõudu demonstreerivaid mänge, kus osalejad pidid ennast kartustest vabaks laskma ning usaldama oma mängupartnereid. Sügiskool sai lustaka lõpu tantsu-uuriija **Heili Einasto** tantsulise töötoaga, kus arutleti selle üle, miks inimene tantsib ning kuidas inimkond ja tants käsikäes arenenud on.

XX semiootika sügiskoolis käsitleti mängu nii teoreetiliselt kui ka praktiliselt. Vaadeldi, arutleti, analüüsiti, mängiti. Mängu ja mängulisust leiti igast eluvaldkonnast, organismist, süsteemist. Osalejatel oli võimalus kuulda mängu eri tahkudest ja neid ka ise kogeda, proovida. Võib väita, et tegu oli tõeliselt mängulise sügiskooliga.

Karmen-Eliise Kiidron

Kaitstud magistri- ja doktoritööd 2019

Magistritööd

Eestikeelne õppekava:

Auli Viidalepp. Self-description and phatic function in organisation culture: The case of Ouishare.

Juhendaja: Mari-Liis Madisson.

Oponent: Peeter Torop.

Ingliskeelne õppekava:

Anna Slashcheva. A case of “misunderstanding”: Russian emigration in Paris (1920s–1940).

Juhendaja: Silvi Salupere.

Oponent: Merit Rickberg.

Viktoriia Yermolaieva. “Faked tradition”: A semiotic approach.

Juhendaja: Peeter Torop.

Oponent: Mihhail Lotman.

Mariam Nozadze. Homeric epithets as multi-layered signs in modern and contemporary poetic adaptations on the example of Helen of Troy and Achilles.

Juhendaja: Mihhail Lotman.

Oponent: Elin Sütiste.

Liene Egle. Cognitive categorization as an aspect of meaning making in nonhuman animals: Applicability of theories and formal models.

Juhendaja: Silver Rattasepp.

Oponent: Lauri Linask.

Madeleine Ida Harke. Ivanhoe, the Young England movement, and the semiotic construction of national identity out of medievalism.

Juhendaja: Mari-Liis Madisson.

Oponent: Ene-Reet Soovik.

Yekaterina Lukina. The role of affordances in addressing ‘plant blindness’ phenomenon: Semiotic analysis of plant–human encounters in the Tartu University botanical garden.

Juhendaja: Riin Magnus.
Oponent: Tiit Remm.

Jorge Luis Flores Hernández. Subversive narrative strategies in Roberto Bolaño's *2666*.

Juhendajad: Silvi Salupere, Tyler Bennett.
Oponent: Tatjana Pilipoveca.

Sugata Bhattacharya. The use of bird sound imitations and recordings among Estonian birders.

Juhendaja: Riin Magnus.
Oponent: Timo Maran.

Alise Birnbauma. Anthropocentrism and anthropomorphisation in animal advocacy campaigns.

Juhendaja: Timo Maran.
Oponent: Lona Päll.

Mariia Cherezova. A new perspective on identity development: Integrating Erikson, Mead, and Vygotsky.

Juhendajad: Lauri Linask, Anti Randviir.
Oponent: Andreas Ventsel.

Yauheniya Askolkova. A semiotic approach towards Self-description of human mental health in corporate structures: Case-study of Transferwise.

Juhendajad: Andreas Ventsel, Ott Puumeister.
Oponent: Silver Rattasepp.

Doktoritööd

25. november 2019

Lyudmyla Zaporozhtseva. Structural units of mass culture mythology: A cultural semiotic approach.

Juhendaja: Andreas Ventsel
Oponentid: Kristian Bankov, New Bulgarian University; Evripides Zantides, Cyprus University of Technology.

ABSTRACTS

ANDRES HERKEL. Semiotics of Buddhism in Tartu–Moscow school: Piatigorsky and Mäll

The article examines Buddhist studies within the Tartu–Moscow school of semiotics. At the beginning of Tartu semiotics there was a pleiad of orientalists and indologists using the semiotic approach for Buddhist studies. Alexander Piatigorsky and Linnart Mäll were important contributors.

Piatigorsky and Mäll refrained from using theories and terminology from Western philosophy to interpret Buddhism. However, they used semiotic tools to describe such basic problems as: the hierarchies of the states of mind; personological classifications; the difference between psyche and consciousness; Buddhist metalanguage and terminology; the term *dharmā*; the impact of texts on the mind; the mechanisms of the production of new texts; zero and infinity as symbols for texts and states of mind, etc.

Their several articles in Tartu semiotics have timeless value for Buddhist studies. With the help of semiotics they were able to successfully deal with texts corresponding simultaneously to different states of consciousness and different levels of interpretation.

Keywords: *semiotics and Buddhist studies, myth and psychology, dharmā, zero way, śūnyavāda, metalogics, metalanguage, tetralemma, Alexander Piatigorsky, Linnart Mäll*

ANDREAS VENTSEL. Media discourse of Russian humanitarian aid as a strategic narrative: a semiotic analysis

The crucial components of contemporary conflicts (including military conflicts) are the spectators and the audience, who have a role in how the conflict plays out. One possibility to consciously govern information conflicts is to design strategic narratives. Strategic narratives create a context (that organizes various information fragments) and guides the meaning-making of the media audience. In this context it is crucial to ask: how should the intentional structuring of narratives, targeting of audiences, and the manipulative intentions of the designer be researched?

The premise of the article is that we can speak of a strategic narrative in cases when it is possible to detect an aim presented in it. The

framework of strategic narrative and Umberto Eco's concept of the Model Reader and Model Author are relevant in this context. In order to guide the audience's interpretation process, the Model Reader, or the ideal receiver, as it were, is shaped in the narratives, actualizing the codes and intertextual references that the author has strategically planned into it. Eco's theory helps us to explain the techniques of manipulating the audience's preconceptions and analyzing the unity of strategic narratives. The article analysis the Kremlin-sponsored media discourse (RT, Pervõi Kanal and NTV) of Russia's coronavirus aid to Italy.

Keywords: *strategic narrative, Model Reader, Russian COVID-19 humanitarian-aid to Italy, semiotic media-analysis*

DANIEL TAMM. Antithetical identity formation from the standpoint of semiotics and strategic narratives

The article focuses on the ways in which identity is created through its antithesis that is constructed as its mirror image. Thus, political unity is based on the figure of the enemy, the creation of which will be discussed from the standpoint of semiotics and strategic narratives. The first approach makes sense of antithetical meaning-making, while the second one makes it possible to formulate specific strategies used to create and consolidate the antithetical identity. The result of this synthesis offers a new theoretical framework, able to dissect both the functions and the limits of antithetical identity creation, demonstrated by a possible security dilemma as an example. This model is then used to analyse the foreign policy of the Russian Federation.

Keywords: *identity, semiotic theory of hegemony, strategic narrative, antagonism, agonism, anti- and non-culture, security dilemma, Russian foreign policy*

NELLY MÄEKIVI. Modelling *Ex situ* animal behaviour and communication

The communication and behaviour of animals living *ex situ* has been one of the major sources of knowledge about wild animals. Nevertheless, it

is also acknowledged that depending on the environment that the animals inhabit (or are kept in), there are differences in their communication and behaviour. With some species (especially large mammals) it is difficult to reproduce their natural environment to an extent that excludes deviations from the behaviour and communication exhibited by animals living *in situ*. In zoological gardens, welfare measures are introduced to counteract the effects of the captive environment and to grant an individual's good physical and psychological well-being. The relation between good welfare and species-specific communication and behaviour is discussed, and as a result, a general model of *ex situ* animal communication and behaviour is proposed. The suggested model is inclusive of differences between captive animals and free-ranging animals and serves to explain the welfare-related reasons underlying individual animals' deviations from species-specific behaviour and communication.

Keywords: *zoological gardens, species-specific behaviour and communication, welfare, modelling*

RASMUS REBANE. Instincts and sentiments in Malinowski's phatic communion

The social-psychological aspects of Malinowski's concept of phatic communion – instincts and sentiments – are referred by secondary sources to the works of William McDougall and Alexander Shand. These thinkers however don't elaborate upon these aspects of phatic communion, and sometimes even contradict Malinowski. This paper shows how Malinowski relied, with regard to instincts and sentiments, on Edward Alsworth Ross's book *Principles of Sociology*, which also explains some other inexplicable aspects of Malinowski's phatic communion, e.g. the communion of food and the selfishness that characterizes phatic communion, or why participants in such an exchange of words talk in turns but only pretend to listen.

Keywords: *phatic communion, instincts, sentiments, manners, politeness*

KRISTA SIMSON. About semiotics of colour in the visual arts

This paper focuses on colour as a physical phenomenon and on the other side as a tool of meaning-making. Different theoretical approaches to the essence and the meaning of colour are discussed, from the works of Vassily Kandinsky, Ludwig Wittgenstein and Fernande Saint-Martin.

The role of color in visual arts is special – color is undeniably one of the main means of visual expression and therefore one of the main units of visual creation and perception. When analyzing a visual sign system as a language in a semiotic sense, it is inevitable that the same basic units are used for both the creation and the interpretation of this language.

Keywords: *colour, colour theories, semiotics, Kandinsky, Wittgenstein, Saint-Martin, visual arts, meaning-making*